

КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕЛЬНИЧУК ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 32(477):322.1:2

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ

ВІДНОСИН В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

052 Політологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Мельничук.

Науковий керівник: Кобець Юлія Василівна, кандидат політичних наук,
доцент.

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Мельничук І. В. Політико-правові засади державно-релігійних відносин в сучасній Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України, м. Івано-Франківськ, 2026.

Дисертаційну роботу присвячено актуальній науково-практичній проблемі державно-релігійних відносин в Україні. Актуалізовано потребу дослідження механізмів втілення державної політики у сфері державно-церковних відносин та законодавчого регулювання міжконфесійних відносин.

У *вступі* аргументовано актуальність обраної проблематики, обґрунтовано доцільність і необхідність проведення дослідження, а також окреслено його зв'язок із відповідною науковою темою. Визначено мету та основні завдання дослідження, конкретизовано об'єкт і предмет, сформульовано робочу гіпотезу. Подано характеристику застосованих методів наукового пошуку, розкрито елементи наукової новизни й практичного значення отриманих результатів, уточнено особистий внесок автора та наведено відомості про апробацію результатів дослідження. Проаналізовано стан наукової розробленості проблеми, окреслено її теоретичні й методологічні засади.

Здійснено огляд праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, на які спирається дисертаційна робота, із систематизацією їхніх напрацювань за ключовими напрямками: теоретичні підходи до розуміння державно-релігійних та міжконфесійних відносин; специфіка державної політики у сфері взаємин держави і Церкви; забезпечення міжконфесійної взаємодії; суспільний вплив релігійних інституцій; значення Томосу про автокефалію Православної Церкви України як чинника духовної самостійності; участь релігійних організацій у політичних процесах; функціонування релігійних спільнот в умовах війни за незалежність України.

У *першому розділі* здійснено теоретико-методологічний аналіз політико-правових засад державно-релігійних відносин. Простежено генезу та змістову трансформацію понять «міжконфесійні відносини» і «державно-церковні відносини» як політико-правових категорій, з урахуванням їх інституційного, нормативного та функціонального вимірів. Систематизовано ключові теоретико-методологічні підходи до інтерпретації міжконфесійної взаємодії та формування державної політики у сфері свободи совісті. Проаналізовано концептуальні моделі осмислення механізмів державно-церковних відносин як інструменту врегулювання міжконфесійної взаємодії та забезпечення суспільної злагоди, що сформувалися в українській та зарубіжній політичній науці, а також у суміжних соціальних і поведінкових дисциплінах.

У *другому розділі* проаналізовано процеси формування та реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин з урахуванням їх інституційного та нормативного виміру. Ретроспективно охарактеризовано становлення засад правового регулювання у сфері свободи совісті, простежено еволюцію відповідного законодавства та його адаптацію до змін політичного середовища. Виявлено і обґрунтовано необхідність удосконалення нормативного забезпечення державно-релігійних відносин в Україні. Досліджено специфіку практичної імплементації державної політики в контексті гарантування свободи слова як складової конституційних прав і механізму публічного вираження релігійної позиції. Узагальнено системні проблеми законодавчого забезпечення державно-релігійних відносин в Україні, зокрема колізійність норм, інституційну невизначеність окремих процедур і суперечності правозастосування.

У дисертації здійснено комплексний аналіз трансформацій релігійної мережі України в період незалежності, зокрема динаміки її конфесійної структури та інституційного розвитку. Окрему увагу приділено особливостям міжконфесійної взаємодії, передумовам і суспільно-політичним наслідкам створення Православної Церкви України як вагомого чинника сучасних церковних і державотворчих процесів.

Оцінено сучасний стан та перспективи інституційного консолідування

українського православ'я, а також потенціал об'єднувчих процесів у контексті надання Томосу про автокефалію як чинника структурної трансформації православного середовища.

У *третьому розділі* здійснено аналіз політико-правового виміру практики державно-релігійних відносин в Україні. Доведено, що релігійні організації виступають активними акторами процесів політичної соціалізації вірян і водночас можуть бути інструменталізовані у політичних цілях, зокрема під час виборчих кампаній. Встановлено причинно-наслідкові взаємозв'язки між позиціями релігійних інституцій у контексті стратегічного політичного вибору держави в умовах війни за незалежність України.

Проаналізовано міжконфесійні об'єднання, зокрема діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), як інституції, що забезпечує міжконфесійну стабільність та сприяє формуванню консолідованого підходу українського парламенту до задоволення релігійних потреб суспільства.

Акцентується на ролі релігійних організацій різних конфесій у підтримці національної стійкості в умовах війни за незалежність України. Доведено, що попри значні виклики в умовах надзвичайних випробувань воєнного лихоліття територіальні і релігійні громади об'єднали свої зусилля у національному спротиві російській агресії, виявили здатність мобілізувати ресурси та забезпечувати життєстійкість населення.

Охарактеризовано роль політичних партій та інститутів громадянського суспільства у взаємодії з релігійними організаціями, визначено їх вплив на консолідацію релігійного середовища та політичну поведінку релігійних спільнот.

У *висновках* дисертаційного дослідження викладено комплекс положень, що мають як теоретичну, так і практично-політичну цінність. Наведено конкретні пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання та оптимізації практики реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин, спрямовані на підвищення ефективності державно-релігійної взаємодії та забезпечення міжконфесійної стабільності в умовах

трансформаційного розвитку політичного середовища.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації здійснено цілісний політологічний аналіз політико-правових засад державно-релігійних відносин в Україні, які характеризуються плюралізмом, правовим забезпеченням свободи совісті та віросповідання, унормуванням політики держави щодо релігії і Церкви, співіснуванням співпраці та конкуренції, а також розвитком міжконфесійного діалогу як інструменту національної стійкості суспільства.

У результаті дослідження сформульовано низку нових наукових державно-релігійних положень, зокрема: *вперше* запропоновано нову концептуальну модель аналізу відносин, яка інтегрує підходи вітчизняних і зарубіжних науковців та враховує специфіку трансформації українського релігійного ландшафту під впливом глобалізаційних процесів і конфліктних чинників. Досліджено сучасні форми міжрелігійної напруженості та конфліктів, систематизовані за джерелами, способами прояву та рівнем впливу на соціальну стабільність. Здійснено комплексний аналіз нормативно-правових актів України щодо регулювання відносин держави і релігійних організацій із врахуванням практики їх реалізації, виявлено правові прогалини та суперечності між державним і церковним правом, що дозволяє визначити напрями їх гармонізації. Розроблено пропозиції спрямовані на вдосконалення державної політики щодо релігії і Церкви з урахуванням сучасних викликів і конфліктних ситуацій.

Комплексно досліджено роль релігійних організацій у політичних процесах України, зокрема в умовах війни за незалежність України, встановлено механізми впливу релігійних інституцій на політичну соціалізацію вірян та способи використання релігії політичними акторами для зміцнення влади.

У дисертації *удосконалено* понятійно-категоріальний апарат теорії державно-релігійних та міжконфесійних відносин, зокрема сформульовано їх розуміння як політико-правової категорії, що дозволяє виділити ключові механізми взаємодії держави та релігійних організацій у сучасних умовах зовнішньої агресії та внутрішньополітичних проблем.

Набули подальшого розвитку теоретичні уявлення про сутність державної політики щодо релігії і Церкви; особливості міжконфесійних стосунків, зокрема в контексті розвитку екуменічного руху; суспільно значуща діяльність церков та релігійних організацій у рамках міжконфесійного діалогу; благодійна діяльність церковно-релігійних організацій в умовах війни за незалежність України; церковно-релігійні і державно-політичні аспекти державно-релігійних відносин у контексті міжнародної діяльності держави. Отримані результати дозволяють визначити специфіку функціонування релігійних організацій у кризових соціально-політичних умовах та оцінити їхній потенціал щодо стабілізації суспільства.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів для вдосконалення чинного законодавства, розробки державних програм із забезпечення свободи віросповідання та оптимізації механізмів державно-релігійної взаємодії, а також у практичній реалізації державної політики щодо релігії і Церкви, діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та релігійних організацій, громадських об'єднань з метою запобігання конфліктним ситуаціям та зміцнення міжконфесійного діалогу. Отримані наукові висновки можуть слугувати підґрунтям для дослідження теоретичних, правових та організаційних засад формування сучасної моделі державно-конфесійних відносин, подальших галузевих і міждисциплінарних наукових розвідок; в освітньому процесі – для підготовки навчально-методичних матеріалів при викладанні політології та інших соціально-гуманітарних дисциплін, розвитку освітніх програм із міжрелігійної толерантності.

Ключові слова: державно-релігійні відносини, держава, церква, релігія, державна політика щодо релігії і Церкви, законодавство про свободу совісті та релігійні організації, міжконфесійні відносини, політизація релігії, політична соціалізація, політологічний аналіз, релігійна безпека, релігійні організації, територіальні громади, Томос про автокефалію Православної Церкви України, національна ідентичність.

ABSTRACT

Melnichuk I. V. Political and legal foundations of state–religious relations in contemporary Ukraine. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 052 Political Science. Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk, 2026.

The dissertation is devoted to the topical scientific and practical problem of state–religious relations in Ukraine. The need to study the mechanisms of implementing state policy in the sphere of state-church relations and legislative regulation of interfaith relations is highlighted.

The *introduction* argues the relevance of the chosen topic, justifies the feasibility and necessity of conducting the research, and outlines its connection with the relevant scientific topic. The purpose and main objectives of the research are defined, the object and subject are specified, and a working hypothesis is formulated. The characteristics of the scientific research methods used are presented, the elements of scientific novelty and practical significance of the results obtained are revealed, the author's personal contribution is specified, and information on the testing of the research results is provided. The state of scientific development of the problem is analyzed, and its theoretical and methodological foundations are outlined.

A review of the works of domestic and foreign researchers on which the dissertation is based has been carried out, with their findings systematized according to key areas: theoretical approaches to understanding state–religious and interfaith relations; the specifics of state policy in the sphere of relations between the state and the church; ensuring interfaith interaction; the social influence of religious institutions; the significance of the Tomos of Autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine as a factor of spiritual independence; the participation of religious organizations in political processes; the functioning of religious communities in the context of the war for Ukraine's independence.

The *first chapter* provides a theoretical and methodological analysis of the

political and legal foundations of state–religious relations. It traces the genesis and semantic transformation of the concepts of “interfaith relations” and “state-church relations” as political and legal categories, taking into account their institutional, normative, and functional dimensions. Key theoretical and methodological approaches to the interpretation of interfaith interaction and the formation of state policy in the field of freedom of conscience are systematized. Conceptual models for understanding the mechanisms of state-church relations as an instrument for regulating interfaith interaction and ensuring social harmony, which have been developed in Ukrainian and foreign political science, as well as in related social and behavioral disciplines, are analyzed.

The *second chapter* analyzes the processes of forming and implementing state policy in the field of state–religious relations, taking into account their institutional and regulatory dimensions. It retrospectively characterizes the formation of the foundations of legal regulation in the field of freedom of conscience, traces the evolution of relevant legislation and its adaptation to changes in the political environment. The need to improve the regulatory framework for state–religious relations in Ukraine is identified and justified. The specifics of the practical implementation of state policy in the context of guaranteeing freedom of speech as a component of constitutional rights and a mechanism for the public expression of religious positions are examined. Systemic problems in the legislative framework for state–religious relations in Ukraine are summarized, in particular, the conflict of norms, institutional uncertainty of certain procedures, and contradictions in law enforcement. The dissertation provides a comprehensive analysis of the transformations of Ukraine's religious network during the period of independence, in particular the dynamics of its confessional structure and institutional development. Particular attention is paid to the peculiarities of interdenominational interaction, the prerequisites and socio-political consequences of the creation of the Orthodox Church of Ukraine as an important factor in contemporary church and state-building processes. The current state and prospects of the institutional consolidation of Ukrainian Orthodoxy are assessed, as well as the potential of unification processes in the context of granting the Tomos of Autocephaly as a factor in

the structural transformation of the Orthodox environment.

The *third chapter* analyzes the political and legal dimensions of state–religious relations in Ukraine. It proves that religious organizations are active actors in the political socialization of believers and, at the same time, can be instrumentalized for political purposes, particularly during election campaigns. Causal relationships are established between the positions of religious institutions in situations of civilizational choice caused by the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022.

Interfaith associations have been analyzed, in particular the activities of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations, as an institution that ensures interfaith stability and promotes the formation of a consolidated approach by parliament to meeting the religious needs of society.

The role of religious organizations of different denominations in supporting national resilience in the context of the War for Ukraine's Independence is emphasized. It has been proven that despite significant challenges in the conditions of extraordinary trials of wartime, territorial and religious communities have joined forces in national resistance to Russian aggression, demonstrating their ability to mobilize resources and ensure the vitality of the population.

The role of political parties and civil society institutions in interacting with religious organizations is characterized, and their influence on the consolidation of the religious environment and the political behavior of religious communities is determined.

The *conclusions* of the dissertation research present a set of provisions that have both theoretical and practical political value. Specific proposals are made for improving regulatory and legal regulation and optimizing the implementation of state policy in the field of state–religious relations, aimed at increasing the effectiveness of state–religious interaction and ensuring interfaith stability in the context of the transformational development of the political environment.

The *scientific novelty of the results* obtained lies in the fact that the dissertation provides a comprehensive political analysis of the political and legal foundations of state–religious relations in Ukraine, which are characterized by pluralism, legal

guarantees of freedom of conscience and religion, the normalization of state policy on religion and the church, the coexistence of cooperation and competition, and the development of interfaith dialogue as an instrument of national stability in society.

As a result of the research, a number of new scientific propositions have been formulated, *including* a new conceptual model for analyzing state–religious relations, which integrates the approaches of domestic and foreign scholars and takes into account the specifics of the transformation of the Ukrainian religious landscape under the influence of globalization processes and conflict factors. Contemporary forms of interreligious tension and conflict are examined, systematized according to their sources, manifestations, and level of impact on social stability. A comprehensive analysis of Ukraine's regulatory and legal acts governing relations between the state and religious organizations was carried out, taking into account the practice of their implementation, and legal gaps and contradictions between state and ecclesiastical law were identified, which makes it possible to determine the directions for their harmonization. Proposals have been developed aimed at improving state policy on religion and the church, taking into account current challenges and conflict situations.

The role of religious organizations in Ukraine's political processes has been comprehensively studied, in particular in the context of the war for independence of Ukraine; mechanisms of influence of religious institutions on the political socialization of believers have been identified, as well as ways in which political actors use religion to strengthen their power.

The dissertation *refines* the conceptual and categorical apparatus of the theory of state–religious and interfaith relations, in particular, formulating their understanding as a political and legal category, which allows identifying the key mechanisms of interaction between the state and religious organizations in the current conditions of external aggression and internal political problems.

Theoretical ideas about the essence of state policy on religion and the church have been further developed; features of interfaith relations, particularly in the context of the development of the ecumenical movement, as well as socially significant activities of churches and religious organizations within the framework of interfaith

dialogue; charitable activities of church and religious organizations in the context of Russia's aggression against Ukraine; church, religious, and state-political aspects of state–religious relations in the context of the state's international activities. The results obtained allow us to determine the specifics of the functioning of religious organizations in crisis socio-political conditions and assess their potential for stabilizing society.

The *practical significance* of the study lies in the possibility of applying its results to improve current legislation, develop state programs to ensure freedom of religion and optimize mechanisms for state–religious interaction, as well as in the practical implementation of state policy on religion and the church, state authorities, local self-government bodies, religious organizations, and public associations with the aim of preventing conflict situations and strengthening interfaith dialogue. The scientific conclusions obtained can serve as a basis for researching the theoretical, legal, and organizational foundations for the formation of a modern model of state-confessional relations with the aim of further sectoral and interdisciplinary scientific research, as well as in the educational process – the preparation of teaching and methodological materials for teaching political science and other social and humanitarian disciplines and the development of educational programs on interfaith tolerance.

Keywords: state-religious relations, state, church, religion, state policy regarding religion and the Church, legislation on freedom of conscience and religious organizations, interfaith relations, politicization of religion, political socialization, political scientific analysis, religious security, religious organizations, territorial communities, Tomos on the autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine, national identity

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті в наукових фахових виданнях України категорії Б:

1. Мельничук І. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій як об'єднавчий центр релігійної єдності в часі війни рф проти України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип.17. С. 138–145.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-18>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/issue/view/19/19>

2. Мельничук І. Гудь Б. Як об'єднати українське православ'я? *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 19. С. 254–262.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-24>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/161/158>

3. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024) – політико-правові підстави прийняття і ймовірні наслідки для православних церков в Україні. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Число 31. С. 162–169.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.25>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/566/497>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Мельничук І. Відділення церкви від держави: політико-правове та релігійне розуміння. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні вимір*: збірник матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–

9 травня 2025 р.). Електронне видання. Івано-Франківськ: Карпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2025. С.103-105.

URL:<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23619/1/Pronoza%20I.pdf>

5. Мельничук І. Вплив спадщини СРСР на державно-церковні відносини в Україні. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 6–7 березня 2025 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2025. С. 186–190.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c2deffb-82b8-4d59-8121-348c8cf78bb9/content>

6. Мельничук І. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій в українському медіапросторі в умовах війни. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника за 2023 рік (м. Івано-Франківськ 1–5 квітня 2024 р. Електронне видання. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 80–82.*

URL: https://drive.google.com/file/d/1w5y6w0g0W5BpT_cblrbonZBCF-77kba0/view

7. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» як запорука релігійної безпеки в умовах війни. Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. – Харків : Право, 2024. С. 21–23.

URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/conf-31-10-24-released.pdf>

8. Мельничук І. Православна Церква України як важливий геополітичний гравець. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XXXIX Харків. політол. читань), м. Харків, 28 берез. 2025 р.* / [редкол.: Л. М. Герасіна (голова), О. Ю. Панфілов, В. А. Прудников та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ;

Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2025. С. 15–19.

URL:https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=5569&download_id=1984&srsrtid=AfmBOopsU-AzBWyA0YE1uc9A-RxCzCQIvtQKu1ENUqgdJM1mxmI7hsV3

9. Мельничук В. І., Мельничук І. В. Православна церква України як провідник національної ідентичності. *Церква в суспільному і духовному житті Покуття (до 100-ліття храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Торговиця Городенківської громади): збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Торговиця, 4 вересня 2025 р.). Львів – Торунь: Liha Pres, 2025. С. 66–70.*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

ВРЦіРО	Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій
ГА ООН	Генеральна Асамблея ООН
ДЕСС	Державна служба України з етнополітики та свободи совісті
ЄС	Європейський Союз
ЗСУ	Збройні Сили України
ІНЕНД	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
ІРС	Інформаційно-релігійна служба
КМІС	Київський міжнародний інститут соціології
МАРС	Міжнародна асоціація релігійної свободи
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи
ПЦУ	Православна церква України
РПЦ	Російська істинно-православна церква
РКЦ	Римо-католицька церква
РНБО	Рада національної безпеки і оборони України
РСЦ	Російська старообрядницька церква
р.	Рік
рр.	Роки
Рпц	Російська православна церква
Рф	Російська Федерація
США	Сполучені Штати Америки
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст.	Стаття
ТОМОС	документ про надання автокефалії церкві
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГКЦ	Українська греко-католицька церква
УНР	Українська Народна Республіка
УПЦ КП	Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ мп	Українська православна церква московського

	патріархату
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЕКМАІР	електронний архів Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОДОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	30
1.1. Понятійно-категоріальний аналіз державно-релігійних та міжконфесійних відносин	30
1.2. Стан наукової розробки та методологія дослідження державно- релігійних відносин	51
1.3. Теоретико-концептуальні підходи до осмислення державно- релігійних відносин у вітчизняній та зарубіжній науці	71
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ І ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	93
2.1. Нормативно-правові основи функціонування державно-релігійних відносин в Україні	93
2.2. Механізми формування та реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин.....	114
2.3. Інституційні та процесуальні аспекти міжконфесійної взаємодії в Україні	137
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АКТОРИ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ.....	162
3.1. Релігійні організації в політичній соціалізації, формуванні громадянської свідомості та національної ідентичності.....	162
3.2. Релігія як інструмент політичного впливу.....	176
3.3. Релігійні організації в політичних процесах сучасної України в умовах війни за незалежність України	196
ВИСНОВКИ	217
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	230
ДОДАТКИ	274

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Із відновленням державної незалежності України активізувалися процеси релігійного відродження, започатковані ще наприкінці 1980-х років у контексті лібералізації суспільно-політичного життя. Відбулося інституційне оформлення та зростання релігійної мережі, розширення конфесійної структури, а також посилення ролі церков і релігійних організацій у публічному просторі. Характерною тенденцією стало становлення й розвиток державно-релігійних відносин як важливого чинника суспільної консолідації.

В умовах демократизації та формування засад громадянського суспільства релігійні організації трансформувалися у впливову соціальну інституцію, що бере участь у державотворчих процесах, зокрема через механізми міжконфесійного діалогу та взаємодії з органами публічної влади. З настанням незалежності спостерігалось зростання суспільної довіри до церков, що підкреслює їхній вплив як важливих суспільних інститутів, здатних формувати морально-ціннісні орієнтири та опосередковано впливати на рівень суспільної довіри до державних і політичних процесів.

Державно-релігійні відносини в Україні набули значного загальносуспільного та політичного виміру, впливаючи на перебіг внутрішніх процесів державотворення та відображаючись у зовнішньополітичній діяльності держави. Особливо виразно цей вплив проявився під час Помаранчевої революції, Революції Гідності та в умовах війни за Незалежність України, коли релігійні організації виступали суб'єктами суспільної мобілізації, моральної підтримки та національної консолідації.

Умови глобалізації, посилення міграційних процесів, зростання релігійного та культурного плюралізму, а також загострення безпекових викликів актуалізують потребу в аналізі механізмів правового регулювання державно-релігійних відносин.

У сучасних демократичних державах свобода совісті та віросповідання визнається однією з фундаментальних конституційних цінностей та невід'ємною

складовою прав людини. Водночас забезпечення балансу між свободою релігії, принципом відокремлення Церкви від держави, недискримінацією та підтриманням суспільної злагоди потребує чітко вибудованих політико-правових інструментів. Недосконалість нормативно-правового регулювання у сфері державно-релігійних відносин може призводити до конфліктів, маніпуляцій релігійним чинником у політичних процесах та загроз національній безпеці.

Особливої ваги зазначена проблематика набуває в умовах суспільно-політичної нестабільності, воєнних викликів та трансформації конфесійної структури суспільства. Релігійні організації дедалі активніше виступають суб'єктами публічної політики, беруть участь у гуманітарній діяльності, формуванні громадської думки, реалізації соціальних ініціатив. Це зумовлює необхідність переосмислення традиційних моделей державно-релігійних відносин і вироблення ефективних правових механізмів, здатних забезпечити рівність конфесій, запобігати міжрелігійній напруженості та сприяти консолідації суспільства, його національній стійкості.

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених свободі совісті та державно-релігійним відносинам, питання політико-правових основ взаємодії держави та релігійних інститутів залишаються недостатньо комплексно опрацьованими. Потребує уточнення понятійно-категоріальний апарат, визначення принципів, функцій та механізмів державної політики у сфері державно-релігійних відносин, а також вироблення критеріїв оцінки ефективності правового регулювання цих процесів у контексті політичних інститутів та державних механізмів.

Діяльність християнських релігійних інституцій, що має важливе соціальне значення, природно є предметом підвищеної уваги українських наукових досліджень. Вона стала предметом ґрунтовного й системного аналізу з боку таких дослідників, як В. Єленський, С. Здіорук, В. Климов, А. Колодний, Н. Стоколос, Л. Филипович, М. Черенков, В. Шевченко, П. Яроцький та інші, чії праці окреслили концептуальні підходи до осмислення ролі Церкви у трансформаційних процесах українського суспільства.

Взаємозв'язок релігійних організацій і політики в конфесійних виявах студіюють А. Васьків (УГКЦ, католицизм), І. Жердева, С. Филипчук (православні Церкви), Ю. Решетніков (протестантські Церкви) та ін.

Порівняльний аналіз діяльності різних релігійних організацій, особливо в період пізнього середньовіччя та сучасної доби, здійснювали дослідники, зокрема В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, М. Рибачук, Н. Стоколос, В. Шевченко та багато ін.

Діяльність Церков у процесах демократизації та формування громадянського суспільства в Україні досліджують Л. Виговський, В. Бондаренко, Л. Конотоп, В. Любчик та П. Фещенко.

Роль релігійного чинника в розбудові громадянського суспільства аналізують Г. Надтока, В. Титаренко та О. Грінер. Питання свободи совісті і релігійного самовизначення висвітлює М. Бабій.

Різні аспекти взаємодії релігійних організацій, Церков і політичних інституцій на суспільно-політичну діяльність українських Церков стали предметом наукових розвідок Т. Козака, О. Кудояра, С. Яремчук, П. Фещенка, С. Филипчука.

Правові рамки церковної діяльності вивчає О. Бучма, взаємодію Церков із державними структурами В. Климов. П. Яроцький підкреслює складність адаптації Церков до демократичного, плюрального суспільства через історичні та сучасні виклики.

Геополітичний контекст релігійно-політичних процесів перебуває в полі наукової уваги Ю. Кальниша, С. Сьоміна, М. Кирюшка, М. Хмільовського, Б. Козака, М. Рибачука. Окрему увагу взаємодії Церков і вітчизняних національно-політичних рухів приділяє С. Здіорук, розкриваючи її у ширшому контексті державотворчих процесів.

Дотичні до релігійно-церковної проблематики аспекти діяльності різних політичних і партійних сил досліджують С. Продивус, Є. Біленький, В. Афанасьєва, які розглядають релігійний чинник як важливу складову сучасних політичних трансформацій в Україні.

Соціальні доктрини, що визначають діяльність Церков, досліджують Л. Виговський та В. Любчик. О. Саган звертає увагу на нові акценти суспільно значущої діяльності та особливості соціальних настанов православ'я. У католицькій Церкві значну увагу приділяють історичному розвитку соціального вчення, що аналізує Ю. Майка, та сучасним трансформаціям цього вчення, які досліджує П. Яроцький. Реалізацію доктрини в соціальній практиці вивчають Г. Кулагіна, К. Новікова і С. Рабинович. О. Браславець зосереджується на соціальному вченні католицької Церкви в сучасному контексті.

Протестантські Церкви, хоча не завжди мають формалізовані соціальні доктрини, активно займаються соціальним служінням і впливають на формування громадянського суспільства в Україні; ці аспекти їхньої діяльності досліджують П. Яроцький, М. Черенков та В. Докаш. Попри наявні численні дослідження, конфесійні виміри проблематики залишаються недостатньо вивченими.

Т. Євсєєва та В. Ігнат'єв занурюються у внутрішню динаміку православних Церков, розкриваючи їхню роль у суспільно-національному контексті. П. Яроцький звертає увагу на католицькі та протестантські спільноти, показуючи, як різні традиції по-різному інтерпретують соціальні та національні завдання.

А. Московчук та М. Жукалюк досліджують адвентистські громади, М. Черенков – євангельські протестантські спільноти, демонструючи живий, практичний вимір їхнього соціального служіння і конфесійної ідентичності. Усі ці студії дозволяють проникнути в глибини релігійного життя, розкрити складність взаємодії традицій та сучасності, показати, як віра стає активним чинником формування національної та соціальної свідомості.

У дисертації здійснено комплексний аналіз трансформацій релігійної мережі України в період незалежності, зокрема динаміки її конфесійної структури та інституційного розвитку. Особливу увагу приділено особливостям міжконфесійної взаємодії, передумовам і суспільно-політичним наслідкам створення ПЦУ як вагомого чинника сучасних церковних і державотворчих

процесів.

Досліджено еволюцію нормативно-правового регулювання державно-релігійних відносин, окреслено механізми взаємодії релігійних організацій з органами державної влади та їхню участь у публічній політиці. Проаналізовано вплив релігійного чинника на політичні процеси, формування громадянської позиції та консолідації суспільства в умовах трансформацій і безпекових викликів.

Незважаючи на наявні прогалини у правовому регулюванні відносин у сфері державно-релігійної політики та дискусійність окремих питань, українськими науковцями сформовано цілісне розуміння механізмів регулювання цих процесів. Водночас політичний аспект державно-релігійних відносин у загальному контексті досі не набув належного теоретико-методологічного та прикладного опрацювання.

Таким чином, актуальність, наукова новизна, теоретична й практична значущість проблеми державно-релігійних відносин, їх правового забезпечення та роль релігійних організацій у консолідації державності, збереженні національної ідентичності та духовної самостійності України є беззаперечною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження “Політико-правові засади міжконфесійних відношень в Україні: політологічний аналіз” затверджена Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, протокол № 09 від 01 листопада 2022 року та уточнена “Політико-правові засади державно-релігійних відносин в сучасній Україні” Вченою радою Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, протокол № 08 від 29 квітня 2029 року. Дисертаційне дослідження здійснене на кафедрі політичних наук у рамках наукової теми кафедри «Трансформація сучасної політичної системи України: внутрішньополітичні виклики та зовнішні впливи» за номером державної реєстрації 0117U004396.

Наукова гіпотеза ґрунтується на розумінні того, що державно-релігійні відносини в Україні є політико-правовим явищем. Така логіка побудови гіпотези

зумовила висунення припущення, що ефективність державно-релігійних відносин в Україні визначається рівнем інституційної врегульованості та політико-правових механізмів держави: чим більш прозорими, демократичними та узгодженими є правові норми та політичні практики у сфері свободи совісті й релігійних організацій, тим вищий рівень толерантності, співпраці та стабільності у міжконфесійному середовищі. Поєднання демократичних політичних інститутів та ефективною правовою базою створює умови для гармонізації державно-релігійних відносин і запобігання релігійним конфліктам в Україні.

Об'єкт дослідження – державно-релігійні відносини в Україні як складова державної політики щодо релігії і Церкви та суспільно-політичних процесів.

Предмет дослідження – політико-правові механізми регулювання державно-релігійних відносин в Україні, їх інституційне забезпечення, нормативно-правова база та особливості взаємин держави і релігійних організацій.

Метою дисертаційного дослідження є комплексний політологічний аналіз політико-правових засад державно-релігійних відносин в Україні, виявлення особливостей їх формування та функціонування в умовах трансформації політичної системи, а також визначення тенденцій і перспектив удосконалення державної політики у сфері свободи совісті та віросповідання, міжконфесійної взаємодії.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення таких дослідницьких **завдань**:

1. Уточнити понятійно-категоріальний апарат та проаналізувати джерела дослідження державно-релігійних відносин.
2. Дослідити концептуальне осягнення державно-релігійних відносин в Україні вітчизняними й зарубіжними науковцями.
3. Проаналізувати нормативно-правове регулювання відносин держави і релігійних організацій.
4. Визначити специфіку та механізми реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин.

5. З'ясувати сучасний стан і майбутні перспективи врегулювання відносин між релігійними конфесіями в Україні через механізми політичних інститутів та правових процесів.

6. Дослідити вплив релігії на політичну активність та громадянську позицію в Україні.

7. Охарактеризувати діяльність релігійних організацій в умовах війни за Незалежність України, їх роль у забезпеченні національної стійкості.

Методи дослідження. Багатогранність предмету дослідження зумовлює необхідність застосування мультидисциплінарного підходу, що дозволяє розглядати об'єкт дисертаційного дослідження з позицій політології, права, історії, релігієзнавства та соціології. Використання політологічного аналізу забезпечило можливість оцінити державно-релігійні відносини в ширшому політичному контексті, визначити роль політичних акторів у формуванні суспільства, а також дослідити державно-релігійні відносини через призму політичних процесів, ролі державних інституцій, прийняття політичних рішень та конфлікту інтересів між суб'єктами політичної діяльності.

Застосування системного підходу дозволило розглядати державно-релігійні відносини як цілісну сукупність елементів, що взаємодіють у структурі політичної системи. Це також дало змогу аналізувати їхній вплив на різні підсистеми державного та соціального управління, враховуючи соціальний контекст, правові та геополітичні аспекти.

Дисертаційне дослідження базується на принципах об'єктивності та історизму, системності, всебічності, детермінізму, наступності (спадкоємності), а також антропологізму при аналізі державно-релігійних відносин і їх державного регулювання.

З метою досягнення поставленої мети та виконання наукових завдань застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальнонаукових методів, зокрема:

інтегроване використання універсальних (загальнологічних) методів: аналізу, узагальнення, дедукції, абстрагування, синтезу, індукції – для

формування теоретико-методологічних засад дослідження державно-релігійних відносин;

статистичний – для накопичення та систематизації емпіричних даних (статистика релігійних організацій, чисельність парафій, соціологічні дослідження, моніторинг релігійних процесів), що дозволяє охарактеризувати різні стани об'єкта;

контент-аналіз (аналіз документів) – для вивчення нормативно-правового забезпечення державно-релігійних відносин;

історико-правовий – для дослідження генези поняття «державно-релігійні відносини», хронологічного розвитку актів міжнародних організацій та національного законодавства щодо свободи совісті;

компаративний метод (порівняння) – для зіставлення інститутів і механізмів реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин в Україні та країнах Європи;

івент-аналіз (аналіз подій) – для дослідження подій, що вплинули на стан державно-релігійних відносин у межах адміністративних кордонів України;

SWOT-аналіз – для виявлення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз, які впливають на реалізацію державно-релігійних відносин; визначення обмежень і проблем релігійних організацій у контексті чинного законодавства;

біхевіоралістський – для вивчення участі релігійних організацій у виборчих процесах на загальнодержавному та місцевому рівнях;

комплекс власне політологічних методів: інституційний, нормативний, крос-національні та крос-регіональні і крос-темпоральні порівняння, статистичні й дескриптивні дослідження.

Для підготовки допоміжного наочного матеріалу (рисунки, таблиці, додатки) використано інформаційні технології: Microsoft Excel – для побудови таблиць і графіків.

Джерельно-інформаційну базу дослідження складають національні нормативно-правові акти, зокрема Конституція України, базовий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», суміжні Закони України «Про

альтернативну (невійськову) службу», «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», «Про охорону культурної спадщини», «Про благодійну діяльність та благодійні організації» та ін. Серед підзаконних нормативно-правових актів – укази та розпорядження Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України щодо реєстрації статутів релігійних організацій; регулятивні акти центральних органів виконавчої влади, зокрема накази Міністерства культури та інформаційної політики України про порядок ведення реєстру релігійних організацій та органів місцевого самоврядування. Використані рішення Конституційного Суду України, які уточнюють застосування норм про свободу совісті, а також окремі офіційні документи міжнародних (міжурядових і неурядових) організацій.

У роботі використано наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі політології, права, релігієзнавства та інших соціогуманітарних наук, матеріали експертних і соціологічних інституцій, а також офіційні статистичні дані.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації здійснено цілісний політологічний аналіз політико-правових засад державно-релігійних відносин в Україні, які характеризуються плюралізмом, правовим забезпеченням свободи совісті та віросповідання, унормуванням політики держави щодо релігії і Церкви, співіснуванням співпраці та конкуренції, а також розвитком міжконфесійного діалогу як інструменту національної стійкості суспільства.

У результаті дослідження сформульовано низку нових наукових положень, зокрема: *вперше* запропоновано нову концептуальну модель аналізу державно-релігійних відносин, яка інтегрує підходи вітчизняних і зарубіжних науковців та враховує специфіку трансформації українського релігійного ландшафту під впливом глобалізаційних процесів і конфліктних чинників. Досліджено сучасні міжрелігійні конфлікти, систематизовані за джерелами, способами прояву та рівнем впливу на соціальну стабільність. Здійснено комплексний аналіз

нормативно-правових актів України щодо регулювання відносин держави і релігійних організацій із врахуванням практики їх реалізації, виявлено правові прогалини та суперечності між державним і релігійним правом, що дозволяє визначити напрями їх гармонізації. Розроблено пропозиції, спрямовані на вдосконалення державної політики щодо релігії і Церкви з урахуванням сучасних викликів і конфліктних ситуацій.

Комплексно досліджено роль релігійних організацій у політичних процесах України, зокрема в умовах війни за Незалежність України, встановлено механізми впливу релігійних інституцій на політичну соціалізацію вірян та способи використання релігії політичними акторами для зміцнення влади.

У дисертації *удосконалено* понятійно-категоріальний апарат теорії державно-релігійних відносин, зокрема сформульовано їх розуміння як політико-правової категорії, що дозволяє виділити ключові механізми взаємодії держави та релігійних організацій у сучасних умовах війни за Незалежність України та внутрішньополітичних проблем.

Набули подальшого розвитку теоретичні уявлення про сутність державної політики щодо релігії і Церкви; особливості державно-релігійних стосунків, зокрема в контексті розвитку екуменічного руху; суспільно значуща діяльність церков та релігійних організацій у рамках міжконфесійного діалогу; благодійна діяльність церковно-релігійних організацій в умовах війни за Незалежність України; церковно-релігійні і державно-політичні аспекти державно-релігійних відносин у контексті міжнародної діяльності держави. Отримані результати дозволяють визначити специфіку функціонування релігійних організацій у кризових соціально-політичних умовах та оцінити їхній потенціал щодо стабілізації суспільства.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів для вдосконалення чинного законодавства, розробки державних програм із забезпечення свободи віросповідання та оптимізації механізмів державно-релігійної взаємодії, а також у практичній реалізації державної політики щодо релігії і Церкви, діяльності органів державної влади, органів

місцевого самоврядування та релігійних організацій, громадських об'єднань з метою запобігання конфліктним ситуаціям та зміцнення міжконфесійного діалогу. Отримані наукові висновки можуть слугувати підґрунтям для дослідження теоретичних, правових та організаційних засад формування сучасної моделі державно-релігійних відносин з метою, подальших галузевих і міждисциплінарних наукових розвідок, а також в освітньому процесі для підготовки навчальних і навчально-методичних матеріалів під час викладання політології та інших соціально-гуманітарних дисциплін і розвитку освітніх програм із міжрелігійної толерантності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана здобувачем самостійно на основі ґрунтовного опрацювання сучасних здобутків вітчизняної та зарубіжної політичної науки. У дослідженні продемонстровано належний рівень теоретичної підготовки, уміння критично осмислювати наукові підходи та інтегрувати їх у власну концептуальну модель. Сформульовані положення, узагальнення та висновки є результатом особистого наукового пошуку автора й спираються на проведений комплексний аналіз джерельної бази та емпіричного матеріалу.

Основні результати дисертації пройшли належну апробацію: за темою дослідження підготовлено три наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України категорії «Б», а також тези доповідей на науково-практичних конференціях. Це свідчить про фахову верифікацію отриманих результатів і їх відповідність сучасним вимогам до наукових досліджень у галузі політичних наук.

Апробація матеріалів дисертації. Зміст та головні тези дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри політичних інститутів та процесів (з 01 січня – кафедра політичних наук) Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Основні наукові положення і результати дисертаційної роботи представлено на семи всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях: Науковій вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів Прикарпатського національного університету імені

Василя Стефаника за 2023 рік (м. Івано-Франківськ, 1–5 квітня 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (м. Харків, 28 березня 2025 р.), IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матеріали» (м. Одеса, 6–7 березня 2025 р.), II Всеукраїнська наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.] IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ 8–9 травня 2025 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Церква в суспільному і духовному житті Покуття» (с. Торговиця 4 вересня 2025 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 9 наукових публікацій, з яких 3 наукові статті у наукових фахових виданнях України, віднесені до категорії “Б”, 6 публікацій – у збірниках матеріалів, статей і тез доповідей міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, дев’яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 293 сторінка, з них основний текст – 211 сторінок. Текст містить таблиці, рисунки, додатки. Список використаних джерел налічує 382 найменування, 10 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОДОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

1.1. Понятійно-категоріальний аналіз державно-релігійних та міжконфесійних відносин

Поняття "державно-релігійні відносини" виникло через поєднання двох окремих, чітко визначених категорій – "держава" та "релігія". Під державою розуміється інститут політичної влади, що організовує і контролює суспільні процеси, здійснюючи легітимний контроль над громадянами, які проживають на певній території. Що стосується релігійних організацій, то їх діяльність підпорядкована державному контролю, який здійснюється як через органи центральної виконавчої влади, так і через органи місцевого самоврядування. Законодавчий процес у цій сфері регулюється Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації", який забезпечує державний контроль над дотриманням свободи совісті та релігійними правами в межах законодавства України.

У межах такої системи регулювання особливого значення набуває також аналіз взаємодії самих релігійних суб'єктів, що формує окремий вимір суспільних відносин. У цьому контексті стає актуальним визначення поняття «міжрелігійні відносини». Такий термін використовується для позначення інституціоналізованої взаємодії між релігійними спільнотами, що реалізується в контексті державної політики, політичних інститутів і правових механізмів у регулюванні міжконфесійної сфери. Взаємодія між релігійними організаціями відбувається у публічному просторі, який регулюється нормами права та безпосередньо впливає на політичні процеси, державну політику і суспільну стабільність.

Зауважимо, що в науковій літературі досить часто відбувається підміна понять «міжрелігійні відносини» та «міжконфесійні відносини». Проте таке ототожнення, очевидно, не є коректним. Міжконфесійні відносини охоплюють взаємодію саме між різними конфесіями (наприклад, між православними

юрисдикціями, православ'ям і греко-католицизмом), тоді як міжрелігійні відносини мають ширший світоглядний і цивілізаційний вимір. Тому доцільним видається чітке розмежування цих термінів.

У статті «Релігія в її сутності і структурі» (2016) А. Колодний підкреслює, що, «постаючи однією із форм суспільної свідомості, релігія водночас є і світоглядом, і суспільно-історичним феноменом, і складовою культурного життя, й елементом суспільної надбудови, має індивідуальний і суспільний рівні свого вияву, існує у величезному спектрі конфесій»[115, с. 5]. Аналізуючи соціальні функції релігії в релігійних організаціях, науковець акцентує, що «в наш час релігійні інституції все частіше прагнуть перебрати на себе політичні функції. Водночас і політика подеколи прикривається релігійним одягом, слугується підтримкою релігійних організацій»[115, с. 17].

Релігія в її сутності постає одночасно світоглядом і суспільно-історичним феноменом, що інтегрує індивідуальний і колективний рівні життя. Вона функціонує не тільки як приватна справа совісті, а й як елемент суспільної надбудови, який впливає на культуру, ідентичність і політичну структуру суспільства. Це бачення узгоджується з підходами, що розвиваються в українському релігієзнавстві, де релігія розглядається не лише як суто духовна практика, а як складний соціокультурний феномен, що впливає на «всі сфери соціального життя» [17, с. 85].

Політологічно важливо відзначити, що релігійні відносини в демократичному суспільстві можуть мати різний характер. Вони здатні сприяти солідарності і соціальній згуртованості, але водночас можуть ставати джерелом напруги, суперництва чи конфлікту. Особливо це помітно в умовах складної політичної ситуації, в сучасній Україні, де державний і конфесійний простори перетинаються в питаннях свободи совісті, державної політики та національної солідарності.

Релігійні відносини – це соціально-політичні механізми, які формують загальні моделі співжиття, впливають на державну політику та громадську практику, формують культурні коди і водночас стають фактором, що здатний як об'єднувати суспільство, так і провокувати його розділення.

Релігійні відносини не є абстрактною духовною субстанцією, відокремленою від соціального життя. Вони становлять собою соціальні зв'язки, що існують одночасно на рівні особистої свідомості і на рівні соціальних інститутів, інтегруючи духовну і політичну площину життя суспільства.

У демократичному суспільстві релігійні відносини можуть мати різний характер: вони сприяють солідарності та соціальній згуртованості, але водночас здатні стати джерелом конфліктів. Як зауважують І. Кондратева і І. Фенно, релігія відіграє важливу роль у формуванні солідарності та соціальної згуртованості в незалежній Україні та виступає визначальним чинником у формуванні довіри в суспільстві [125, с. 26].

У статті А. Колодного і Л. Филипович (2025) актуалізується проблема конфесійного плюралізму в Україні в умовах війни, динаміки конфесійного ландшафту та взаємодії релігійних традицій зі структурою суспільства і державою, – що підтверджує важливість врахування соціально-політичного виміру релігії та міжконфесійних відносин у сучасних реаліях [121, с.142–143].

На релігійні відносини безпосередній вплив має віросповідання, оскільки саме воно визначає зміст віри людей та норми їхньої поведінки. Віросповідання можна визначити як цілісну систему релігійних переконань і доктрин, яка формує світогляд окремої людини або спільноти. Воно справляє значний вплив на формування ціннісних орієнтацій і моделей соціальної поведінки громадян, зокрема на їхню електоральну поведінку, участь у соціальних рухах та рівень громадянської активності. У ширшому вимірі віросповідання здатне стати основою національної чи етнічної ідентичності, а також використовуватися державою як чинник легітимації влади або, навпаки, як інструмент обмеження певних свобод. Українське законодавство суттєво впливало на оновлення релігійного життя в країні, сприяючи реальному забезпеченню права на свободу віросповідання та удосконаленню державних підходів до його реалізації [110, с. 88–89].

Натомість конфесія постає як організована спільнота в межах певної релігії, що має власну доктрину, ієрархію та соціальну структуру. У політичному житті

вона відіграє важливу роль, оскільки впливає на міжконфесійні відносини та рівень соціальної стабільності. Конфесії можуть виступати активними суб'єктами політики, лобіювати законодавчі ініціативи, брати участь у виборчих процесах або формувати суспільні настрої. Водночас вони здатні як легітимізувати владу, так і ставати джерелом опозиційних рухів. У межах християнства, наприклад, православні, католицькі й протестантські конфесії по-різному вибудовують взаємини з державою та впливають на сфери законодавства й освіти.

Релігійна організація в політологічному розумінні є конкретною структурною ланкою конфесії – це громада, храм або монастир. Саме на цьому рівні релігія найбезпосередніше взаємодіє з суспільством і політикою. Через проповіді, освітні ініціативи та благодійну діяльність релігійні організації можуть виконувати функцію політичної соціалізації, формуючи політичну свідомість вірян. Вони можуть мати значний локальний вплив, мобілізуючи громаду під час виборів або впливаючи на громадську думку, а також активно співпрацювати з органами державної влади на місцевому рівні.

В аналітичній записці фахівців Національного інституту стратегічних досліджень (2023), аналізуючи специфіку державно-церковних і суспільно-релігійних процесів в умовах війни за незалежність України, автори доводять, що «релігійні організації стали активними учасниками гуманітарного фронту. Разом із органами влади, міжнародними благодійними об'єднаннями, волонтерськими рухами церкви і деномінації долучилися до вирішення нагальних проблем, що стосуються налагодження життєдіяльності суспільства» [61, с. 8].

Релігія формує моральні цінності та норми, які впливають на політичну поведінку громадян. Наприклад, протестантська етика за Максом Вебером асоціюється з розвитком капіталізму, що в подальшому вплинуло на формування сучасних соціально-політичних інститутів [26, с. 107]. Релігія опосередковано впливає на економічний розвиток через формування цінностей і моделей поведінки індивідів. Релігійні переконання можуть сприяти економічному зростанню, зокрема через закріплення трудової етики. У концепції Макса Вебера протестантська етика розглядається як чинник, що формує дисципліну,

працьовитість і відповідальність, підвищуючи продуктивність праці та рівень економічного розвитку суспільства [197, с. 90].

Релігійні переконання можуть визначати ставлення до законів, прав людини, політичної участі. Релігійні організації часто виступають як соціальні мережі для мобілізації виборців або протестних рухів. Вибори, референдуми та революції інколи визначаються релігійними розколами чи підтримкою певних конфесій. Релігійні відмінності часто стають джерелом внутрішніх або міждержавних конфліктів. Водночас релігія може сприяти миротворчості, моральній єдності суспільства і формуванню спільної ідентичності.

З політологічної точки зору релігія – це не тільки віра, але й інструмент впливу на владу, політичну поведінку, легітимізацію держави і мобілізацію населення. Вона поєднує духовні переконання та інституційні структури, які впливають на політичні процеси, регулюють відносини влади і громадян, а також формують колективну ідентичність.

Широко використовується поняття «державно-церковні відносини», де термін «Церква» розглядається як у політологічному, так і в богословському вимірах, що відображає різні підходи до тлумачення одного явища. У богослов'ї термін «Церква» вживається у кількох значеннях: як храм (дім Божий), як зібрання віруючих для богослужіння та як «зієрархізована релігійна організація, що складається з духівництва і мирян» [225, с. 142]. Таке богословське розуміння Церкви слід завжди враховувати при аналізі державно-релігійних відносин та формуванні державно-церковної політики.

Вагоме теоретико-методологічне значення має також друга складова поняття «державно-релігійні відносини» – категорія «відносини». Зауважимо, що в науковому вжитку також використовуються як синоніми та близькі за змістом до базового поняття терміни, кожен з яких має свої відтінки: «релігійні взаємини», «міжрелігійний діалог», «конфесійна взаємодія», «міжцерковні стосунки», «духовні контакти», «релігійна комунікація», «міжконфесійна співпраця», «міжрелігійна толерантність», «конфесійні зв'язки», «міжцерковна комунікація».

У межах цього дослідження поняття «державно-релігійні відносини»

розглядається як різновид суспільних відносин, що відображає характер і рівень взаємодії Церкви, інших релігійних організацій і держави, а також ступінь їх інтеграції або дезінтеграції [311, с. 464]. Оскільки державно-релігійні відносини мають суспільний та міжінституційний характер, це поняття охоплює сукупність різноманітних зв'язків між зазначеними суб'єктами соціальної взаємодії та відображає конфесійну взаємодію як цілісне явище. Воно поєднує як безпосередні, так і опосередковані форми взаємодії.

Такі відносини можуть розглядатися і як процес, подібно до соціальної чи політичної взаємодії, соціального обміну або конфлікту, і як результат цього процесу, що закріплюється у формах соціальних норм та соціально-політичних інститутів.

Слово «відносини» є похідним від лат. *relatio* – зв'язок, співвідношення. У сучасній українській енциклопедичній літературі релігійні відносини визначаються як «різновид стійких соціальних відносин, що врегульовані релігійними нормами і принципами» [236].

Підкреслимо, що в контексті дослідження феномена міжконфесійних відносин ми розглядаємо відносини саме як систему взаємодій конфесій, які мають власні доктрини, та організаційні структури, які існують у межах певної території та суспільного середовища.

Поняття “відносини” у системі міжконфесійних відносин охоплює всі взаємодії та взаємини, що виникають між конфесіями, а також характеризує явища, процеси і механізми, що формують гармонію, толерантність, співпрацю та конфлікт у релігійному середовищі. Воно вказує на відмінні риси та особливості взаємодії різних релігійних спільнот, їхнє соціокультурне значення та роль у формуванні суспільного порядку.

З теоретико-методологічної точки зору це поняття дозволяє розглядати державну політику в релігійній сфері та діяльність релігійних організацій у політичному контексті як єдину систему взаємодії. Такий підхід показує, що вже існуючі принципи відносин між соціально-політичними інститутами можуть змінюватися, вдосконалюватися та ставати більш ефективними. У підсумку

«державно-релігійні відносини» постають як законодавчо врегульовані умови суспільно-політичної діяльності та як прояв закономірностей, що впливають на розвиток держави і Церкви в процесі їх взаємодії.

Взаємовідносини державної та релігійно-церковної систем не обмежуються лише їхньою безпосередньою взаємодією, а виявляються у спільному впливі на функціонування інших суспільних інститутів, а також на духовну й матеріальну сфери життя суспільства.

Державно-церковні відносини є складовою частиною соціально-політичних процесів, що мають правовий характер. Це означає, що ці відносини:

1) регулюються державними нормами права, з використанням інструментів, які надаються політичними інститутами та органами влади для здійснення контролю та впливу на церковні структури;

2) формуються офіційно, в межах політичної та правової системи, незалежно від бажання окремих учасників. Будучи різноманітними за змістом, ці відносини утворюють єдиний предмет правового регулювання. Відповідно, цей предмет має виразно системну природу, покликаний породжувати адекватну йому систему правового регулювання.

Держава функціонує як регулюючий політичний інститут щодо Церкви, одночасно Церква виступає як саморегулююча соціальна система. В цьому контексті Церква визначає межі та параметри державного втручання, враховуючи власні функції та завдання, що встановлюються політичними інститутами. Така взаємодія між державою та Церквою відображає демократичний принцип співіснування, де кожна інституція має визначену роль у політичному процесі та взаємодії, забезпечуючи баланс між державним регулюванням і релігійною автономією.

У цьому аспекті значний інтерес становить дисертаційна робота В. Ященка, присвячена еволюції державно-церковних відносин в Україні. Він одним із перших у вітчизняній науці подає загальне визначення цього поняття: «Під державно-церковними відносинами ми розуміємо взаємодію конституційно-правових та церковно-релігійних норм і відповідних інститутів, під впливом яких

формується соціально-політичні відносини в суспільстві» [313, с. 10].

Проблема взаємин між християнською Церквою та державою налічує майже дві тисячі років. Історичний досвід свідчить, що ці відносини зазнавали суттєвих трансформацій – від конфліктного протистояння до ідеї «симфонії влад», від моделей цезарепапізму до папоцезаризму [132, с. 246–247]. У контексті взаємодії держави та Церкви політологи виокремлюють три основні типи взаємодії держави і релігії:

1. Теократія – держава, підпорядкована релігійним законам, наприклад Іран.
2. Світська держава – відокремлення релігії від політики, це характерно для таких держав як Франція, США.
3. Конфесійна держава – одна релігія має офіційний статус, але інші дозволені, такий статус у Великій Британії.

Ця класифікація дозволяє оцінювати історичні моделі державно-церковних відносин та аналізувати механізми їх еволюції, підкреслюючи взаємозв'язок юридичних, соціальних та релігійно-церковних чинників. У таблиці 1 проаналізовано *типологію* взаємодій між державою та релігією.

Таблиця 1

Моделі взаємодії між державою та релігіями

Модель	Суть / механізм відносин	Рівень участі держави	Правовий статус релігії	Політично-правові наслідки
Теократія	Держава і релігія є єдиними; релігійні еліти формують політику	Високий	Релігія домінує	Мінімальна автономія права; політичне управління через релігію
Ерастіанізм	Держава контролює інституції релігії (Церква під владою світської влади)	Високий	Релігія підпорядкована на державі	Обмеження автономії релігійних організацій

Продовження табл. 1				
Відокремлення (separationism)	Чітка межа між правом держави і правом релігійних організацій	Низький	Релігія автономна у внутрішніх справах	Сильна правова автономія, але потенційна відчуженість від політики
Плюралізм / нейтралітет	Держава нейтральна, визнає різні конфесії й забезпечує рівні права	Середній	Релігійна свобода, рівність	Максимальна свобода совісті, підтримка прав меншин
Конкурентний ринок релігій	Релігійні організації конкурують за легітимність і прихильників	Мінімальний	Держава не втручається, але гарантує права	Релігії функціонують як суспільні актори без жорстких рамок

**Джерело: таблиця створена автором.*

Україна ближче до моделі плюралізму / нейтралітету із рисами відокремлення, згідно з Конституцією та законом про свободу совісті. Така типологія дозволяє чітко класифікувати різні способи регулювання міжконфесійних відносин та показати, яким чином права релігійних спільнот взаємодіють із державною владою на різних рівнях правового та політичного впливу.

Важливим аспектом дослідження державно-релігійних відносин є їх правове регулювання, оскільки релігія здатна повноцінно виконувати свою суспільну місію лише за умови належного правового забезпечення та дотримання основних свобод [63, с. 20-21]. В Україні науковий інтерес до вивчення поняття державно-релігійних відносин значно зріс після прийняття основних нормативно-правових актів та початку діяльності державних і релігійних інституцій, що регулюють релігійні відносини. Конституція України [128] закріплює низку фундаментальних прав, що становлять правову основу державно-релігійних відносин. Стаття 35 гарантує громадянам свободу совісті та віросповідання, а

стаття 24 забороняє будь-яку дискримінацію за релігійною ознакою. Крім того, статті 34, 36 та 37 забезпечують право на мирні зібрання та об'єднання, що дозволяє релігійним організаціям вести спільну діяльність, організувати міжконфесійні форуми, культурні заходи та брати участь у суспільному житті. Також держава відповідно до статті 5 Закону України зобов'язана забезпечувати нейтральність у питаннях віровизнання та створювати правові умови для недопущення дискримінації, розпалювання міжконфесійної ворожнечі та порушення громадського порядку. Ці положення створюють правову базу, яка гарантує рівність усіх релігійних громад та сприяє розвитку міжконфесійного діалогу і толерантності.

У ширшому правовому контексті державно-релігійні відносини регулюються нормами публічного права у сфері забезпечення свободи совісті. Їх нормативною основою є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ [221], який визначає інституційні рамки взаємодії держави і релігійних організацій.

Закон закріплює ключові принципи цієї взаємодії, зокрема гарантії свободи совісті та віросповідання, рівність релігійних організацій перед законом, а також заборону встановлення привілеїв чи обмежень за конфесійною ознакою. У межах визначеної моделі релігійні організації отримують право на самостійну організацію діяльності, створення громад та навчальних закладів за умови дотримання вимог законодавства щодо публічного порядку і безпеки.

Спеціальний регуляторний зміст Закону розкривається через низку його норм: стаття 3 закріплює право на свободу совісті, стаття 5 – принцип відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви, стаття 6 – рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, а стаття 8 – рівність релігійних організацій у правовому полі [221]. Статті 12–14 визначають інституційні процедури створення, реєстрації та набуття правосуб'єктності релігійними організаціями, формуючи адміністративно-правовий механізм їх легалізації. Водночас стаття 16 встановлює, що припинення діяльності релігійної організації можливе лише за рішенням суду, що виступає процесуальною гарантією

обмеження дискреції державних органів у цій сфері [221].

У сукупності ці положення формують інституційний каркас міжконфесійних і державно-релігійних відносин в Україні, забезпечуючи їх функціонування в межах правового поля та стабільність регулятивних процедур.

Слід підкреслити, що державно-релігійні відносини в Україні регулюються не лише базовими законами, а й численними підзаконними актами, постановами та порядками. До них належать документи щодо встановлення контактів і співпраці з іноземними релігійними організаціями, положення про капеланську діяльність, правила взаємодії з державними органами у сфері моніторингу та захисту прав учасників релігійних спільнот. Усе це формує комплексне правове поле для реалізації конституційної свободи совісті, запобігання конфліктам і підтримки міжконфесійної гармонії.

Регулювання державно-релігійних відносин має на меті забезпечення балансу між свободою віросповідання та релігійною безпекою, а також погодження інтересів релігійних спільнот із загальнонаціональними правовими стандартами. Принципи рівності, недискримінації та свободи совісті формують ядро міжконфесійних взаємовідносин в Україні.

Для практичної реалізації конституційних положень щодо державно-релігійних відносин Верховна Рада України ухвалила відповідні концепції та державні програми, що рекомендують органам виконавчої влади забезпечувати розвиток міжконфесійного діалогу, захищати релігійні права та свободи громадян, запобігати конфліктам на релігійному ґрунті, підтримувати мирне співіснування релігійних організацій та гармонізувати відносини між ними.

Регулювання державно-релігійних відносин здійснюють державні інститути, які виконують як координаційні, так і контрольні функції. Зокрема, Президент України відповідно до статті 106 Конституції України є гарантом дотримання Конституції та законів України у сфері релігійної свободи та забезпечення прав громадян, а Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) відповідно до статті 107 координує діяльність органів виконавчої влади щодо попередження загроз у сфері релігійних відносин та забезпечення стабільності міжконфесійних

процесів [128]. Органи виконавчої влади, включно з міністерствами та міжвідомчими комісіями, реалізують державну політику щодо забезпечення гармонійних міжконфесійних відносин, а релігійні організації та громадські інститути сприяють розвитку взаємоповаги, співпраці та діалогу між конфесіями.

Крім того, правове регулювання державно-релігійних відносин включає й інші нормативно-правові акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України [96] та накази Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) [59], що регламентують порядок взаємодії з іноземними релігійними організаціями та окремі процедури, що стосуються участі релігійних організацій у житті суспільства (ці документи є складовою частиною законодавчої бази, що регулює свободу совісті та діяльність релігійних організацій).

У практичній площині державно-релігійні відносини в Україні здійснюються через ухвалення конкретних законодавчих рішень, спрямованих на регулювання діяльності релігійних організацій. Зокрема, Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» за № 3894-IX [217], ухвалений Верховною Радою України 20 серпня 2024 року, встановлює правові механізми взаємодії держави з релігійними організаціями в умовах сучасних загроз безпеці, зокрема пов'язаних із війною за Незалежність України. Цей Закон України є центральним правовим актом для регулювання державно-релігійних відносин та встановлює загальні правові стандарти релігійної свободи та організації релігійного життя в Україні. У тому числі, Закон України передбачає заборону діяльності іноземних релігійних організацій або структур, що підтримують агресію, на території України та визначає порядок припинення їх діяльності, що має на меті мінімізувати ризики використання релігійних установ для підриву національної єдності, водночас зберігаючи гарантії свободи совісті та віросповідання в рамках чинного законодавства.

Враховуючи все вищесказане, сутність державно-релігійних відносин можна охарактеризувати як організовану, правову взаємодію між релігійними організаціями та громадянами різних конфесій у межах держави, спрямовану на забезпечення релігійної свободи, захист прав і свобод людини, розвиток

міжрелігійного діалогу, дотримання принципів рівності й поваги, недопущення дискримінації за релігійною ознакою та сприяння соціальній стабільності в суспільстві. Такий підхід передбачає як державне регулювання, так і активність громадських інститутів, що діють у сфері державно-релігійної взаємодії, що є ключовим елементом у процесі формування стійкої соціальної і правової спільноти в Україні.

Державно-релігійні відносини виступають важливим чинником формування політичної стабільності або, навпаки, джерелом політичної напруги. У поліконфесійних суспільствах релігійні організації можуть виконувати роль впливових політичних акторів, брати участь у процесах політичної консолідації та впливати на формування громадської думки. Як зазначає О. Саган, сучасні релігійні процеси в Україні мають виражений політичний характер, особливо у контексті формування помісної Церкви та впливу зовнішніх релігійних центрів на внутрішню політичну ситуацію [254].

Дискусійними в науковій літературі залишаються питання співвідношення та взаємозалежності понять «державно-релігійні відносини» і «міжконфесійні відносини». У дослідженнях, присвячених проблематиці релігійної сфери та її взаємодії з державою, державно-церковні відносини розглядаються як система правових, політичних та інституційних зв'язків між державою і релігійними організаціями, спрямована на забезпечення реалізації свободи совісті, стабільності суспільного розвитку та захисту конституційного ладу від потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз, що можуть виникати в релігійному середовищі [32, с. 14–15].

Державно-релігійні та міжконфесійні відносини є взаємопов'язаними правовими категоріями, що мають спільну мету – забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини, релігійного миру та суспільної стабільності. Водночас їх відмінність полягає у способах правового регулювання: міжконфесійні відносини ґрунтуються переважно на принципах саморегуляції та рівності релігійних організацій, тоді як державно-церковні відносини реалізуються через систему норм публічного права, діяльність уповноважених

органів державної влади та застосування юридичних механізмів, передбачених Конституцією України [128] і Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221].

Міжконфесійні відносини мають місце саме в умовах системи державно-церковних моделей, оскільки релігійні організації взаємодіють не лише між собою, а й із державними інститутами у межах правового поля. Політика держави щодо релігії й відповідне законодавство створюють рамки для таких міжконфесійних взаємодій, визначають рівень автономії та рівноправності, що, у свою чергу, формує політичні можливості та обмеження для міжконфесійної співпраці чи конкуренції. Міжконфесійні відносини не існують “в вакуумі” вони розвиваються там, де є державне регулювання релігійної сфери та конституційні правила. Міжконфесійні відносини визначаються характером державної політики та правового режиму, які встановлюють основні правила їх функціонування. У свою чергу, міжконфесійні відносини трактуються як стан і процес взаємодії між різними релігійними конфесіями, що співіснують у межах однієї держави, і характеризуються рівнем толерантності, співпраці або конфліктності між ними. Їхній характер значною мірою впливає на суспільну стабільність, громадянський мир та ефективність реалізації державної політики у сфері свободи совісті та релігії.

Поняття «міжконфесійні відносини» є досить універсальним і багатофункціональним за своєю природою. Воно дає змогу охопити всю сферу досліджуваного явища, виокремити окремі складові об'єкта, визначити його основні риси та особливості взаємодії. Функціональність поняття надає можливість виділити багатопланові вертикальні та горизонтальні взаємозв'язки між релігійними інститутами, виявити та проаналізувати моделі міжконфесійних відносин та їх тенденції, критично розглянути засадничі принципи цих відносин й накреслити шляхи їх оптимізації.

Визначення поняття «міжконфесійні відносини» дає змогу виокремити його ключові характеристики як соціального та політико-правового феномена. Для глибшого розуміння цього поняття доцільно звернутися до категорії «конфесія».

У політологічному словнику вона визначається як «релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ і організаційну структуру» [307, с. 409]. Водночас конфесія не є тотожною поняттю віросповідання, оскільки в межах одного віросповідання можуть функціонувати різні конфесійні утворення, які, зберігаючи спільну релігійну традицію, відрізняються організаційно-інституційною структурою та формами інституціоналізації релігійного життя. З огляду на це, конфесія постає як інституційно оформлена форма організації релігійного життя суспільства, що інтегрує спільність віровчення, культової практики та організаційного устрою.

Науковець В. Климов у статті «Процес конфесіоналізації релігійного життя України – об'єкт наукового вивчення» (2006) стверджує, що «конфесія – це інституційована система, що включає віровчення, історію, культову та віросповідну практику й церковно-організаційну структуру, приналежність до якої ідентифікує і об'єднує дану групу віруючих організаційно, ідейно догматично, морально-психологічно» [103, с. 110]. Відтак прикметник «міжконфесійний» відображає саме характер взаємодії між різними конфесіями, що співіснують у межах одного соціального простору, підкреслюючи соціальні, культурні та правові аспекти їхніх відносин.

У науковій літературі загальноприйнято вважати, що конфесія охоплює різні аспекти життя людини: формує моральні та етичні цінності, впливає на духовну ідентичність, соціальні норми, освітні та гуманітарні практики. А. Колодний, аналізуючи процес формування толерантних міжконфесійних відносин в Україні, робить висновок, що «моральне вчення всіх конфесій, яке хоч в своєму словесному вираженні є різним, але у змістовному наповненні майже ідентичне» [116, с. 83]. Конфесійна спільнота не існує ізольовано, вона є складовою ширшої системи міжконфесійних відносин, де взаємодія, діалог, координація та іноді конфлікт визначають соціальну стабільність і гармонію в суспільстві. Відповідний дефініційний зміст подано в «Українській релігієзнавчій енциклопедії» (2023) [283].

Наведені формулювання в істотному є суголосними тим, які знаходимо у зарубіжних словникових виданнях. Так, в англійських академічних словниках

термін «конфесія» (*confession*) у низці випадків співвідноситься з релігійною деномінацією або об'єднанням віруючих на основі певних доктрин [329]. За Cambridge Dictionary [327] та Merriam-Webster Dictionary [328], *confession* у релігійному вживанні означає сповідання віри або акт публічного визнання релігійних переконань, а також акт визнання або зізнання загалом, що відображає його мовне (лексикографічне) значення в англійській мові. За даними Langenscheidt's Dictionary, англійський термін *confession* у певних контекстах перекладається німецькою як *Konfession* [348], що використовується для позначення релігійної деномінації або віровизнання. Такий аналіз мовних значень дозволяє встановити багаторівневу семантику терміна та розмежувати його лексичне вживання і релігієзнавчий зміст, у межах якого «конфесія» розглядається як структурована релігійна спільнота.

В українській релігієзнавчій та енциклопедичній літературі міжконфесійні відносини розглядаються як складова релігійного життя суспільства та як елемент системи суспільної стабільності. У свою чергу, В. Єленський наголошує, що стан міжконфесійних відносин є важливим індикатором рівня свободи совісті та демократичності політичного режиму. На переконання В. Єленського, у сучасній Україні релігійна свобода перестала бути декларацією і стала реальною практикою, яка забезпечує рівні умови для діяльності всіх конфесій та відображає демократичні принципи державної політики щодо свободи совісті [70].

Провідний український релігієзнавець О. Саган, досліджуючи державно-релігійні відносини та конфесійну ситуацію в Україні, розглядає конфесію як соціально-історичну форму існування релігійної спільноти, що має власну традицію, організаційну структуру та взаємодіє з державними й суспільними інститутами. У його працях наголос робиться на значенні конфесійної ідентичності та ролі конфесій у сучасних державно-церковних і соціально-політичних процесах, що дозволяє аналізувати їхній вплив на формування політичних та соціальних практик у суспільстві [257,с.23]. Підкреслюється, що після 2013 року була фактично зруйнована система спеціалізованого державного управління у сфері релігії, що призвело до втрати ефективних механізмів

реагування на порушення законодавства[256, с.40].

У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (ред. Ю. І. Римаренко та ін.) міжконфесійні відносини не виділені як окремий термін, але відповідний спектр понять і логіка суспільно-політичних зв'язків дозволяє розуміти відповідні явища подібно до того, як це робиться в релігієзнавчій літературі щодо державно-церковних відносин [149].

У сучасних релігієзнавчих і політологічних дослідженнях міжконфесійні відносини аналізуються в контексті суспільно-політичної ситуації в Україні, зокрема в аспекті ризиків для національної безпеки, політизації релігійної сфери та взаємодії релігійних і державних інституцій. [275, с.58]. Це особливо актуально для багатоконфесійних суспільств, таких як Україна, де взаємодія між різними релігійними спільнотами впливає на соціальну стабільність та політичну легітимність, а конфлікти між ними можуть формувати політичні блоки, визначати рівень політичної активності та впливати на процес ухвалення політичних рішень. Водночас, як стверджує О. Саган, «в українських реаліях поєднання політики та релігії призводить, як правило, до намагань політиків використати релігійні організації як інструмент впливу на виборців. Це не могло не призвести до падіння рівня довіри суспільства до окремих Церков та формування атмосфери взаємної недовіри і ворожості між віруючими» [257, с. 26]. Такий підхід узгоджується з позиціями сучасних досліджень, де міжконфесійні відносини розглядаються як суттєвий чинник суспільної стабільності, становлення держави та національної ідентичності. Зокрема, в Україні, яка є багатоконфесійною державою, міжконфесійні відносини набувають значення не лише для релігійних спільнот, а й для визначення політичної стійкості та формування державно-соціальної політики.

Міжконфесійні відносини є політико-правовою категорією, що включає два основні компоненти. Політичний аспект проявляється у формуванні цих відносин у публічному просторі як частини державної політики щодо релігії та громадянського суспільства, впливаючи на стабільність і взаємодію соціальних груп. Правовий аспект полягає в їх регулюванні нормами Конституції України

[128] та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221], які визначають рамки діяльності релігійних організацій, їхню взаємодію та рівність перед законом.

Один із провідних українських релігієзнавців та авторитетних теоретиків у сфері релігії А. Колодний підкреслює, що релігійна мережа України історично є поліконфесійною та характеризується постійною конфесійною диференціацією, що зумовлює складну структуру релігійного життя та взаємодію різних релігійних утворень [113, с.23-24]. Водночас конфесії розглядаються як важливі учасники поліконфесійного суспільства, що здійснюють соціально-культурну діяльність та впливають на характер міжконфесійних відносин, рівень толерантності та стабільність суспільного середовища. Однак внутрішньоконфесійні протиріччя залишаються актуальними й посилюються як внутрішніми (у тому числі політичними) чинниками, так і зовнішнім втручанням у релігійне життя країни [112].

Важливою складовою системи державно-релігійних відносин є міжконфесійний діалог, який сприяє гармонізації взаємин між конфесіями та мирному врегулюванню конфліктів у ширшому політичному й суспільному контексті. Аналізуючи міжконфесійний діалог у сучасній Україні, О. Горкуша наголошує на тому, що для виникнення бажання до порозуміння і злагодженої взаємодії між релігійними конфесіями важливим є визнання іншої конфесії або релігійного віровизнання як гідного для співпраці. Без цього визнання багато хто не бачить сенсу в пошуках міжконфесійної злагоди, оскільки не вважає представників інших віровизнань належними суб'єктами для такої взаємодії [48, с. 52]. Ця думка підкреслює, що релігійні відносини, замість того щоб роз'єднувати суспільство, можуть стати засобом консолідації в умовах соціальних і політичних викликів.

Міжконфесійний діалог у трактуванні О. Горкуші і Л. Филипович – це налагоджена форма взаємодії між різними релігійними спільнотами, яка базується на взаємній повазі, толерантному ставленні до відмінностей і прагненні знайти спільні соціальні орієнтири. Йдеться не лише про богословські дискусії, а й про

співпрацю в ширшому суспільному просторі: соціальному, політичному, культурному та гуманітарному. За переконанням дослідниці Л. Филипович, «подолати проблеми міжрелігійного діалогу можна лише під час діалогу» [297, с. 164], а міжрелігійний діалог має своє майбутнє, що вгрунтоване в «багатоманітті релігій, в зміні світоглядних установок стосовно істинності інших релігій, в тій мірі усвідомлення своєї індивідуальної свободи і права на своє віросповідання, яке закладається громадянським суспільством» [297, с. 164].

Основною метою такого діалогу є зниження рівня релігійної напруженості й конфліктності в суспільстві. Через спільні освітні, благодійні та культурні ініціативи він сприяє зміцненню соціальної згуртованості. Важливим завданням також є забезпечення рівних прав усіх конфесій у державі з релігійним плюралізмом і формування політичної стабільності, коли релігійні організації виступають партнерами держави у вирішенні суспільно значущих проблем.

Науковець В. Климов у своїх працях аналізує міжконфесійний діалог як складову культурно-цивілізаційних відносин, що сприяє порозумінню й мирному співіснуванню різних релігійних спільнот і підтримці толерантності в багатоконфесійному суспільстві. Релігійні спільноти стають важливими акторами у сферах освіти, соціальної підтримки та формування громадянської культури, що допомагає зменшувати конфліктний потенціал і підвищує довіру до політичних рішень. Водночас дослідник звертає увагу на суперечливий характер розвитку релігійного плюралізму в постсоціалістичну добу. Зокрема, він зазначає: «Релігійний плюралізм, декларований як нова риса постсоціалістичної доби, на практиці енергійно ігнорувався масованими спробами клерикалізувати суспільства, використовуючи для цього владні канали та державні структури...» [104, с. 272].

В українському контексті це проявляється у спільній гуманітарній діяльності православних, католицьких і протестантських церков, реалізації міжконфесійних освітніх програм з етики та культури, а також у роботі форумів релігійних лідерів, де обговорюються питання свободи совісті й законодавчих ініціатив.

Відтак, можемо констатувати, що міжконфесійний діалог постає як дієвий механізм співпраці релігійних спільнот, що сприяє соціальній єдності та допомагає державі ефективно управляти різноманітним релігійним і культурним простором.

Зарубіжна політологічна думка також розглядає державно-релігійні відносини крізь призму взаємодії релігії, права і політики. Науковець А. Степан у своїй концепції «подвійної толерантності» наголошує, що демократичний розвиток можливий лише за умови взаємного визнання автономії держави та релігійних інституцій, яке забезпечується через правові та політичні механізми [364, с. 37-38].

У своїх дослідженнях ролі релігії в сучасному світі Х. Казанова зауважує, що релігія не витісняється з публічної сфери, а навпаки – зазнає трансформації, виходить за межі приватного життя та стає активним учасником суспільних і політичних процесів [322].

З огляду на теоретичну та практичну значущість проблематики державно-релігійних відносин для сучасного українського суспільства, доцільно детальніше звернутися до змістовного наповнення поняття «державно-релігійні відносини». Попри його широке використання в релігієзнавчих, правничих, політологічних і теологічних дослідженнях, слід зазначити, що воно немає єдиного загальноприйнятого наукового визначення, а його зміст, як правило, окреслюється в загальних рисах без чіткої концептуальної уніфікації.

Узагальнено можна констатувати, що державно-релігійні відносини як політико-правова категорія становлять систему взаємодії між державою та релігійними організаціями, яка регулюється нормами права і реалізується через механізми державної політики з метою забезпечення свободи совісті, рівності конфесій та підтримання суспільно-політичної стабільності.

Водночас слід враховувати, що зазначене поняття не закріплене в міжнародному чи національному законодавстві як самостійна нормативна дефініція, яка визначала б конкретний обсяг прав та обов'язків суб'єктів саме в межах державно-релігійної взаємодії. У нормативно-правових актах воно, як

правило, не використовується як юридично визначена категорія, що зумовлює його переважно доктринальний характер.

Унаслідок цього спостерігається варіативність його наукових інтерпретацій, що може ускладнювати формування уніфікованого підходу до його розуміння та аналізу в межах дослідження державно-релігійних відносин і реалізації державної політики у релігійній сфері. Водночас, як вважає, Ю. Скоклюк, взаємодія державних і недержавних акторів у сфері релігійної безпеки демонструє, що саме нормативна неузгодженість та політичні виклики можуть посилювати напруженість у державно-релігійних та міжконфесійних відносинах і загрожувати суспільній стабільності [266, с.32].

Таким чином, важливою теоретико-методологічною функцією цього поняття є можливість визначення принципів, на яких ґрунтуються державно-релігійні відносини, а також виокремлення їх основних типів і моделей. Тому слід зазначити, що розробка нових підходів у сфері державно-релігійних відносин є ускладненою без урахування їх історичного формування та цивілізаційних особливостей, зокрема в Україні та інших країнах. Втім, у межах цього дослідження неможливо повноцінно охопити всі аспекти еволюції цих відносин, принципи їх побудови, а також історичні й сучасні моделі.

Отже, підсумовуючи розгляд цього питання, слід константувати, що аналіз ключових понять і категорій дозволяє чітко розмежувати сфери взаємодії держави з релігійними організаціями та самих конфесій між собою. Це важливо для наукового дослідження, правового регулювання та практики суспільного діалогу. Базові поняття дають змогу означити систему взаємодії між державними інституціями та релігійними організаціями, що регулюється правом і політикою. Ця взаємодія розглядається у роботі через такі ключові категорії, як «державно-релігійні відносини», «свобода совісті та віросповідання», «державна політика у сфері релігії», «відокремлення церкви від держави», «релігійна організація», «конфесія», а також «міжконфесійні відносини», «міжконфесійний діалог», «конфесійна ідентичність» та ін. таким чином, державно-релігійні відносини і міжконфесійні відносини розглядаємо як системи взаємодії, які є

взаємодоповнюючими: держава створює умови, а конфесії реалізують діалог у суспільстві. Поняття і категорії, які позначають цю взаємодію, слугують опорними для досягнення предмету дослідження.

1.2. Стан наукової розробки та методологія дослідження державно-релігійних відносин

Комплексний характер дослідження державно-релігійних відносин в Україні зумовив застосування багаторівневої політологічної методології, що поєднує інституційний, процесуальний, системний та поведінковий підходи. У межах цієї дослідницької рамки релігійний фактор розглядається як структурний елемент політичної системи, який взаємодіє з інститутами державної влади та впливає на перебіг політичних процесів.

Базовим виступає інституційний підхід, який дозволив дослідити функціонування органів державної влади та інших політичних інституцій, залучених до формування та реалізації політики у сфері релігії. Особлива увага приділяється механізмам інституційної взаємодії між державою та релігійними організаціями, а також розподілу повноважень між різними рівнями політичної влади. Це дало змогу виявити, як система інституцій впливає на характер регулювання релігійної сфери.

Системний підхід забезпечив розгляд державно-релігійних відносин як цілісної підсистеми політичної системи, що перебуває у взаємодії з іншими її компонентами – виконавчою владою, парламентськими інститутами, органами місцевого самоврядування та релігійним середовищем. Такий підхід дозволив простежити не лише формальні зв'язки між елементами системи, а й їхню функціональну взаємозалежність у процесі політичної трансформації держави.

Процесний (процесуально-аналітичний) підхід застосовано для дослідження динаміки формування та зміни державно-релігійних відносин як політичного процесу. Він дав змогу розглядати ці відносини не як статичну структуру, а як

сукупність послідовних політичних взаємодій, що змінюються під впливом внутрішніх реформ та зовнішніх викликів.

Важливе місце посідає політико-акторний підхід, який дозволив ідентифікувати ключових учасників політичного процесу – державні інституції, політичні еліти, релігійні організації та представників громадянського суспільства. Це дало змогу проаналізувати їхні інтереси, стратегії поведінки та вплив на формування державної політики в релігійній сфері.

Застосування інституційно-процесуального підходу дозволило поєднати аналіз структур політичної системи з дослідженням механізмів їх функціонування в динаміці, що забезпечило комплексне розуміння трансформацій у сфері державно-релігійної взаємодії.

Історико-політологічний метод використано для реконструкції еволюції взаємин між державою та релігійними організаціями в Україні. Це дало змогу виявити ключові етапи становлення сучасної моделі релігійної політики та простежити зміни ролі релігійного чинника у політичній системі.

Порівняльний метод застосовано для аналізу моделей взаємодії державних інституцій і релігійних організацій в Україні та країнах європейського простору. Це дозволило виявити як спільні тенденції розвитку, так і специфічні особливості української моделі політичного регулювання релігійної сфери.

Метод аналізу політичних подій використано для оцінки впливу ключових суспільно-політичних криз, трансформацій та конфліктів на зміну характеру взаємодії між державними інституціями та релігійними акторами. Це дозволило встановити залежність між політичними подіями та інституційними змінами у сфері релігійної політики.

Поведінковий (біхевіоралістський) підхід дав змогу дослідити політичну поведінку релігійних організацій як акторів політичного процесу, зокрема їхню участь у формуванні громадської думки та політичній соціалізації суспільства.

Статистичний метод застосовано для опрацювання кількісних показників діяльності релігійних організацій, аналізу їхньої інституційної присутності в

суспільному просторі та динаміки змін у релігійному середовищі, що дозволило забезпечити емпіричну обґрунтованість дослідження.

Контент-аналіз (аналіз документів) політичних документів, офіційних заяв державних інституцій та публічних комунікацій у сфері релігійної політики дав змогу виявити домінуючі дискурсивні моделі та політичні наративи щодо ролі релігії в суспільстві.

Окремо використано дискурсивно-аналітичний метод, який дозволив дослідити способи конструювання політичного значення релігійного чинника в офіційному та суспільному дискурсі, а також виявити механізми легітимації державної політики в цій сфері.

SWOT-аналіз застосовано для оцінки інституційного потенціалу системи державного управління релігійною сферою, визначення її внутрішніх ресурсів, обмежень, а також зовнішніх можливостей і загроз у контексті політичної трансформації.

Метод політичного моделювання використано для узагальнення отриманих результатів і побудови концептуальної схеми взаємодії державних інститутів і релігійних організацій як елементів політичної системи.

Крос-національний та крос-темпоральний аналіз дозволив простежити трансформацію моделей державно-релігійних відносин у різних країнах і в різні історичні періоди, що забезпечило порівняльно-динамічне бачення досліджуваного явища.

Отже, дослідження державно-релігійних відносин поєднує різні політологічні методи для аналізу взаємодії релігії та політики. Загалом застосовані методи дозволяють глибше зрозуміти механізми і зміни в політичних процесах, що стосуються релігійної сфери.

Питання державно-релігійних відносин та взаємозв'язку релігії і держави завжди було одним із ключових у процесі побудови української державності. Ця тема привертає значну наукову увагу, оскільки вона поєднує історичні, політичні, соціологічні та богословські аспекти. У міжнародній та українській науковій літературі опубліковано численні дослідження, присвячені структурі державно-

релігійних відносин, формам взаємодії релігії та держави, а також їхньому впливу на процеси державотворення в Україні.

Політологічний підхід до цієї теми дозволяє охопити широкий спектр питань: від політичного впливу держави на церковне адміністрування та моделей державно-церковної взаємодії [98] до конфліктогенних чинників у релігійному середовищі України і перспектив міжконфесійної співпраці [182]. У наукових працях дослідники зосереджують увагу на аналізі державно-релігійних та міжконфесійних відносин, характеристиці сучасної релігійної ситуації, вивченні інституційних і суспільно зумовлених передумов становлення помісної Церкви, а також на дослідженні ролі держави в регулюванні релігійних процесів. Як зазначає Л. Виговський, релігійні організації виконують ключову роль у конструюванні української державності, будучи невід'ємною складовою громадянського суспільства. Такий системний підхід сприяє глибокому розумінню державно-релігійних процесів та їхнього значення для формування сучасної державності в Україні [32, с.15].

Опубліковані документи й матеріали за тематикою дисертаційного дослідження можна умовно поділити на кілька підгруп. До них належать: нормативно-правові акти [28], адміністративні документи органів державної влади України різних рівнів та статистичні дані про структуру й чисельність релігійних організацій в Україні [59, 93, 308], документи релігійних організацій, міжконфесійних об'єднань [39], а також матеріали періодичних видань [305] і інтернет-ресурсів. Більшість із цих документів опублікована у спеціалізованих збірниках, періодичних виданнях або представлена на відповідних інтернет-платформах [233].

При вивченні інституційних проявів державно-релігійних відносин особливу увагу було приділено кількісним джерелам інформації. Використано дані соціологічних досліджень і опитувань різного рівня, що дозволяють отримати об'єктивні показники досліджуваного предмета, такі як кількість віруючих, священнослужителів, парафій, конфесій, релігійних засобів масової інформації (ЗМІ) тощо. Було використано результати соціологічних досліджень

Центру Разумкова [308] та Фонду Конрада Аденауера [345], а також матеріали Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України [94], що сформувало інформаційну основу для аналізу й узагальнення кількісних параметрів релігійної сфери. До емпіричних матеріалів залучено соціологічні та статистичні дані, зокрема результати опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) [102] та відомості Державної служби статистики України [58], використані для аналізу політичного впливу релігії та мобілізаційної ролі конфесій.

Натомість сучасна інформація про релігійну ситуацію, державно-релігійні відносини та стан свободи совісті в Україні формується й публікується через різноманітні джерела. Серед них особливе місце займають щорічні звіти та аналітичні документи Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) [59], що були використані для аналізу актуальних тенденцій у сфері державно-релігійних відносин. Онлайн-публікації ДЕСС надають оперативні дані щодо діяльності релігійних організацій, тоді як щорічні міжнародні звіти та аналітичні огляди дозволяють оцінити їхнє положення у глобальному контексті та здійснити порівняння стану свободи совісті в Україні з іншими країнами. Додаткову оцінку релігійної ситуації в Україні забезпечують аналітичні огляди та дослідження, підготовлені незалежними науковими та дослідницькими установами.

У сукупності ці матеріали формують сучасну комплексну картину релігійного життя України та взаємодії держави й релігійних інституцій, дозволяючи відстежувати як внутрішні тенденції, так і вплив міжнародного середовища.

Джерелами для вивчення діяльності громадських інституцій у релігійній сфері є статутні та установчі документи, прес-релізи, звітність релігійних організацій, а також матеріали державних інституцій, зокрема громадських рад із питань співпраці з церквами при Міністерстві освіти і науки України [165], Міністерстві соціальної політики України [166], науково-дослідних установ та

міжнародних правозахисних організацій, які досліджують релігійну сферу [365, 340].

Дослідження релігійно-політичної ситуації в Україні здійснено на основі наукових видань, таких як «Релігійна свобода» [233], «Українське релігієзнавство» [284], «Релігійна панорама» [306]. Саме в них відомі українські науковці публікували результати своїх досліджень і висновки, а також новаторські підходи до проблем юрисдикційного розділення українського православ'я. Ці публікації вирізняються академічністю, актуальністю та глибиною аналізу, охоплюючи широкий історичний проміжок часу. Їх використання в дисертації забезпечує комплексне охоплення історичних і сучасних аспектів релігійного життя України та створює підґрунтя для детального аналізу державно-релігійних відносин.

Журнал «Релігійна свобода» [233], який розпочав свою видавничу діяльність у 1999 році, систематично висвітлює державно-релігійну ситуацію в Україні, проблематику подолання конфесійних розколів, питання розвитку свободи совісті, а також аналізує особливості релігійної свідомості та процеси інституалізації релігійного досвіду. Видання зосереджується на дослідженні актуальних релігійних процесів і тенденцій в Україні, що надає можливість відстежувати трансформації релігійного ландшафту та вплив релігійного чинника на державний розвиток.

Журнал публікує матеріали теоретичного й прикладного спрямування, зокрема дослідження історичного розвитку релігійних інститутів, аналіз діяльності різних конфесій, а також оцінку соціальних і культурних чинників, що визначають функціонування релігійних організацій.

Водночас сучасні релігійні інституції здобули помітну самостійність і самодостатність, що гарантує їхню незалежність від політичних процесів та світських структур. Саме тому навіть наявність демократичного законодавчого поля не завжди достатня для стимулювання об'єднання або спільної діяльності релігійних організацій без активної державної політики та підтримки з ініціативи законодавчого органу. Такий баланс між автономією церковних інституцій та

державним регулюванням формує сучасний стан державно-релігійних відносин в сучасній Україні, демонструючи, як законодавство та практична незалежність церков взаємодіють у реальному соціально-політичному житті.

У межах цього дослідження нормативно-правова база виступає одним із ключових джерел, що дає змогу сформувати цілісну картину державно-релігійних відносин в Україні та оцінити їхні політичні й правові наслідки. Використання нормативних актів дозволяє проаналізувати політику держави щодо релігійної сфери, окреслити інституційні обмеження та можливості для розвитку державно-релігійних відносин, а також оцінити роль законодавства у політичній активізації релігійних організацій.

Крім того, дослідження охоплює й інші закони, що регламентують окремі аспекти функціонування релігійних інституцій: серед них – Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів» [210], Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій» [209] та Закон України «Про захист конституційного ладу в сфері діяльності релігійних організацій» [217]. Їхній аналіз дозволяє прослідкувати еволюцію законодавчого регулювання релігійної сфери та механізми взаємодії держави й релігійних організацій.

Нормативні акти, серед яких законодавство України та міжнародні документи, зокрема декларації, пакти й конвенції, регулюють діяльність релігійних організацій і гарантують їхні права та свободи. У контексті євроатлантичного курсу України цінними є міжнародні документи Організації Об'єднаних Націй (ООН), зокрема Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [162], Загальна декларація прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року) [76], які забезпечують права релігійних організацій і захист релігійних меншин. У науковому дискурсі свобода совісті та віросповідання розглядається як одна з базових духовних і гуманітарних цінностей сучасної цивілізації. Посилення міжнародної уваги до проблеми захисту цих прав пов'язують із створенням у 1945 році Організація Об'єднаних Націй та прийняттям у 1948 році Загальна декларація

прав людини, яка утвердила свободу думки, совісті й релігії як невід'ємне право кожної особистості. У сучасному світі ООН залишається одним із головних міжнародних гарантів забезпечення та захисту релігійних прав і свобод людини [190, с. 98].

Організація з безпеки і співробітництва в Європі закріплює свободу релігії та віросповідання в Гельсінських документах [304] та контролює їх дотримання в державах-учасниках. Ці міжнародні стандарти стали основою українського законодавства та сприяли формуванню реального релігійного рівноправ'я в країні. Використання зазначених матеріалів забезпечило нормативно-правову основу дисертаційного дослідження та дозволило комплексно оцінити розвиток релігійного плюралізму в Україні.

Аналіз зазначених документів дозволяє простежити прямий зв'язок міжнародних стандартів, закріплених у Загальній декларації прав людини [76], з національною політикою держав щодо релігійних організацій. Міжнародні норми права виступають каталізатором розвитку міжконфесійних і державно-церковних відносин, визначаючи межі свободи та відповідальності релігійних організацій у демократичному суспільстві [76].

До джерельної бази дисертаційного дослідження включено документи виконавчої влади, які фіксують неформальні взаємозв'язки між представниками політичних і релігійних еліт, а також вплив іноземних політичних і релігійних акторів на релігійні організації та об'єднання в Україні. Ці матеріали також відображають діяльність центрів управління організаціями за межами країни та політику як зареєстрованих, так і незареєстрованих релігійних спільнот.

Розпорядчі документи органів державної влади різних рівнів дають змогу оцінити не лише юридичну базу функціонування релігійних інституцій, а й реальні механізми їхнього включення у соціально-політичне життя країни. Вони окреслюють межі взаємодії релігійних спільнот із державними органами та конкретизують напрями діяльності релігійних організацій на загальнодержавному і регіональному рівнях. Також визначають адміністративні процедури та регулюють реалізацію релігійних прав у повсякденній практиці.

Матеріали інтернет-ресурсів утворюють окремий пласт джерел, що дозволяє відстежити не лише фактичний стан релігійного життя, а й процеси його трансформації в умовах війни за незалежність України. Вони висвітлюють не тільки діяльність церков і міжконфесійних об'єднань, а й специфіку взаємодії релігійних спільнот із державними інституціями, розкриваючи тонкі механізми державно-релігійної політики, міжконфесійних відносин та її вплив на суспільне життя.

Особливе місце в цих матеріалах займають процеси консолідації релігійних інституцій, які дозволяють зрозуміти, як духовна спільнота реагує на виклики часу, переосмислює свою ідентичність і взаємини з іншими конфесіями, а також як формується нова мережа соціально-етичних зв'язків у релігійному полі.

Важливу та актуальну інформацію про релігійне життя України та державно-релігійні відносини надають спеціалізовані інтернет-ресурси. Релігійно-інформаційна служба України [238] щоденно публікує новини, аналітичні матеріали, інтерв'ю, документи конфесій і державних органів, а також релігійний календар. Інститут релігійної свободи (ІРС) висвітлює законодавчі зміни, статистику релігійних організацій і дослідження державно-релігійних відносин, надаючи аналітичну та наукову інформацію [93]. Вебсайт «Релігія в Україні» [239] систематично висвітлює діяльність різних конфесій і церковних інституцій, а «Радіо Свобода» [228] інформує про оперативні події, міжконфесійні процеси та випадки порушення свободи совісті. Разом ці ресурси формують комплексну картину релігійного життя України і дозволяють відстежувати як офіційні документи, так і актуальні події та тенденції у сфері релігії.

Для аналізу державно-релігійних відносин та законодавчого регулювання використовувалися офіційні ресурси Верховної Ради України [27], з яких отримувалися тексти законів, постанов і парламентських матеріалів, а також офіційне інтернет-представництво Президента України [207] для вивчення указів, розпоряджень, звернень та ініціатив у сфері релігійної політики. Використання цих джерел дозволило оцінити політичну роль держави як регулятора та

посередника у міжконфесійних процесах, а також простежити вплив законодавства на функціонування релігійних інститутів.

Для сучасного дослідження державно-релігійних відносин важливими є електронні джерела, зокрема ЕКМАІR (Національний університет «Києво-Могилянська академія») для отримання статей з питань політики та релігії в Україні; ResearchGate та Google Books – для доступу до зарубіжних монографій, порівняльних досліджень і актуальних наукових публікацій. Використання таких ресурсів забезпечує поєднання теоретичного та емпіричного аналізу, дозволяє враховувати різні методологічні підходи, зокрема інституційний, системний, порівняльний аналіз і дискурс-аналіз. Для підвищення сучасності дослідження використовувалися дані міжнародних наукових баз Scopus, Web of Science, JSTOR, а також офіційні джерела релігійних організацій та соціологічні дослідження (наприклад, Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)) для відстеження актуальних тенденцій державно-релігійних процесів.

Документи релігійних організацій дають змогу відстежити процеси формування релігійних структур, а також проаналізувати їхню діяльність, міжконфесійні взаємини та роль у державотворчих процесах в Україні. До цієї групи належать передусім виступи, інтерв'ю, заяви, коментарі та документи окремих церковно-релігійних організацій, таких як ПЦУ, УПЦ мп, УГКЦ, що забезпечують можливість вивчення структури церков, їхньої соціальної та політичної діяльності. Вони відображають позицію релігійних організацій щодо державної релігійної політики, їхню участь у суспільному житті та роль у формуванні морального й соціального клімату. Одночасно ці матеріали демонструють, як Церкви використовують власний авторитет для консолідації громад, впливу на громадську думку та підтримку національної єдності.

Аналіз здійснювався на основі офіційних сайтів церков і єпархіальних управлінь (православних юрисдикцій, греко-католицької та протестантських спільнот), серед яких: УПЦ мп, ПЦУ, УГКЦ. Використання цих ресурсів дозволяє оцінити офіційні позиції конфесій щодо державної політики та простежити участь релігійних організацій у політичних процесах.

Поєднання наукових праць і безпосередніх матеріалів релігійних організацій дозволяє проаналізувати комплексну картину державно-релігійних відносин в Україні. Таке поєднання забезпечує міждисциплінарний підхід, який охоплює як політичні та соціологічні аспекти, так і практичну діяльність церковних інституцій, що робить дослідження цілісним і дозволяє оцінити реальний вплив релігії на процес формування національної ідентичності.

При підготовці дисертаційної роботи були використані різноманітні документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних об'єднань, які дозволяють комплексно аналізувати міжконфесійні відносини в Україні через призму політичної науки. Велика увага приділялася даним ВРЦіРО [39], які відображають позиції різних конфесій щодо політичних та соціальних процесів в Україні. Використовувалися офіційні повідомлення, річні звіти та публічні виступи представників ВРЦіРО.

Документи ВРЦіРО становлять репрезентативний комплекс джерел для дослідження сучасних державно-релігійних та міжконфесійних відносин в Україні. Як найбільше міжконфесійне об'єднання, ВРЦіРО акумулює позиції провідних релігійних спільнот, що зумовлює високу аналітичну цінність її офіційних матеріалів. До джерельного масиву належать заяви, звернення, декларації, протоколи засідань, річні звіти та інші документи, оприлюднені на офіційному вебресурсі організації. Їх аналіз дає змогу простежити еволюцію інституційних механізмів міжконфесійної взаємодії, специфіку узгодження спільних позицій, а також виявити роль ВРЦіРО як суб'єкта публічної політики та морально-нормативного актора в суспільному просторі. Застосування принципів історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерел дозволяє оцінити як змістову наповненість документів, так і їхню функціональну спрямованість у контексті суспільно-політичних процесів.

Особливо важливими є звернення Ради у кризових ситуаціях, зокрема «Звернення ВРЦіРО у зв'язку з військовою агресією Росії проти України» від 24 лютого 2022 року [42]. У цьому документі чітко простежується прагнення забезпечити спокій у суспільстві, уникнути паніки та заклик до дотримання

розпоряджень державної і військової влади. Водночас у тексті підкреслюється правомірність позиції України на міжнародній арені, наголошується на необхідності збереження загального блага, підтримки Збройних Сил України та здійснюється духовне благословення всіх захисників держави.

Подібні матеріали відображають внутрішню організаційну діяльність церков і релігійних об'єднань, демонструють їхню здатність реагувати на соціально-політичні виклики та формувати моральну і духовну підтримку для населення. Водночас вони засвідчують, що ВРЦіРО виступає активним учасником процесів національного консолідування та соціальної стабілізації у складні моменти історії.

Українські науковці підкреслюють, що в сучасному українському суспільстві спостерігаються дві взаємопов'язані тенденції – політизація релігії, коли релігійні організації і віруючі впливають на політичну сферу, та релігізація політики, коли політичні процеси пронизані релігійними цінностями і факторами [31, с. 6–7]. Перша з них передбачає залучення релігійних інституцій, лідерів і дискурсу до сфери політичних процесів та владних відносин. В українському контексті процес політизації релігії активізувався з часу здобуття незалежності, водночас зберігаючи певні риси, успадковані від радянського періоду державно-релігійних відносин. На сучасному етапі релігія все більше інтегрується в політичні процеси, зокрема через участь духовенства в політичній діяльності, підтримку чи ініціативу політичних партій та рухів з релігійним підґрунтям. Це також проявляється у зростанні ролі церков як суб'єктів регулювання політичних та соціальних конфліктів. Релігійний фактор все частіше враховується при ухваленні політичних рішень, використовується церковними медіа для популяризації політичних ідеологій, а також застосовується для досягнення політичних цілей, створюючи сприятливі умови для вірян. Ці прояви свідчать про поступове інтегрування релігії у політичну сферу.

Взаємодія політики та релігії в Україні є складним і багатограним процесом, у якому одночасно проявляються і політичні амбіції, і релігійні інтереси, що суттєво впливає на державно-релігійні відносини та соціально-політичну стабільність в країні.

Для аналізу державно-релігійних відносин як елементу політичного процесу використовувалися статистичні дані про вибори, соціологічні опитування щодо релігійних уподобань та політичних орієнтацій. Публікації про роль релігії у формуванні електоральних стратегій та політичної легітимності. Це дозволяє дослідити, як політика впливає на Церкви, а релігійні організації, у свою чергу, активізують суспільство та впливають на політичний процес.

Важливим підґрунтям для дослідження стали праці вітчизняних науковців Л. Филипович, О. Сагана та В. Єленського. Вони підкреслюють, що формування нації з міцною патріотичною самоідентифікацією неможливе без сильного політичного чинника, який сприяє консолідації суспільства через державні інститути та політичні процеси. В українських умовах такою силою виступає єдина помісна православна Церква, якою на нинішній час є ПЦУ, що покликана об'єднувати ментально розділений народ і слугувати духовним центром національної єдності. Завдяки здатності до консолідації, релігія виступає не лише об'єктом політологічного аналізу, а й значущим чинником суспільного життя.

Для аналізу розвитку православ'я в Україні та автокефалії ПЦУ важливою є праця О. Сагана «Сучасне православ'я в Україні: «розмосковлення» історії та перспективи розвитку» [259], у якій досліджується процес становлення незалежної православної Церкви та наголошується на ролі Томосу про автокефалію як чинника, що суттєво вплинув на позиції московського православ'я в Україні [259, с. 106].

Автор розглядає взаємодію Церкви та держави, аргументує, чому Томос про автокефалію не може бути відкликаний [259, с. 79], оцінює перспективи створення патріархату ПЦУ, а також досліджує вплив історичних наративів на сучасну релігійну ідентичність і суспільну згуртованість. Автор приділяє увагу ідеології «руського мира» як складовій колонізаційних практик росії; дає об'єктивну оцінку діяльності рпц та її української філії – УПЦ мп, пояснює взаємозв'язок ПЦУ з патріотичним вихованням та формуванням громадянської ідентичності. Праця О. Сагана є цінним джерелом для дослідження сучасної

православної ідентичності, можливості об'єднання православних церков України навколо Томосу про автокефалію та згубного впливу ідеології «руського мира».

Крім того, дослідження спиралося на праці, які розкривають питання єдності церков з позицій релігійного вчення. Серед використаних джерел посібники з канонічного права [278], офіційний документ УГКЦ – Послання Блаженнішого Любомира (Гузара) «Один Божий народ на Київських горах» [13], а також досліджено об'єднання церков 2018 року з точки зору церковного права та політичного контексту на матеріалах наукових публікацій. Зокрема, у статті В. Бондаренка, Т. Висоцької і В. Кушнірчука [19] аналізуються головні актори процесу здобуття автокефалії православних в Україні та їх взаємодія із політичними інституціями, підкреслюючи роль держави й церковних структур у формуванні єдиної автокефальної Церкви України. Аналогічно, у праці В. Бондаренка, Г. Целковського і В. Кушнірчука [21] розглядається динаміка трансформаційних змін православ'я в Україні, включно з вивченням чинників, що сприяли незалежності від московського патріархату, та шляхи об'єднання церковних структур, що є суттєвим для розуміння політичних аспектів процесу. Також важливим є дослідження процесів відновлення автокефалії ПЦУ в ширшому суспільно-політичному контексті П. Бондарчука, яке дозволяє оцінити взаємозв'язок релігійних і державних чинників у формуванні сучасної церковної ситуації в Україні [22].

У вітчизняній політології домінує підхід, орієнтований на дослідження історичних, соціальних та геополітичних детермінант розвитку України. Українські науковці В. Єленський, А. Колодний та Л. Филипович державно-релігійні відносини досліджують через призму державної політики, конкуренції православних юрисдикцій та впливу зовнішніх чинників, включно з війною за Незалежність України та політичною ситуацією у світі.

Вітчизняна політологія зосереджується на специфіці українського контексту, зокрема на пострадянському періоді, конкуренції православних юрисдикцій та політизації релігійного чинника. Українські дослідження підкреслюють, що державно-релігійні відносини є політичним явищем, в якому

релігійні інституції взаємодіють із державою та суспільством, формуючи політичну активізацію та впливаючи на стабільність держави.

В. Єленський розглядає релігію як значущий ресурс політичної легітимації, здатний модифікувати процеси конструювання національної ідентичності та активізації суспільної участі. У монографії «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» [68] автор проводить системний аналіз сучасного відродження релігії як впливового чинника міжнародних відносин і глобальної політики. В. Єленський демонструє, що релігія повертається у публічну сферу не лише символічно, а й функціонально, значно формуючи політичні ідентичності, впливаючи на трансформаційні процеси в міжнародній системі та глобальні політичні практики.

Велике значення мають також дослідження інших авторів. Ю. Скоклюк у своїх студіях підкреслює, що держава виступає ключовим гарантом свободи совісті і релігійних свобод, а також відіграє важливу роль у забезпеченні гармонії між політичними інститутами та релігійними організаціями у суспільстві. За його словами, саме взаємодія державних та недержавних суб'єктів, включно з конфесіями, є важливою умовою забезпечення релігійної безпеки та суспільної стабільності в умовах складних соціально-політичних процесів в Україні. Як зазначає Ю. Скоклюк, релігійна безпека є важливим аспектом національної безпеки, і участь держави в релігійних справах повинна збалансувати принципи свободи віросповідання та запобігання їх експлуатації в дестабілізуючих цілях [266, с. 33], наголошуючи, що для мінімізації конфліктів та підтримки соціального миру в різноманітному релігійному ландшафті необхідна ефективна співпраця між органами влади, релігійними організаціями та громадянським суспільством.

М. Бабій у статті «Міжконфесійні відносини: теоретичний і практичний аспекти виміру» (2005) розглядає важливість нормалізації та оптимізації міжконфесійних, міжцерковних і етноконфесійних відносин в Україні. Автор акцентує увагу на необхідності реалізації «цілеспрямованих, добре спланованих системних дій» суб'єктів цих відносин за активного сприяння та арбітражу держави й громадських організацій, при цьому підкреслюючи, що «ці відносини є

невід'ємною складовою суспільних відносин, соціальних процесів у соціумі» [7, с. 17]. У контексті міжконфесійних відносин автор також наголошує на необхідності налагодження конструктивного діалогу між конфесіями: «діалог – це форма співпраці суб'єктів міжконфесійних, міжцерковних відносин на базі спільних рішень, реального поступу на шляху до взаєморозуміння та злагоди» [7, с. 18].

В. Яценко у своїх працях, зокрема в дослідженні «Еволюція державно-церковних відносин в Україні» [313], аналізує історичні та сучасні трансформації відносин між державою і Церквою, розглядаючи політичні, соціальні та культурні чинники, що визначають роль релігії у державотворчих процесах. М. Палінчак у низці досліджень, зокрема в працях «Політологічний зміст поняття «державно-церковні відносини»» [196], «Методологічні підходи до вивчення державно-церковних відносин в Україні» [194] та «Державно-церковні та міжконфесійні відносини в Україні (політико-правовий аналіз)» [192], здійснює комплексний аналіз моделей взаємодії держави та Церкви, оцінює їхній соціально-політичний вплив та формулює концептуальні підходи до гармонізації цих відносин у контексті демократичного розвитку.

Дисертаційна праця В. Бондаренка «Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні» [20] спрямована на системне осмислення релігійної політики та динаміки державно-релігійних та міжконфесійних відносин в українському суспільстві. Робота побудована в руслі комплексного аналізу інституалізованої православної релігійності як соціального та політико-правового феномена, що функціонує в умовах глибоких суспільно-політичних трансформацій.

У ній зосереджено увагу на проблематиці взаємодії держави та релігійних інституцій, зокрема у нормативно-правовому вимірі. Аналіз законодавчого регулювання діяльності церков і релігійних організацій постає як ключовий чинник формування конфігурації державно-релігійних відносин та інституційних трансформацій православ'я. У цьому контексті простежується вплив державної політики на внутрішні процеси в православному середовищі, а також розкривається роль релігійного чинника у формуванні соціальних і політичних

практик сучасної України.

Важливою для дослідження є монографія С. Здіорука «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття» [84], яка стала вагомим внеском у вітчизняну науку про релігію та суспільство. У цій праці автор комплексно аналізує історичні, соціокультурні та політичні чинники взаємодії релігійних спільнот і державних інституцій в Україні, окреслюючи конфліктогенні потенціали суспільно-релігійних відносин і механізми їхнього виникнення. С. Здіорук приділяє увагу взаємодії релігійних організацій із владою політизації релігійних структур та їхньому впливу на суспільне життя. Оpubлікована за його ж редакцією аналітична доповідь «Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни росії проти України» [62] доповнює монографію новими емпіричними даними і аналізом розвитку релігійної сфери в умовах тривалої війни.

Окремо варто відзначити статтю С. Онищук «Роль міжцерковних відносин у державотворчому процесі» [185, с. 67], у якій вона аналізує, як різні конфесії взаємодіють між собою та зі світською владою, і як ці взаємини впливають на політичну стабільність та соціальну згуртованість. Вона показує, що міжцерковний діалог і взаємне визнання ролі різних релігійних спільнот стає важливим чинником консолідації українського суспільства. Дослідниця підкреслює, що Церква не лише духовний інститут, а й соціальний суб'єкт, який здатний формувати громадську думку, впливати на моральні й етичні стандарти, а відтак і на політичні процеси.

У праці С. Онищук «Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України» [186] детально аналізуються механізми, через які релігійні інституції стають активними учасниками суспільно-політичного життя. Авторка розглядає участь церков у виборах, громадських кампаніях та соціальних ініціативах як чинники формування політичної культури, підвищення громадянської активності та розвитку державних інститутів. Хоча праця була опублікована у 2014 році, її положення залишаються актуальними для розуміння структурних та ідеологічних основ взаємодії Церкви та держави, які продовжують

впливати на сучасні процеси. Сучасні дослідження показують, що Церкви також відіграють важливу роль у громадській мобілізації, підтримці морально-етичного клімату та формуванні національної ідентичності, особливо в умовах війни за Незалежність України. Завдяки цьому праця С. Онищук створює ґрунтовну аналітичну основу для вивчення взаємозв'язку між релігією і політикою в Україні, дозволяючи розглядати Церкву не лише як релігійну інституцію, а як активного учасника державотворчих процесів.

Важливим джерелом для нашого дослідження стала англomовна література, що дає змогу оцінити український досвід державно-релігійних відносин у глобальному контексті. Особливу цінність мають роботи, які аналізують вплив релігії на політичні інститути, формування політичних процесів і роль Церкви у стабілізації та консолідації суспільства. Огляд літератури включає важливі роботи, що досліджують взаємодію релігії та політики. Так, «Релігія і політика: довідкове видання» Г. Х. Аттера та Дж. В. Сторі [377] системно аналізує, як релігія впливає на політичні процеси, зокрема через участь у виборах, формування громадських рухів і політичних ідей. «Повсякденна релігійність і політика належності в Україні» К. Ваннер [381] демонструє, як релігійні практики стають важливим елементом політичного дискурсу, формуючи політичну ідентичність громадян. У свою чергу, «Божа політика: чому праві помиляються, а ліві не розуміють» Д. Волліса [380] аналізує активізацію релігійних спільнот у політичних процесах та їхній вплив на політичні преференції.

Західні джерела забезпечують широкий теоретичний базис і порівняльні моделі взаємодії релігії і держави. Зарубіжні науковці розглядають релігію як політичний фактор, здатний формувати публічну політику, легітимізувати державні інститути та формувати соціальні наративи. Іспансько-американський соціолог релігії, професор Хосе Казанова у праці «По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби» [322] наголошує, що релігійні організації входять у конфлікт та взаємодіють із державними інститутами, національними спільнотами та економічними структурами, що робить релігію важливим чинником політичної стабільності та легітимності.

Відомий австрійсько-американський соціолог, теолог і публіцист Пітер Бергер у праці «Десекуляризація світу: Відродження релігії та світова політика» [318] здійснює системний аналіз релігії в сучасних глобальних політичних процесах. Збірка есеїв розкриває, як релігійні інститути та традиції відновлюють свій вплив на публічну сферу після доби секуляризаційних очікувань, демонструючи релігію не лише як приватну віру, а як важливого актора політичної соціалізації. У центрі уваги взаємодія між конфесіями, міжрелігійний діалог та співвідношення між релігійною автономією і державними структурами в різних світових контекстах.

У колективній монографії «Релігійна Америка, секулярна Європа?» [317] запропоновано порівняльний аналіз релігійно-державних відносин з акцентом на відмінностях у публічному статусі релігії між політичними системами Сполучених Штатів Америки (США) та секуляризованими європейськими суспільствами. Аналіз фокусується на тому, як політичні інститути та процеси в обох контекстах регулюють взаємодію релігії і держави.

Британсько-американський дослідник Т. Асад у книзі «Формації світського» [316] звертає увагу на соціокультурні умови взаємодії релігії і держави, підкреслює, що світськість та релігійна автономія формуються в конкретному політичному та історичному контексті, що важливо для порівняльного аналізу. Автор досліджує, як різні релігії формували межі між “релігійним” і “світським”, і як це впливало на державу, право та політику. Т. Асад показує, що “секуляризм” не просто означає “відсутність релігії”, а є продуктом західної модернізації та християнського мислення про світське і духовне. Книга розкриває, як секулярне впливає на державно-релігійні відносини, особливо у постколоніальному світі.

Міжнародні дослідження співвідносяться із вітчизняними, які фіксують специфіку українських державно-релігійних відносин, політичну активність релігійних спільнот та роль церков у конструюванні національної ідентичності. Такий підхід забезпечує інтеграцію порівняльного міжнародного досвіду з локальними українськими реаліями та сприяє системному аналізу сучасних державно-релігійних процесів.

Серед англомовних і перекладних праць уваги заслуговує книга знаного українського історика С. Плохія «Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні» [201]. У ній автор аналізує широке історичне тло, показуючи, як формувалися уявлення про російську націю і владу, які згодом лягли в основу сучасної ідеології «русского мира», що розглядається не лише як культурний символ, а й як геополітичний проект імперського відновлення. У книзі акцентується на тому, що ці ідеї мають глибоке коріння в історичному процесі становлення російської державності підкреслюються імперські мотиви, які простежуються в сучасній політиці Кремля щодо відносин з Україною.

Серед сучасних джерел, що досліджують релігійно-теологічну оцінку ідеології «русского мира», значне місце посідає «Volos Declaration» [314], опублікована 13 березня 2022 року. Документ підготовлено як теологічну реакцію на російське вторгнення в Україну та на ідеологічні наративи, які виправдовують воєнні дії. Декларація є одним із перших міжнародних богословських документів, що дає системну критичну оцінку концепції «русского мира» як ідеології, що легітимізує війну, заперечує право народів на самоідентифікацію та інструменталізує православну традицію для політичних цілей. Автори документа визначають ідеологію «русского мира» як ересь, що суперечить традиційному православному вченню.

Отже, таке джерельне забезпечення створює системну основу для аналізу міжконфесійних процесів як компонента політичного життя України та сприяє формулюванню обґрунтованих політологічних висновків щодо ролі релігії в державному та суспільному управлінні.

1.3. Теоретико-концептуальні підходи до осмислення державно-релігійних відносин у вітчизняній та зарубіжній науці

Проблематика державно-релігійних відносин характеризується надзвичайною складністю та суспільною вагомістю. Її розв'язання істотно впливало на суспільно-історичний розвиток різних держав. Історичний досвід засвідчує багатоманітність моделей регулювання державно-релігійної сфери: прагнення держави підпорядкувати церковні інституції, реалізація політики компромісів, а також запровадження формально декларованої «свободи совісті» нерідко поєднувалися в межах однієї країни. Сформовані системи взаємовідносин зазнавали радикальних трансформацій, що зумовлювало перегляд усталених підходів і прийняття відповідних нормативно-правових актів, які скасовували попередні регулятивні механізми та встановлювали нові.

Зазначені процеси потребують теоретико-методологічного осмислення сутності, природи та специфіки державно-релігійних відносин, а також визначення оптимальних форм їх організації та шляхів гармонізації. Проблематика державно-релігійної взаємодії традиційно перебуває в полі зору науковців, релігійних мислителів і представників державної влади.

Водночас сфера світових і вітчизняних державно-релігійних відносин залишається однією з недостатньо досліджених в українській науці. Наявні напрацювання лише частково відображають історично насичену подіями та фактами вітчизняну й зарубіжну державно-релігійну та міжконфесійну ситуацію.

Україна має багатовікові традиції державності, що сягають понад тисячу років. Одним із перших нормативних актів, у якому було закріплено засади державної політики щодо Церкви, став «Устав святого князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних» [292]. Цей документ визначив правовий статус Церкви в умовах становлення нової державної організації та окреслив напрями і форми взаємодії світської та церковної влади у сфері морального впливу на населення. «Устав» передбачав установлення княжої

десятини на користь Церкви, визначав межі церковного судочинства щодо християн, а також окреслював коло осіб, підвідомчих церковній юрисдикції.

Важливим джерелом регламентації державно-релігійних відносин став також «Устав князя Ярослава про церковні суди» [92], у якому було встановлено розмежування компетенції щодо покарань і визначено порядок судочинства згідно з принципом: гріх належить до відання Церкви, злочин – до юрисдикції держави. Зазначений акт відображає прагнення державної влади до інституційного врегулювання взаємодії з церковною владою з метою забезпечення суспільного порядку на християнських засадах.

Подальший розвиток правового регулювання державно-релігійних відносин пов'язаний із кодифікаційною пам'яткою права – «Литовський статут», ухваленою 1529 р. [126]. Зазначений кодекс систематизував норми чинного права, включаючи положення, що стосувалися державно-релігійних відносин, і тривалий час залишався основним джерелом права на території Гетьманщини.

Із приходом до церковного проводу П. Могили та його однодумців було реалізовано комплекс заходів, спрямованих на впорядкування державно-релігійних відносин. Проведена ними церковно-адміністративна та управлінська реформа мала на меті інституційне зміцнення православної Церкви в умовах її обмеженого становища в католицькій Речі Посполитій [293, с. 143–144]. Концептуальною основою діяльності мислителя було утвердження пріоритету закону і права над світською та церковною владою. Такий підхід ґрунтувався на переконанні, що закон і право мають божественне походження та є виявом вищого нормативного порядку.

У процесі висвітлення вітчизняних досліджень державно-релігійних відносин важливо враховувати напрацювання українських мислителів у діаспорі. Серед них особливе місце посідає монографія В. Липинського «Релігія і церква в історії України». Аналізує розділення православних і греко-католиків (уніатів), досліджує причини і витоки, пояснює різницю нашого православ'я і російського, задається питанням, чи можлива актокефальна церква без своєї української

держави, і пояснює важливу роль релігії і церкви в житті українського народу [135].

Важливими джерелами для вивчення релігійного життя на українських теренах та еволюції державно-релігійних відносин у контексті розвитку української державності є наукові дослідження, зокрема праці І. Огієнка «Українська церква» [183], І. Власовського «Нариси історії Української Православної Церкви» [37], С. Томашівського «Історія Церкви на Україні» [276], а також інші наукові праці.

Після відновлення незалежності України дослідження державно-релігійних відносин стали більш глибокими і комплексними. Розробці теоретичних засад і практики державно-релігійних відносин присвячено чимало літератури, різнопланової за проблематикою, рівнем наукового осмислення й широтою висвітлених аспектів, а також за формою і жанром. Широкий є і спектр видань: від газетної публіцистики та фрагментів в окремих наукових працях, параграфів у підручниках і навчальних посібниках з політології і релігієзнавства до спеціальних монографій та дисертаційних досліджень.

Важливою складовою джерельної бази є колективні монографії та наукові видання Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України [94], зокрема його відділення релігієзнавства, яке здійснює аналіз релігійного чинника в контексті функціонування політичних інститутів і правового регулювання. З 1993 р. з ініціативи відділу створено Українську асоціацію релігієзнавців, яка відіграє важливу роль у розвитку вітчизняного релігієзнавства, зокрема у координації досліджень, формуванні наукових підходів до державно-конфесійних відносин та інтеграції української науки у міжнародний науковий простір [10, с.10].

Це сприяло розширенню тематики релігієзнавчих досліджень, зокрема в межах аналізу конфесійної структури релігійного простору України, його соціальних трансформацій та взаємодії релігійних і суспільних чинників.

У колективній монографії «Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст» [237] здійснено комплексний аналіз феномена релігійної ідентичності, розкрито її конфесійні прояви та окреслено

особливості взаємодії релігійних спільнот між собою та з суспільним середовищем.

Дослідженню поліконфесійної структури релігійного простору України, характеристиці основних конфесійних груп та аналізу динаміки міжконфесійних відносин у контексті соціальних і політичних трансформацій присвячена колективна монографія «Україна поліконфесійна» [281].

У праці «Український світ в його релігійних вимірах» [286] розкрито релігійні складники українського соціокультурного простору, показано взаємозв'язок релігійних практик, ціннісних орієнтацій і світоглядних моделей, що формують сучасний український світ.

Колективна монографія «Релігія і війна: сучасний український контекст» [240] є важливим джерелом для аналізу трансформації державно-релігійних відносин в умовах війни за Незалежність України. У ній релігійні інституції розглядаються як суб'єкти політичного процесу, залучені до суспільно-політичних процесів, формування дискурсу національної безпеки та легітимації політичних рішень. Проаналізовано нормативно-правові механізми регулювання їх діяльності та зміни у функціонуванні під впливом політичних факторів.

Зазначені праці формують теоретико-методологічну основу дослідження релігії як підсистеми політичної системи, інтегрованої у процеси державного управління, публічної політики та національної безпеки.

Вагомий внесок у дослідження релігії як чинника політичного процесу здійснює О. Саган. 2023 року за редакцією О. Сагана опубліковано колективну монографію «Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні» [45], у якій розглянуті базові аспекти розуміння глобалізації у зіставленні з релігієзнавчим дискурсом. Зокрема, йдеться про різні аспекти конфесійних трансформацій (в т.ч. й теологічних), що відбуваються під впливом георелігійних процесів у релігійних організаціях, які функціонують на території України. Широкий інтерес наукової спільноти викликала доповідь О. Сагана «Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку» на засідання Президії НАН України [255].

Відомі його статті у збірнику «Україна і Ватикан» [280] та в журналі «Українське релігієзнавство» [38; 89], присвячені висвітленню впливу православ'я на соціально-політичні процеси в Україні. У його працях православні церкви інтерпретуються як інституційні актори, включені у політико-правові відносини та процеси державотворення. Особливу увагу приділено автокефалії як явищу, що має виразний політичний і правовий вимір. Конституювання Православної церкви України, визначення правового статусу релігійних організацій і моделі взаємодії з державою розглядаються як складові інституціоналізації державно-релігійних відносин.

Особливості державно-релігійних відносин у своїх працях досліджує Л. Филипович. У статті «Теорія і практика реалізації права на свободу віровизнання: всеукраїнський та регіональні контексти» [299] дослідниця розглядає державно-релігійні відносини як політико-правову категорію, що виникає внаслідок трансформації релігійної сфери у контексті демократизації та правового врегулювання в Україні. Вона стверджує, що «характер відносин між Церквою і Державою може і повинен змінюватися в бік їх гармонізації, але це можливо, якщо і Церква, і влада матимуть внутрішню установку на діалог» [299, с. 10].

О. Бучма у статті «Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві» [24] констатує, що взаємодія держави, релігії та нації в Україні є складним процесом, що відображає глобальні тенденції та внутрішні соціальні зміни. Глобалізація сприяє зростанню національних прагнень і відновленню культурних та релігійних традицій, тоді як індивідуалізація у релігії та політиці підсилює роль особистих інтересів. Релігійні організації активно втручаються в політику, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства, зокрема «політика може зумовлювати релігійні зміни» [24, с. 172].

Відомий дослідник у сфері релігієзнавства в Україні П. Яроцький у своїх наукових працях здійснює комплексний аналіз державно-релігійних відносин у контексті політико-правового підходу, наголошуючи на тому, що релігійна свобода в Україні повинна гарантуватися державою та відповідними правовими

нормами, при цьому розглядаючись у площині міжнародно-правових стандартів [232]. Автор акцентує на невід'ємному зв'язку між релігійним плюралізмом, свободою совісті та правовим регулюванням, підкреслюючи, що саме релігійний плюралізм виступає фундаментальною передумовою стабільності державно-релігійних, міжконфесійних і суспільних відносин. За його оцінкою, ефективне забезпечення прав релігійних спільнот можливе лише через системне законодавче регулювання, реалізацію державної політики та імплементацію міжнародних стандартів, що гарантують рівноправність конфесій і право на вільне віросповідання. Концептуальні положення П. Яроцького відповідають сучасним моделям державно-релігійних відносин в Україні, у яких релігійний плюралізм і рівність усіх релігійних організацій перед законом визначають базові параметри взаємодії держави та церковних інституцій.

Політологічне осмислення досліджуваних проблем здійснюється у працях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (ШПЕНД), що упродовж останнього десятиліття опублікував низку монографій і аналітичних матеріалів з питань політичних інститутів та суспільних трансформацій.

Серед них привертають увагу праці В. Єленського – дослідника державно-релігійних відносин, чиї напрацювання широко використовуються в аналітичних виданнях цієї установи. У монографії «Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)» [69] автор розглядає зміни в політиці держави щодо релігії у радянський час, зокрема вплив партійно-державного контролю на церковне життя, репресії проти релігійних організацій, а також механізми реалізації законодавства про свободу совісті. Аналізована праця В. Єленського дозволяє не тільки зрозуміти офіційну політику щодо релігії в радянський період, але й відображає реальні соціально-політичні процеси, що відбувалися в Україні на межі змін у релігійній сфері. Визначено, що зазначені нормативні акти започаткували новий етап розвитку державно-релігійних відносин.

В умовах сучасних викликів взаємодія релігійних інститутів із державними органами залишається важливим чинником стабілізації соціальних процесів.

Автор зазначає: «Українське законодавство про свободу релігії не знає ні головних, ні заборонених Церков. Всі релігійні громади мають рівні права перед законом, незалежно від їхньої чисельності» [71]. Це відображає принцип інституційної рівності релігійних акторів у межах правової системи держави. Водночас підкреслюється публічно-політична роль релігії, особливо в умовах кризових процесів: «Релігія на війні – це те, що допомагає вижити і суспільству, і окремій людині», – зазначає автор, додаючи, що вона знову повертається до своїх головних значень і залишається у публічному просторі [73]. Релігійні інституції розглядаються як суб'єкти суспільно-політичних процесів, що впливають на мобілізацію, легітимацію та консолідацію соціуму.

Міжконфесійні відносини В. Єленський трактує як динамічну систему взаємодії політичних і релігійних інститутів, у якій конкуренція постає структурною характеристикою політичного плюралізму [74].

Особливий інтерес становить аналіз релігійного чинника в контексті війни за Незалежність України, поданий в аналітичній доповіді ШЕНД, де підкреслюється, що «релігія – і православ'я зокрема – розглядалися як Росією, так і Україною як питання національної безпеки» [72, с.21]. Релігійні інституції постають елементами безпекового та інформаційно-політичного середовища, а «релігійний чинник був окреслений як важливий претекст широкомасштабному російському вторгненню...» [72, с.23].

Цінною є написана ще на зорі незалежності України праця співробітника ШЕНД С. Здіорука «Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти» (1993) [81]. В ній автор здійснив глибокий аналіз поняття «національна церква», що відіграє важливу роль у контексті державно-релігійних відносин України. Науковець підкреслив, що концепція національної церкви є не лише релігійною, а й політичною категорією, яке безпосередньо впливає на процес інтеграції України в світове співтовариство. Висвітлено, як взаємодія між українською державою та церквою відображає геополітичні інтереси російської церкви і Ватикану. Особливу увагу автор приділив тому, як ці релігійні інституції взаємодіють із внутрішньою церковною політикою України та релігійною

безпекою. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти реальний взаємозв'язок між внутрішньою політикою, релігійною безпекою та міжнародними відносинами України, що стає важливим фактором її стабільності та розвитку на світовій арені.

Монографія «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» [235], створена колективом авторів ІПЕНД під керівництвом В. Войналовича, є комплексним аналізом взаємодії політики та релігії в Україні, який акцентує увагу на ключових аспектах формування української політичної нації та її державних інститутів. У роботі детально аналізуються зв'язки між релігійними інституціями, етноконфесійними спільнотами та державними органами, що дозволяє виявити вплив релігії на політичну структуру країни. Особливу увагу приділено механізмам використання релігії в національному наративі, де вона виступає не лише як елемент духовної ідентичності, але й як важливий політичний інструмент, що формує лояльності та безпосередньо впливає на процеси націє- і державотворення. Відзначено, що «національні церкви» стали важливим інструментом для формування національної ідентичності.

З останніх монографічних видань, які містять широкий аналіз державно-релігійних відносин виокремимо колективні праці вчених ІПЕНД за редакцією академіка НАН України О. Рафальського «Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови» [3]; «Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни» [273]; монографія і однойменна аналітична записка «Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення» [202; 203]. Логічним продовженням останнього дослідження є аналітична доповідь «Суспільно-політична солідарність в Україні у повоєнний період: прогнозні оцінки» [274]. Для подальшого поглиблення державно-релігійних взаємин корисними видаються використання досвіду взаємодії влади і громадянського суспільства, які ретельно описані у нещодавно виданій ІПЕНД монографії за редакцією О. Майбороди (2025) [36]. Конкретні пропозиції вміщені в аналітичних доповідях «Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична

актуальність» [130], «Етнополітична резильєнтність» [66] і «Релігійно-церковний аспект етнополітичної резильєнтності» [134]. У 2025 році під науковим редагуванням Т. Бевз вийшла друком монографія «Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична актуальність» [131]. Фактологічним і концептуальним наповненням вирізняється монографія Н. Кочан «Російсько-українська війна і націоналізація церковно-релігійного символічного простору: контекстуалізація, проблематизація, інтерпретація» [133] про націоналізацію церковно-релігійного символічного простору в умовах війни за Незалежність України, аналітичні доповіді «Російсько-українська війна як конфлікт ідентичностей, цінностей та ідеологій» [249] та «Соціокультурні трансформації в Україні під впливом російсько-української війни» [267].

Державно-релігійні відносини займають помітне місце на сторінках численних праць з проблем державотворення, опублікованих вченими Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – провідної наукової юридичної інституції. Привертає увагу їх аналіз у монографії «Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції» [272], створеній колективом авторів під керівництвом І. Кресіної.

Досить ґрунтовно розвиток відносин між церквою і державою розкривається у дисертаційному дослідженні В. Яценка «Еволюція державно-церковних відносин в Україні» [313]. Автор комплексно досліджує процес державно-релігійних відносин, аналізує витоки та причини репресивної політики тоталітарних органів влади щодо релігійних організацій, характер еволюції сучасних відносин та їхній вплив на процеси державотворення і національного відродження.

В. Яценко виокремлює такі тенденції державно-релігійних відносин в Україні:

- взаємозалежність процесів державотворення і формування незалежних церковних організацій;
- вплив релігійного фактора на державні інститути, що проявляється через активну інтеграцію церков у суспільно-політичні процеси та підтримку

громадянського суспільства;

– забезпечення конституційних гарантій свободи совісті, що реалізується через дотримання загальнолюдських цінностей, національних інтересів та підтримку міжконфесійного діалогу.

У сучасному контексті ці тенденції демонструють, що релігія є важливим соціальним інститутом, який впливає не лише на окремих віруючих, а й на політичну стабільність, а також культурну та духовну ідентичність українського суспільства.

Проблеми взаємин держави і Церкви є предметом наукових досліджень вчених різних наукових закладів різних регіонів України.

Зокрема, науковець із Ужгородського національного університету М. Палінчак у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що сучасні державно-релігійні відносини формуються під впливом історичних змін у релігійній політиці та чинних правових нормах, що забезпечують свободу релігії та світогляд громадян. У статті «Особливості та проблеми державно-церковних відносин у сучасній Україні: конфесійні та соціально-політичні аспекти» [195] наведені результати соціологічних досліджень релігійної ситуації в Україні, зокрема щодо православних церков, релігійної терпимості та державно-релігійних відносин. Оцінюючи релігійний ландшафт країни, автор підкреслює значний релігійний плюралізм, який охоплює різні конфесії, зокрема греко-католицьку церкву, протестантські громади та мусульманські об'єднання.

Особливу увагу приділено високому рівню релігійної терпимості серед українців: більшість громадян підтримує рівні права для різних релігійних груп. Проте, попри це, українське православ'я залишається розділеним, що має негативний вплив на церковну єдність у країні. Відзначено, що збереження релігійної свободи та толерантності є ключовими для розвитку міжконфесійного діалогу і стабільності в державі. У цьому контексті розглядаються також проблеми в організації православних церков і розвитку протестантизму.

У висновку автор зазначає на важливості взаємодії церкви з іншими суспільними інститутами: «...церква починає тісно співпрацювати з іншими

суспільними інститутами, перетворюючись на природну складову співпраці в системі суспільних інститутів» [194, с. 99]. Це свідчить, що церква в сучасному українському суспільстві стає важливим елементом соціальної і політичної стабільності.

У період війни за Незалежність України релігійний простір став особливо активний, а питання державно-релігійних відносин набуло значної ваги, зокрема актуалізувався вплив московського патріархату на Україну. Детальний аналіз цієї проблеми здійснюють С. Здіорук і М. Палінчак у своїй статті «Вплив московського патріархату на національну ідентичність у контексті війни росії супроти України» [83]. Автори підкреслюють, що війна проти України є не лише військовою агресією, але й «екзистенційною війною за ідентичність нації» [83, с. 366], де релігія має вирішальне значення у формуванні цієї ідентичності. Особливу увагу науковці звертають на руйнівний вплив московського патріархату, що діє в Україні під виглядом УПЦ мп. Це релігійна структура, яка, на думку авторів, активно сприяє сепаратизму і колабораціонізму, заперечує такі національні катастрофи, як Голодомор, та зневажає героїчних українських воїнів [83, с. 368-369].

Зазначено, що московський патріархат став інструментом експансії в українське суспільство ідеології «русского мира», поширюючи російську пропаганду та маніпулюючи національною історією. Це відображає небезпечний вплив релігійних структур на громадську думку і політичний курс країни, який підриває національну безпеку України. Тому Україна не може дозволити існування релігійних організацій, які підривають її незалежність і сприяють російській агресії.

У монографії «Україна: перехрестя політики і релігії» [18] закарпатський дослідник В. Бокоч системно аналізує соціально-політичні фактори релігійних змін в Україні. Досліджується вплив радянської політики щодо церкви, що дозволяє глибше зрозуміти, як історичні фактори, державна політика та релігійні впливи взаємодіють у сучасному українському контексті. Приділено увагу законодавчому регулюванню релігійної сфери та державної політики щодо

релігійних організацій. Важливу увагу приділено ролі церкви в сучасних релігійних процесах та вплив концепції «русского мира» на релігійну ситуацію в Україні.

Не менш важливою є монографія професора Львівського державного університету внутрішніх справ В. Бліхара «Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії» [15] присвячена аналізу взаємодії між церквою та державою через призму європейської філософської думки. У дослідженні підкреслюється важливість комплексного підходу до аналізу державно-релігійних відносин, який враховує всі виміри – політико-економічний, соціокультурний і трансцендентно-метафізичний. Автор зазначає, що однобічний підхід до цих відносин, будь то акцент на соціальному або трансцендентному аспекті, веде до спотворення розуміння їх сутності. Філософський аналіз цих відносин допомагає зрозуміти роль церкви не тільки як соціальної інституції, але й метафізичної структури, що має значення для формування національної ідентичності і легітимності держави. Збереження балансу між соціальним і філософським аспектами є ключовим для правильного розуміння конструктивних державно-релігійних відносин.

Окремої уваги потребує дослідження М. Рибачука «Громадянське суспільство і Церква» [246], присвячене аналізу взаємозв'язку між церквою та громадянським суспільством у сучасній Україні, зокрема механізмів впливу релігійних інституцій на формування суспільних цінностей, громадянської активності та демократичних практик. Автор підкреслює, що ХХІ століття характеризується трансформацією суспільної свідомості та формуванням нового соціально-політичного світогляду, орієнтованого на людину, свободу та демократію, а церква виступає не лише релігійним інститутом, а й важливим соціальним агентом, що сприяє консолідації громадянського суспільства та активізації соціальної участі населення. Процеси, що відбуваються в українських церквах нерозривно пов'язані з процесами консолідації суспільства та розбудовою української державності.

Сучасні політичні, економічні, духовні та культурні виклики не можуть бути

ефективно вирішені без активної участі церковних інституцій, оскільки етноконфесійний компонент релігії надає процесу державотворення сакрального виміру та збагачує його власним екзистенційним історичним досвідом. Як зазначає Е. Берк, релігійні інституції відіграють важливу роль у формуванні моральних засад суспільства, сприяючи утвердженню високих принципів і духовному оновленню. На його думку, підтримка релігійного виміру суспільного життя з боку держави є важливою для формування у громадян поваги до влади та морального порядку, що є умовою збереження свободи [12, с. 412].

Церква в Україні відіграє важливу роль у процесі формування і розвитку громадянського суспільства, вносячи значний вклад у демократизацію суспільства на основі християнських цінностей – аргументує завідувач кафедри Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Л. Виговський у статті «Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні» [33]. Вона має можливість впливати на соціальну активність громадян, формуючи соціально відповідальну позицію віруючих, а також сприяє захисту громадянських прав у випадках порушень з боку держави. Ефективне функціонування Церкви як складової частини громадянського суспільства можливе лише при гармонізації її зусиль з іншими суспільними силами та органами влади, а також при розвитку демократичних процесів у країні. Підкреслюється, що підвищення рівня соціальної активності віруючих людей позитивно вплине на суспільство [33, с. 27].

У статті М. Бабія і С. Присухіна «Свобода совісті та свобода релігії: релігієзнавчий, теологічний та правознавчий виміри» [9] висвітлені проблеми свободи совісті та свободи релігії, які відображають багатогранність цих категорій у сучасному суспільстві. Вони є основою демократичного розвитку та важливими складовими формування правового і морального порядку. Свобода совісті охоплює право індивіда на самовизначення у сфері релігійних переконань. Сучасний підхід до цих феноменів вимагає уважного осмислення їх концептуальних і теоретичних основ, а також розуміння їх взаємодії з іншими правами і свободами, що є важливим для розбудови справедливого та

толерантного суспільства.

Чимало уваги політологічним аспектам дослідження державно-релігійних відносин приділяють науковці Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Насперед це численні праці професора В. Марчука. Виокремимо монографії про УГКЦ [152; 153]; англomовну монографію про митрополита А. Шептицького (2019) [350]; статті про роль Церкви в суспільно-політичному житті [150; 151; 152; 154]. Для розуміння формування релігійної складової західноукраїнської етнополітичної сфери істотне значення мають наукові праці І. Монолатія [172, 173]. Ідеологія, інституалізація і діяльність українського християнсько-суспільного руху у Галичині комплексно відображена у монографії М. Москалюка [174].

Численні праці І. Ломаки присвячені з'ясуванню стану дослідження релігії та церкви в сучасній українській політології [146]; аналізу політичних теорій релігії [143]; місцю церкви в політичній системі суспільства [145]; політологічному аналізу інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства [139]; релігійної ситуації на Україні в контексті політичної модернізації суспільства [141]; специфіці і тенденціям модернізаційних процесів у релігійній сфері [144]; регіональним особливостям релігійних організацій в Україні [140]; впливу поліконфесійності українського суспільства на формування політичної нації [142]; ролі релігії та церкви в соціально-політичному житті демократичного суспільства [147]; релігійній складовій національної безпеки в Україні [148]. Серед співавторів О. Липчук [137] і А. Микитин [138].

Проблеми релігійної безпеки є предметом дослідження М. Міщук і А. Міщука [168;169], а також ролі Церкви у державотворчих процесах у контексті забезпечення національної безпеки [170] в умовах війни за Незалежність України [171]. Разом з Ю. Кобець ними опубліковано статтю з історії, теорії і практики основ християнської демократії [108]. Спільну діяльність територіальних і релігійних громад у національному спротиві російській агресії досліджує С. Дерев'янка [55]; волонтерську діяльність релігійних організацій Івано-

Франківщини під час війни – Т. Мадрига [146].

За час навчання в аспірантурі автор цієї роботи опублікував низку статей у фахових виданнях і збірках матеріалів науково-практичних конференцій, які присвячені діяльності ВРЦіРО під час війни [156]; перспективам об'єднання українського православ'я [157]; політико-правовим підставам прийняття і ймовірним наслідком для православних церков Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [158] та інші.

Релігієзнавча проблематика відображена у виданнях Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова. Науково-теоретичне дослідження, виконане науковцями Центру представлене соціологічним моніторингом «Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2024 роках» [229] має суттєве наукове значення для аналізу державно-релігійних відносин і соціальної динаміки релігійності в Україні. У дослідженні системно аналізуються зміни щодо рівня релігійності українського суспільства та ставлення громадян до Церкви, вплив війни за незалежність України на функціонування релігійних інституцій, суспільна оцінка діяльності Церкви, а також взаємозв'язок релігії, суспільства та держави в сучасних умовах. Матеріали дослідження забезпечують емпіричну та аналітичну основу для подальших теоретичних та прикладних досліджень у сфері державно-релігійних відносин, соціальної інтеграції та політики релігійної безпеки.

Для України, яка нині перебуває на етапі формування ефективної системи державно-релігійних відносин, важливим є вивчення міжнародного досвіду. З огляду на прагнення до європейської інтеграції важливими є практики європейських країн, а також досвід Сполучених Штатів Америки та інших розвинутих держав. Цей досвід може стати важливим орієнтиром для створення стабільної та гармонійної релігійної політики в Україні, яка б сприяла розвитку толерантності та взаєморозуміння серед різних конфесій.

Американська концепція релігійних свобод, закріплена в положеннях Першої поправки до Конституції, має різноманітні трактування. Одним із найбільш вдалих варіантів такого формулювання є висловлювання Верховного

суду: «Батькам Конституції аж ніяк не відмовиш у розумінні того, що саме здатне примирити між собою визнаців різних релігійних поглядів. Ними створено такий уряд, який відзначається нейтральністю щодо всіх – без жодного винятку – релігій» [178].

При аналізі досвіду США у становленні та розвитку державно-релігійних відносин особливої уваги заслуговують слова американського дослідника релігії Лі Бусбі, який стверджував що: «Я далекий від того, щоб твердити ніби американську модель вирішення проблеми свободи совісті належить прийняти всім країнам. Зрозуміло, що кожна нація має свій власний унікальний історичний і культурний досвід» [23].

Американська практика у сфері державно-релігійних відносин пропонує низку принципів, які можуть стати корисними для України:

1. Релігійні переконання не повинні ставати підставою для політичної ізоляції чи маргіналізації громадян. Кожен має право на вільний вираз своїх переконань без страху бути відкинутим чи дискримінованим.

2. Невиконання принципу релігійних свобод може призвести до розколу в суспільстві. Проте, коли ці свободи дотримуються, це сприяє об'єднанню, зміцненню довіри між громадянами та підтримці взаємної поваги до основних державних інститутів.

3. Забезпечення релігійних потреб людей є важливим завданням держави, з умовою, що обмеження цих практик можливі лише в екстремальних випадках, коли це необхідно для загальних суспільних інтересів і коли немає інших, менш радикальних способів вирішення ситуації.

4. Держава повинна утримуватися від втручання у внутрішні справи релігійних організацій, дозволяючи їм діяти відповідно до своїх переконань та віровчення, без зовнішнього контролю чи маніпуляцій.

Американський досвід демонструє, що гарантування релігійної свободи та нейтральна позиція держави у відносинах із релігійними спільнотами виступають ключовими умовами стабільності державно-релігійних відносин та підтримки соціальної злагоди.

Американський соціолог і теоретик релігії П. Бергер у своїх працях безпосередньо не оперував терміном «державно-релігійні відносини», але його концепції релігійного плюралізму, секуляризації та ролі релігії в модерному суспільстві дозволяють пояснити функціонування таких взаємодій у правовому та політичному просторі. У своїх працях автор дотримується думки, що модерність породжує ситуацію, у якій кілька різних релігійних та світоглядних систем співіснують у межах одного суспільства, ставлячи питання взаємодії та регулювання цих систем [319]. П. Бергер підкреслював, що сучасні суспільства характеризуються співіснуванням різних релігійних і світоглядних систем у межах однієї політичної спільноти, що є не лише соціальним фактом, але й політичним викликом у сфері регулювання взаємодії релігійних спільнот.

Моделі державно-церковних відносин в Австрії та Німеччині проаналізовано М. М. Палінчаком і Д. М. Стеблаком у статті «Світова практика побудови моделей державно-церковних відносин: Австрія та Німеччина». Автори досліджують інституційно-правові механізми регулювання релігійної сфери та особливості взаємодії державних і релігійних інститутів у зазначених країнах. У праці розкриваються принципи функціонування релігійних громад в Австрії, зокрема система офіційного визнання церков і конфесійних спільнот, а також конституційні гарантії свободи віросповідання. Щодо Німеччини, автори підкреслюють відокремлення церкви від держави, конституційне забезпечення свободи совісті та права релігійних організацій на участь у суспільному житті, зокрема у сфері освіти. Стаття має важливе значення для дослідження європейських моделей державно-релігійних відносин і механізмів правового регулювання релігійної сфери [198, с. 109-110].

Не можна оминати праці соціолога релігії Хосе Казанови. У роботі «Публічні релігії у сучасному світі» [321] він підкреслює, що модерні суспільства не втрачають релігійності, а набувають більшого плюралізму, в якому релігійні спільноти активно присутні в публічній сфері. На думку дослідника, релігія не повинна бути повністю приватизована, оскільки вона може брати участь у громадянському та політичному житті за умови дотримання демократичних норм

і принципу верховенства права. Автор також наголошує, що релігійний плюралізм є важливим елементом демократичного громадянського суспільства, а держави мають забезпечувати рівність релігійних спільнот і мирну взаємодію між ними. Як зазначає Хосе Казанова, у 1980-х роках релігійні традиції почали активно виходити з приватної сфери в публічну, що спричинило процес «деприватизації» релігії. Це свідчить, що сучасна релігія функціонує як чинник публічної політики, впливаючи на політичні інститути та механізми регулювання державно-релігійних відносин.

Хосе Казанова ставить під сумнів тезу про приватизацію релігії не лише емпірично, а й нормативно, критикуючи ліберальні теорії демократії, які розглядають релігію як таку, що має бути обмежена приватною сферою через нібито загрозу демократичному порядку [342]. Автор акцентує на включеності релігії до функціонування політичних інститутів демократичної системи, підкреслюючи її взаємодію з механізмами реалізації державної політики. Релігія розглядається як чинник, що впливає на роботу політичних інститутів, а також бере участь у визначенні норм і меж політико-правового регулювання. Автор ставить під сумнів модель жорсткого розмежування між релігійною та політичною підсистемами, вказуючи на їхню інституційну взаємозалежність у сучасних демократичних процесах.

Британська соціологиня релігії Г. Дейві зауважує, що релігія не зникає в модерному суспільстві, а трансформується, зберігаючи важливість навіть тоді, коли традиційні церковні структури змінюються. Вона підкреслює, що релігійні питання невіддільні від соціального та політичного порядку, і тому державно-релігійні відносини мають безпосередній публічний і правовий вимір. Сучасна релігія дедалі більше індивідуалізується і менше визначається інституціями, створюючи платформу для співіснування різних конфесій і переконань, що має і соціально-політичні, і правові наслідки.

Г. Дейві наголошує, що релігія повертається на публічну арену, що ставить під сумнів старі уявлення про приватність релігії та секулярність. Вона стає помітною у політичних, правових і моральних питаннях, а тому державно-

релігійні відносини вимагають відповідного регулювання через закони про свободу совісті, права релігійних спільнот і громадянські права. На думку Г. Дейві, ці відносини демонструють процес релігійної плюралізації та інтеграції релігії в публічний простір з усіма політичними та правовими наслідками, що з цього випливають [333].

Як зазначає Г. Дейві, релігія перестає бути тільки приватною сферою і дедалі частіше присутня в публічному житті в нових і помітних формах [354]. Це свідчить про трансформацію ролі релігії в сучасних суспільствах, де її прояви виходять за межі приватної сфери та стають частиною соціального й політичного простору, що, у свою чергу, актуалізує питання їхнього суспільного врегулювання.

Надзвичайно важливими є погляди одного з провідних дослідників антропології релігії та секулярності Т. Асада [316]. У праці «Формування секулярного: християнство, іслам, модерність» автор розглядає релігію і державу як взаємопов'язані елементи соціально-політичного порядку, підкреслюючи, що релігійні практики та вірування формуються в межах конкретних політичних і інституційних умов. На його думку, релігія не є самодостатнім набором вірувань чи практик, що існують поза межами історичних і політичних контекстів. Вона завжди формується в конкретних соціальних і політичних ситуаціях, зокрема через державні інститути та правові системи. Тому релігійні практики не можна розглядати як ізольоване явище, а треба враховувати, що вони є результатом конкретних соціально-політичних умов.

Відповідно, державно-релігійні відносини не є суто богословським або культурним феноменом, а становлять елемент політико-інституційної системи, безпосередньо пов'язаний із функціонуванням держави, правового регулювання та реалізацією публічної політики. Взаємодія, конфлікти та співпраця між релігійними громадами визначаються не лише богословськими розбіжностями, а передусім логікою політичних інститутів, механізмами врядування та суспільно-політичними процесами, в межах яких релігія виступає як актор публічного простору.

У межах такого підходу, що акцентує на інституційній зумовленості релігійних процесів, подібні питання розглядаються, зокрема, у колективній монографії «Відносини між Церквою і Державою: Напруження та Перехідні періоди» [356] за редакцією Т. Роббінс, Р. Робертсон. Це колективна монографія-збірка, в якій провідні вчені розглядають взаємодію релігійних інститутів і державних структур, напруження у відносинах церкви і держави та їх еволюцію в різних національних контекстах. Також здійснено ґрунтовний аналіз різних моделей взаємовідносин держави і церкви у світовому контексті. У праці представлені як загальні теоретичні підходи до проблеми відносин між церквою та державою, так і конкретні випадки, зокрема в США, Європі та інших регіонах. Окрему увагу приділено історичним, соціальним і політичним чинникам формування цих відносин, а також подається порівняльна характеристика основних типів державно-церковної взаємодії, що є важливим для теоретичного обґрунтування дослідження.

Важливим джерелом для аналізу міжконфесійного діалогу став збірник «Шляхи міжрелігійного діалогу в ХХІ столітті» [346] під редакцією Володимира Латиновича, Жерара Манньйона та Пітера С. Фана. У ньому висвітлюються історичні передумови, методологічні засади та сучасні практики міжрелігійного діалогу в глобальному вимірі, що дозволяє розкрити концептуальні підходи до налагодження міжконфесійної співпраці.

Стаття «Відносини між Церквою і Державою в Європі» [361] авторів Р. Сандберга та Н. Дое узагальнює моделі державно-релігійних відносин у європейських країнах, аналізуючи їхні правові механізми та соціальні особливості. Ця праця є цінною для порівняльного аналізу європейського досвіду регулювання взаємодії держави та релігійних організацій.

Роль міжконфесійного діалогу у подоланні дискримінації та формуванні інклюзивного суспільства підкреслює К. Т. Цюкан у статті «Міжрелігійний діалог як інструмент боротьби з дискримінацією» [326]. Автор розглядає практичні механізми співпраці релігійних спільнот, що має важливе значення для прикладного аспекту дослідження державно-релігійних відносин. У статті

розкриваються практичні механізми співпраці релігійних спільнот, що є важливим для прикладного аспекту дослідження державно-релігійних відносин, а міжконфесійний діалог розглядається як інструмент подолання дискримінації та формування інклюзивного суспільства.

У книзі Л. Бретертона «Християнство і сучасна політика: умови і можливості вірного свідчення» [320] проводиться аналіз, як християнські спільноти можуть активно та відповідально залучатися до політичного життя в умовах багатоконфесійного суспільства. Автор пропонує новий підхід до політичної теології, який виходить за межі традиційних запитань про співіснування церкви і держави. Замість цього увага зосереджена на конкретних соціальних практиках як формах політичної участі релігійних спільнот. Це дозволяє переосмислити роль релігії у публічному житті не як щось ізольоване або «приватне», а як потужний інструмент політичного впливу, що безпосередньо формує суспільний порядок. Теоретичний та емпіричний аналіз взаємодії християнства з політичним життям у сучасних суспільствах показує, що церкви не лише можуть, але й повинні бути активними агентами суспільних змін у демократичних державах. Вони не є сторонніми спостерігачами, а мають реальний вплив на політичні процеси, використовуючи свої соціальні практики і моральні переконання для формування демократичної культури.

Аналіз підходів до осмислення державно-релігійних відносин вказує на їхню глибоку взаємозалежність із соціально-політичним контекстом кожного окремого суспільства. Важливо зазначити, що державно-релігійні відносини не можуть бути обмежені лише формальними аспектами взаємодії між церквою та державою, оскільки вони відображають складні процеси, які включають моральні, політичні та соціальні виміри.

Ця тема змістовно розкривається у статті М. Палінчака «Методологічні підходи зарубіжних дослідників до вивчення державно-церковних відносин в Україні» [193], яка аналізує погляди міжнародних вчених на взаємодію релігії та держави. Погляди таких дослідників, як С. Мітра, Ф. Гогартен, Ж.-П. Віллем та інших, роблять суттєвий внесок у формулювання теоретичних засад для

дослідження державно-релігійних відносин. Вони підтверджують, що роль релігії в політичному житті є змінною і залежить від впливу історичних, соціальних та культурних факторів. Тому розгляд державно-релігійних відносин в контексті більш широких соціальних і політичних трансформацій є необхідним для розуміння специфіки релігійної свободи та участі релігійних інституцій у суспільних процесах у транзитних суспільствах.

Актуальними ці ідеї будуть і в повоєнній Україні. «Спільним, що об'єднує практично всіх науковців, політиків, експертів, стає домінантою суспільних настроїв, – стверджує С. Дерев'яно, – усвідомлення майбутнього України як розвинутої демократії. У суспільстві сформувався чіткий запит на повноцінно функціонуючу демократію. Водночас різним, часто контроверсійним є розуміння її ключових засад і інститутів» [54, с. 53], зокрема релігійних організацій.

Отже, наявність різних моделей державно-релігійних відносин у світовій практиці дозволяє не лише зрозуміти різноманіття підходів до цієї теми, але й сприяє осмисленню специфічних викликів, з якими стикаються країни, що перебувають на шляху демократичних змін. Зокрема, в Україні важливим є пошук балансу між релігійною свободою та державними інтересами, що визначає ефективність державної політики щодо церков і релігійних організацій. Тому вивчення і розуміння цих процесів є невід'ємною частиною теоретичного осмислення сучасних соціально-політичних і правових реалій, а також ключем до розвитку ефективної політики релігійної толерантності та співіснування різних конфесій у демократичному суспільстві.

Таким чином, аналіз концептуальних підходів до осмислення державно-релігійних відносин в українській та зарубіжній науковій літературі дає підстави стверджувати, що переважна більшість дослідників розглядає їх як складову соціально-політичних процесів та елемент взаємодії політичних інститутів і релігійних організацій. У цьому контексті міжконфесійні взаємодії інтерпретуються як форма інституційних і неінституційних контактів між релігійними спільнотами, їхніми організаціями та індивідами, що ґрунтуються на релігійних ідентичностях і віровченнях.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ І ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

2.1. Нормативно-правові основи функціонування державно-релігійних відносин в Україні

Правове регулювання виступає інструментом інституціоналізації взаємодії держави та релігійних організацій, закріплюючи їхню рівність, автономію та принцип світськості держави. У ширшому вимірі воно виконує стабілізаційну та інтегративну функції, сприяючи зниженню конфліктності, розвитку міжконфесійного діалогу та підтриманню толерантності в умовах релігійного плюралізму. Воно охоплює сукупність нормативно-правових актів різного рівня, що визначають правові засади діяльності релігійних організацій, їхній організаційно-правовий статус, повноваження та порядок реалізації свободи совісті як конституційного принципу.

Зміст нормативно-правового забезпечення статусу релігійних організацій визначається сукупністю правових норм, які регламентують порядок їх створення та державної реєстрації, організаційно-правові форми діяльності, особливості здійснення благодійної та іншої діяльності, а також встановлюють правові обмеження. Нормативно-правове забезпечення охоплює різні аспекти функціонування релігійних організацій як суб'єктів правовідносин.

У процесі розроблення та прийняття нормативно-правових актів, що регулюють сферу релігійних відносин, беруть за основу Конституцію України як Основний Закон держави. У контексті нашого дисертаційного дослідження особливе значення мають норми Розділу II Конституції України – «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [128], які закріплюють людину, її життя і гідність як найвищу соціальну цінність (ст. 3), гарантують рівність громадян перед законом (ст. 24), свободу світогляду і віросповідання та принцип відокремлення церкви від держави (ст. 35), що виступають фундаментом для

формування та розвитку національного законодавства у сфері діяльності релігійних організацій.

Відповідно до ст. 35 Конституції України «кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [128].

Конституційна модель ґрунтується на принципах ідеологічної багатоманітності, світського характеру держави та відокремлення церкви від держави. Законодавство України у сфері свободи совісті спрямоване на забезпечення рівності громадян незалежно від їхніх релігійних переконань і на недопущення домінування будь-якої релігійної організації [111, с. 77–82].

В Україні свобода віросповідання, яка закріплена у ст. 35 Конституції України, формально відповідає європейським стандартам, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 9) [330] і Хартії основних прав Європейського Союзу (ст. 10) [323]. Водночас її практична реалізація відбувається в умовах постсоціалістичної трансформації, високої ролі релігії в процесах націєтворення та актуалізації безпекового чинника. Це зумовлює посилений інтерес держави до публічної діяльності релігійних організацій, особливо в контексті національної безпеки та політичної лояльності.

Варто наголосити, що закріплення свободи совісті як базового конституційного принципу забезпечує інституційні гарантії світоглядного плюралізму. Це включає не лише право на релігійну практику, але й можливість відмови від релігійної самоідентифікації, що є важливим індикатором демократичної зрілості політичної системи та рівня інституціоналізації плюралізму.

Центральне місце в системі спеціального законодавства у цій сфері посідає Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який визначає правові рамки здійснення свободи совісті, віросповідань та підтримку реального плюралізму релігійних конфесій. Встановлює принципи взаємовідносин держави і релігійних організацій, а також закріплює гарантії їх рівності та автономності у межах чинного законодавства [84, с. 143].

Історичний вимір свободи віросповідання свідчить про її поступову еволюцію від політики віротерпимості до визнання індивідуального права на релігійну свободу. Показовим у цьому контексті є Міланський едикт 313 року, який уперше на державному рівні проголосив свободу сповідання релігії та рівність різних вірувань перед владою [163]. Попри обмеженість його змісту з позицій сучасного праворозуміння, цей акт став важливим етапом у формуванні політичної традиції релігійної толерантності [86, с. 15].

Свобода віросповідання є одним із базових елементів свободи совісті та виступає законодавчо гарантованим правом особистості на самостійний і вільний релігійний вибір. Зміст свободи віросповідання передбачає рівність віруючих усіх конфесій перед законом, недопущення дискримінації за релігійною ознакою та гарантію однакового правового статусу як для релігійних, так і для нерелігійних світоглядних позицій. Принцип свободи вибору в цій сфері включає також право відмови від будь-якого релігійного самовизначення, що є важливою ознакою демократичної політичної системи та світського характеру держави.

Важливим є також те, що свобода віросповідання має не лише індивідуальний, а й інституційний вимір. Релігійні організації виступають структурними елементами громадянського суспільства, а їх автономія є умовою функціонування плюралістичної політичної системи. Свобода церкви набуває значення інституційного механізму забезпечення релігійної свободи, який водночас обмежує пряме адміністративне втручання держави у внутрішню організацію релігійного життя.

Свобода віросповідання функціонує як механізм регулювання взаємовідносин між державою, громадянським суспільством і релігійними

організаціями. Вона забезпечує зниження конфліктного потенціалу у сфері світоглядних ідентичностей та сприяє стабілізації політичної системи через інституціоналізацію принципу плюралізму.

Практично, свобода віросповідання та свобода церкви виступають не лише правовими категоріями, а й важливими елементами інституційної структури політичної системи. Вони виконують функцію стабілізації політичного порядку, забезпечують легітимність державної влади та сприяють формуванню стійкої моделі взаємодії держави, релігійних організацій і громадянського суспільства в умовах демократичного розвитку.

Визначальною характеристикою свободи віросповідання є її безпосередній зв'язок із приватною сферою особистості. Питання віри, духовного самовизначення та пошуку сенсу життя належать до сфери совісті, яка за своєю природою не може бути об'єктом державного примусу. У цьому контексті держава не має права нав'язувати громадянам певний світогляд, встановлювати «істини віри» або регламентувати форми богослужіння за допомогою владних інструментів.

Обов'язок держави полягає не у втручанні в духовне життя особистості, а у створенні належних умов для її вільного самовизначення та самореалізації. Це передбачає законодавче забезпечення рівності світоглядних позицій, економічні та організаційні гарантії діяльності релігійних організацій, а також формування політики, спрямованої на підтримання світоглядного плюралізму в суспільстві [365].

Попри окремі нормативні та інституційні проблеми, українська система регулювання свободи віросповідання загалом має ліберальний характер. Незважаючи на недосконалість у законодавстві, можна погодитися з думкою Є. Ткаченка, який стверджує, що «вітчизняне законодавство про свободу віросповідання є достатньо ліберальним щодо визначення порядку реалізації цього конституційного права громадянами України» [277, с. 16]. У результаті формується модель нейтральної держави, яка не інтегрує релігійні інститути до

державного апарату, але водночас визнає їх легітимними акторами суспільного життя.

Нормативне закріплення принципу світськості держави слід розглядати як інституційний механізм організації взаємодії між державою та релігійними організаціями. Йдеться не лише про юридичне відокремлення церкви від держави, а про формування стійкої системи розмежування сфер компетенцій. У цій системі держава не включає релігійні структури до політико-адміністративної ієрархії, однак регулює правові умови їх функціонування як елементи громадянського суспільства. У результаті релігія не усувається з політичного простору, а трансформується в чинник суспільно-політичної взаємодії.

Для цілісного розуміння сучасного нормативно-правового регулювання діяльності релігійних організацій в Україні доцільно звернутися до його історичних витоків, зокрема до законодавства УНР та радянського періоду, що передувало національній правовій системі. Аналіз відповідних нормативних актів того часу дає змогу виявити правові передумови формування чинного законодавства та логіку його подальшого розвитку й функціонування.

Політико-правова модель УНР у сфері свободи совісті та державно-церковних відносин була закріплена у низці програмних і нормативних актів, насамперед в Універсалах Української Центральної Ради та в «Статуті про державний устрій, права і свободи УНР» (1918 р.) [271]. Ці документи заклали правові засади світської держави й толерантних міжконфесійних відносин.

Визначальне значення мав III Універсал Української Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року, який проголошуючи створення Української Народної Республіки, закріпив фундаментальні демократичні свободи, зокрема: «Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків...» [2]. Це положення має принципове значення, оскільки свобода віри фіксується не як похідне право, а як одна з базових політико-правових засад нового державного утворення. Релігійна свобода розглядалася законодавцями

УНР як складова загальної системи громадянських прав і свобод, а не як сфера, підпорядкована державному або ідеологічному контролю.

Подальший розвиток ці підходи отримали у «Статуті про державний устрій, права і свободи Української Народної Республіки», ухваленому 29 квітня 1918 року, який за своєю суттю виконував функцію тогочасної конституції. Зокрема, закріплювалися принципи свободи совісті, віросповідання та відсутності релігійних привілеїв, гарантувалася рівність громадян незалежно від їхньої віри, а також заборонялися будь-які обмеження прав за ознакою релігійної належності [271]. Цим положенням вперше в українській конституційній традиції чітко проголошено відсутність державної церкви. Було закладено модель світської держави, заснованої на рівності конфесій та створено нормативні передумови для формування УАПЦ як інституції, незалежної від зовнішнього церковно-політичного центру, закріплюючи право на автокефалію Української Православної Церкви, яка нині, через століття, отримала Томос і стала ПЦУ – незалежною від московського впливу.

Атеїстичний період характеризувався принципово іншим, порівняно з УНР, впливом на релігійне життя: до 1991 року релігія вважалася ворогом радянської партійної ідеології, церкву намагалися контролювати через КДБ, а греко-католицьку церкву знищили під час псевдособору у м. Львові. Перші кроки до свободи совісті зроблені у час перебудови М. Горбачова, коли був ухвалений лояльний закон про свободу совісті, що дозволив відновлювати релігійну діяльність та готуватися до святкування 1000-річчя хрещення Київської Русі.

Політика радянської держави у сфері релігії мала чітке нормативно-правове оформлення та реалізовувалася через систему декретів, постанов і підзаконних актів. Формально ці документи проголошували свободу совісті, однак фактично створювали правові механізми для витіснення релігії з суспільного життя та її повного підпорядкування державній владі.

Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [52] у цьому контексті постає не лише як правовий акт, а як політико-ідеологічний маніфест нової влади. Формально проголошуючи нейтралітет держави щодо

релігії, він фактично інституціоналізував модель державно-церковних відносин, за якої держава зберігала повний контроль над публічним простором, тоді як релігійні організації були витіснені у сферу приватної культової практики. Позбавлення релігійних громад статусу юридичної особи та права власності слід трактувати як механізм політичної демобілізації релігії та зниження її суспільного впливу.

Адміністративний кодекс УРСР 1927 року [291] та Положення «Про релігійні об'єднання в Українській РСР» 1976 року [215] закріпили інституційне оформлення цієї моделі. Релігійні громади допускалися до обмеженої легальної діяльності лише за умови реєстрації та постійного нагляду з боку спеціалізованих державних органів, що фактично перетворювало свободу совісті на керовану й дозовану. Розділ X адміністративного кодексу УРСР, присвячений «Правилам про культу» [34], репрезентував інституціоналізацію державної політики у сфері регулювання релігійного життя. У межах цього кодифікованого акта було не лише імплементовано положення попередніх нормативних актів, але й розширено регуляторний інструментарій щодо визначення правового статусу релігійних громад та порядку здійснення ними культової діяльності.

Зазначений нормативний масив функціонував як елемент адміністративно-правового механізму, через який радянська держава здійснювала системний контроль і нагляд за релігійною сферою. Відповідно, регулювання культової діяльності виступало складовою ширшого інституційного процесу централізації влади та уніфікації управління суспільними відносинами.

Ці документи не тільки відображали політичні інститути того часу, але й ставали важливими інструментами для реалізації ідеології радянської держави, що прагнула до максимального обмеження впливу релігії на громадське життя, посилюючи контроль над усіма аспектами духовного і культурного життя населення.

У 1976 році Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, якою затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» [215]. Цей нормативний акт, який спирався, зокрема, на положення Адміністративного кодексу УРСР

[291] 1927 року, відобразив еволюцію адміністративно-правових механізмів контролю за релігійною сферою та закріпив уніфікований підхід до визначення правового статусу релігійних інститутів.

У межах зазначеного документа було деталізовано порядок функціонування релігійних громад, їхні права та обов'язки, що формально відбувалося в парадигмі свободи віросповідання, однак фактично інтегрувалося в систему державного нагляду. Визначальним інструментом інституційного контролю виступала процедура обов'язкової реєстрації релігійних об'єднань у місцевих органах влади – Радах народних депутатів – під координацією Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Лише після проходження цієї процедури релігійні організації набували легітимного статусу, що свідчить про функціонування жорстко централізованої моделі регулювання, в якій релігійні інститути були інтегровані в систему політико-адміністративного контролю держави.

Яскравим нормативним підтвердженням домінування партії над державою є стаття 6 Конституції УРСР 1978 року, яка закріплювала, що «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу...» [127]. На конституційному рівні було легалізовано монополію КПРС на владу, що означало фактичне підпорядкування всієї правової системи партійним директивам. Унаслідок цього саме партійні рішення, а не закони в їх класичному розумінні виконували регулятивну функцію в суспільстві.

Кардинальна трансформація відбулася після відновлення Україною незалежності. Законодавче закріплення свободи совісті у 1991 році означало перехід до моделі інституційного плюралізму, в межах якої релігійні організації набули статусу автономних суб'єктів громадянського суспільства. Це стало основою подолання державної монополії на світоглядний простір та формування багатоконфесійного середовища.

Упродовж 1990-х років відбувалася подальша інституціоналізація релігійного сектора як складової публічної сфери. Паралельно з цим ухвалювалися підзаконні нормативні акти, що регулювали різні аспекти

релігійного життя. Зокрема, було врегульовано питання реєстрації статутів релігійних організацій, їх прав на володіння і користування майном, участі у трудових відносинах, створення навчальних закладів, засобів масової інформації, благодійної діяльності тощо. Крім того, законодавство передбачало можливість здійснення релігійними організаціями господарської та фінансової діяльності, зокрема створення підприємств, що не суперечило їхній духовній місії [118, с.103].

У результаті таких змін релігійні організації були інтегровані у соціально-економічні та гуманітарні процеси, що сприяло розширенню їхнього суспільного впливу та перетворенню на впливових акторів громадянського суспільства. Це, своєю чергою, відображає ширшу історичну трансформацію релігійної політики в Україні – перехід від моделі державного домінування до моделі інституційного плюралізму. У межах цього переходу релігійні організації еволюціонували від об'єктів адміністративного контролю до повноправних учасників суспільно-політичного життя, які впливають на формування ціннісних орієнтацій, суспільної ідентичності та конфігурації політичної системи.

З огляду на ці процеси із проголошенням незалежності України постало завдання формування нормативно-правової бази у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Відтак законодавче забезпечення стало однією з ключових передумов становлення моделі державно-релігійних відносин, що ґрунтується на принципах прав людини та невтручання держави у внутрішні справи релігійних організацій.

Початком формування національного законодавства в цій сфері стало ухвалення Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» [221] від 23 квітня 1991 року. Цей нормативний акт, що зберіг чинність і після здобуття незалежності, закріпив базові засади державно-церковної політики: право на свободу віросповідання, відокремлення церкви від держави, а школи — від церкви, а також рівність релігійних організацій незалежно від їх конфесійної належності.

У подальшому розвитку нормативної бази Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221] визначив основні правила взаємодії держави і релігійних організацій в умовах світського порядку. У політико-інституційному вимірі він закріплює функціональний баланс між автономією релігійних акторів і регулятивною компетенцією держави як гаранта публічного порядку та правових норм, а також формує інституційні засади реалізації свободи совісті як складової демократичного політичного режиму.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на змістовне наповнення категорії «свобода совісті». Як зазначає М. Бабій, «Коли ми ведемо мову про «свободу совісті», то маємо на увазі категорію, що у своїй сутності перебуває у нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними координатами буття людини» [8, с. 75]. Відповідно, під цим поняттям розуміється закріплене державою право особи на вільне формування та вибір світоглядних переконань, зокрема релігійних або нерелігійних.

У політико-інституційному вимірі «свобода совісті» виступає нормативно закріпленим принципом, що визначає межі державного втручання у сферу світоглядних переконань і забезпечує рівний правовий статус різних релігійних та нерелігійних груп. Водночас вона функціонує як інституційне правило взаємодії між державними органами, релігійними організаціями та громадянами.

Таким чином, свобода совісті може розглядатися як інституціоналізований принцип світоглядного плюралізму, який структурує взаємодію між основними акторами політичної системи та визначає межі їхньої взаємодії.

Її інституціоналізація забезпечує легітимацію світоглядного плюралізму та створює нормативні умови для диференціації релігійної ідентичності громадян. У цьому процесі релігійні організації набувають статусу структурних елементів громадянського суспільства, інтегрованих у систему суспільно-політичних відносин.

Закон також виконує функцію інституційного регулятора, визначаючи правосуб'єктність, організаційні засади та механізми функціонування релігійних організацій. Вони розглядаються як формалізовані соціальні інститути, що діють

на основі статутів, мають внутрішню організаційну автономію та реалізують кадрову політику відповідно до власних ієрархічних і канонічних норм. Ключовим елементом їх інтеграції у правову систему виступає державна реєстрація, яка надає їм статус юридичної особи.

Нормативне визначення релігійної громади (зокрема у статті 8 Закону) закріплює її як первинний рівень організації релігійного життя, що поєднує локальну автономію з можливістю підпорядкування релігійним центрам, у тому числі транснаціонального характеру. Водночас процедура реєстрації (стаття 14) виконує функцію адміністративного фільтра, який забезпечує легітимацію релігійних суб'єктів і одночасно державний контроль у межах правових процедур. Водночас, інституційна невизначеність окремих аспектів статусу релігійних громад і механізмів їх самоорганізації генерує потенційні конфлікти легітимності, що набувають не лише правового, а й політичного характеру, зокрема у сфері юрисдикційної належності та міжінституційної взаємодії.

Важливо підкреслити, що на найвищому політичному рівні увага зосереджувалася не лише на свободі віросповідання, а й на забезпеченні балансу між правами релігійних організацій та принципом нейтральності держави у релігійній сфері. У цьому контексті значна роль належала також ВРЦіРО, яка долучалася до розробки нормативних актів, пов'язаних з релігійною сферою.

На початку 1990-х років одним із перших проявів державно-релігійної взаємодії стало прагнення релігійної спільноти взяти участь у законотворчому процесі. Також надзвичайно важливим у контексті розбудови державного регулювання став постійний діалог щодо вдосконалення законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій.

У подальшому розвитку правової системи України законодавчі та законотворчі ініціативи вищих органів державної влади у сфері державної політики щодо релігійних відносин реалізовувалися насамперед у напрямі вдосконалення законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

На сучасному етапі законодавчі ініціативи у сфері релігійної політики відображають тенденцію до розширення регуляторного впливу держави,

охоплюючи організаційні, майнові та безпекові аспекти діяльності релігійних інститутів, що свідчить про зростання значущості релігійного чинника у структурі державного управління.

У ширшому інституційному контексті Закон корелює з міжнародно-правовими стандартами у сфері прав людини та виступає інструментом гармонізації національного законодавства із глобальними нормативними рамками. Таким чином, він функціонує як ключовий елемент інституційної архітектури, що забезпечує баланс між індивідуальними правами, колективними інтересами релігійних спільнот і публічними функціями держави у сфері свободи віросповідання, водночас формуючи зони потенційної конфліктності, що впливають на стабільність політичної системи [105, с.244].

Важливим базовим положенням є те, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221] встановлює, що держава є безрелігійною, проте не антирелігійною, тобто церква не інтегрується у політичні інститути держави, а держава не веде боротьби проти релігії і не встановлює обов'язкових переконань або світогляду для громадян.

Закон України закріплює право громадян на свободу совісті, що включає:

- право на сповідування релігії та проведення релігійних обрядів;
- право змінювати власні переконання та поширювати їх, у тому числі релігійні;
- свободу самовираження без примусу з боку держави чи церковних інституцій [221].

Всю сукупність законопроектів, спрямованих на внесення постатейних (точкових) змін до Закону України, можна класифікувати за тематичними напрямками:

- термінологічні уточнення видів релігійних організацій – впорядкування класифікації та правового визначення форм релігійних об'єднань;
- освітні, майнові та фінансові питання релігійних організацій – врегулювання права на отримання земельних ділянок, використання майна, фінансування діяльності;

- соціальне забезпечення представників релігійних організацій – регулювання пенсійних, соціальних та інших пільг для служителів релігійних організацій;

- реалізація права віруючих на відмову від отримання безконтактних носіїв інформації – захист конституційного права на свободу совісті та інформаційний вибір;

- нормування деструктивної діяльності релігійних організацій – визначення правових підстав для протидії діяльності, що загрожує громадському порядку та безпеці;

- уточнення назв релігійних організацій з центрами поза межами України – регулювання статусу та діяльності релігійних структур, підпорядкованих закордонним центрам;

- запровадження інституту капеланства у військових формуваннях – правове закріплення статусу релігійного служіння в армії та інших силових структурах;

- усунення погоджувальної процедури органами державної влади щодо проведення публічних зібрань та богослужінь релігійними організаціями – спрощення процедур реалізації релігійних прав;

- процедури зміни релігійними організаціями юрисдикційної підлеглості – забезпечення права релігійних громад на вільний вибір підпорядкування релігійним центрам;

- процедури реєстрації релігійних організацій – удосконалення механізму державної реєстрації релігійних об'єднань.

З цією метою пропонується внести доповнення до статті 8 Закону України, які уточнюють як належність особи до релігійної громади, так і мінімальну кількість членів громади, необхідну для ухвалення рішення про зміну підпорядкованості. Водночас чинна стаття 8 не містить механізму реалізації цього права, що створює ризики зловживань та конфліктів. Проблема в неоднозначності терміна «релігійна громада», який у законодавстві означає як:

- об'єднання віруючих без статусу юридичної особи;

– об'єднання, яке набуває статусу юридичної особи з моменту державної реєстрації.

Як ілюстрація напрямів нормативного розвитку, додаток В наочно демонструє запропоновані зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та відповідні законопроекти.

У контексті загальних тенденцій удосконалення державно-релігійних відносин варто також відзначити, що позитивним кроком у контексті розвитку державно-релігійних відносин в Україні стало нормативне врегулювання питання святкування Різдва у трудовому законодавстві. Зокрема, у 2017 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України», яким було встановлено два офіційні святкові неробочі дні – 7 січня (за юліанським календарем) і 25 грудня (за григоріанським календарем) [210].

Подальший розвиток нормативного регулювання відбувся у липні 2023 року, коли Верховна Рада України внесла зміни до статті 73, виключивши 7 січня з переліку святкових днів у зв'язку з переходом значної частини релігійних громад на новоюліанський календар та уніфікацією святкового циклу з більшістю християнського світу [213].

У цьому ж періоді активізувалися законодавчі дискусії щодо законопроектів № 4511 та № 4128, які передбачали обмеження щодо назв релігійних організацій з центрами у країні-агресорі. Відповідно до релігієзнавчої експертизи Мінкульту у 2019 році, ці законопроекти стосувалися, зокрема, УПЦ мп, РПЦ, РСЦ та інших структур [200].

Зміни до законодавства, зокрема Закон України № 2662-VIII від 19 грудня 2018 року, суттєво спростили процедури зміни канонічної підлеглості релігійних громад шляхом демократичного голосування їхніх членів [212]. Це сприяло масовому переходу громад від УПЦ мп до ПЦУ, що стало одним із найбільш помітних наслідків трансформації державно-релігійних відносин у період війни за Незалежність України.

Продовжуючи аналіз законодавчих ініціатив у сфері регулювання діяльності релігійних організацій, науковці звертають увагу на інституціоналізацію капеланства у збройних силах як окремого напрямку державної політики. Наголошується, що доступ релігійних організацій до капеланської служби є елементом забезпечення свободи совісті військовослужбовців, а обмеження такого доступу лише через організаційні зв'язки з іноземними центрами потребує оцінки з погляду міжнародних стандартів релігійної свободи.

Нормативно-правове регулювання капеланської діяльності здійснюється на основі Конституції України, профільного законодавства у сфері свободи совісті та Закону України «Про Службу військового капеланства», який закріпив інституційний статус військового капеланства та визначив його організаційно-правові засади [223].

Розвиток цього правового регулювання супроводжувався поступовим переходом інституту військового капеланства від нормативного закріплення до практичної реалізації. У липні 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» [222]. Водночас у процесі його інституційного оформлення були запроваджені відомчі обмеження, зокрема Міністерство внутрішніх справ України заборонило залучати до капеланської служби священників УПЦ мп через підпорядкування їхніх центрів країні-агресору [263]. Незважаючи на офіційні обмеження, духовні особи релігійних конфесій систематично відвідували українських військових, надаючи матеріальну та духовну підтримку.

Таким чином, регулювання капеланства демонструє поєднання двох підходів державної політики у релігійній сфері: забезпечення рівності релігійних організацій та встановлення обґрунтованих обмежень, пов'язаних із безпековими потребами, без порушення базових прав військовослужбовців.

Додатково слід зазначити, що постановою Верховної Ради України Про порядок введення в дію Закону України «Про альтернативну (невійськову)

службу» від 12 грудня 1991 року було нормативно забезпечено механізм реалізації відповідного Закону [220] та статті 35 Конституції України [128], було забезпечено право громадян на проходження альтернативної служби замість військової у випадку, якщо релігійні переконання забороняють їм брати до рук зброю. Це рішення є важливим елементом політичної системи держави, адже воно не лише відповідає на запити громадян у сфері релігійної свободи, але й визначає механізми взаємодії між державою та релігійними інститутами, що впливають на визначення прав та обов'язків осіб з релігійними переконаннями. З огляду на це, впровадження альтернативної служби демонструє намагання держави забезпечити баланс між соціальними та політичними інтересами, гарантуючи рівність прав громадян, які дотримуються різних релігійних поглядів, а також підтримує принципи правової держави, де релігійна свобода є складовою частиною загального демократичного процесу.

У цьому ж контексті актуалізується інша проблематика інституційного регулювання – питання зміни підлеглості релігійних громад. Законодавчі підходи до врегулювання зміни підлеглості релігійних громад були вперше сформульовані у законопроекті № 4128, положення якого згодом були частково імплементовані у зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що набрали чинності у 2019 році [209].

Запропоновані в законопроекті положення не розмежовують ключових понять, що мають різний правовий зміст. Зокрема, законопроект № 4128 передбачає єдиний вищий орган управління релігійною громадою – збори громадян, які належать до релігійної громади, проте критерії членства особи у громаді залишаються нечіткими. Автори законопроекту пропонують визначати належність особи до релігійної громади через її самоідентифікацію та участь у релігійному житті конкретної громади [209].

За відсутності чітко визначених процедур формування та фіксації членства такий підхід створює ризики правової невизначеності рішень зборів і може призводити до оскарження їхньої легітимності. Це, у свою чергу, актуалізує

потребу подальшого вдосконалення законодавчого регулювання з урахуванням сучасних інституційних викликів та прав релігійних громад.

В умовах трансформаційних політичних процесів свобода совісті в Україні виконує не лише правозахисну, а й стабілізаційну функцію, сприяючи зниженню соціальної напруги в багатоконфесійному суспільстві. Водночас сучасні виклики, зокрема війна за незалежність України та питання релігійної безпеки, актуалізували проблему допустимих меж державного втручання у сферу релігійних відносин, що потребує політично виважених і правово обґрунтованих рішень.

У контексті забезпечення релігійної безпеки як складової духовного суверенітету держави у серпні 2024 року Верховна Рада України інституціоналізувала відповідні підходи через ухвалення Законопроєкту № 8371 «Про захист конституційного ладу в сфері діяльності релігійних організацій» [217]. Зазначені зміни сформували правовий механізм державного нагляду та регуляції у сфері державно-релігійних відносин. Таке рішення відображає підхід, за якого релігійні питання пов'язують із релігійною безпекою та державним суверенітетом. У цьому контексті релігійна сфера функціонує як простір міжнародної політичної комунікації та інформаційного протистояння.

Реакція на це рішення засвідчила високий рівень політизації релігійного чинника: з одного боку, воно було підтримане як елемент посилення духовної та політичної автономії держави, з іншого – стало об'єктом міжнародної критики з боку російської федерації, яка інтерпретувала його як обмеження релігійної свободи.

Інституційно-правовий механізм припинення діяльності релігійних організацій передбачає як добровільні форми трансформації (реорганізація, ліквідація), так і примусові рішення у судовому порядку у разі систематичних порушень законодавства. У сукупності це формує модель контрольованої свободи, за якої держава виступає арбітром у сфері релігійної діяльності, визначаючи межі допустимої публічної поведінки релігійних акторів.

Судовий механізм вирішення спорів у сфері державно-конфесійних відносин виконує не лише юридичну, а й стабілізаційну політичну функцію, забезпечуючи інституційне врегулювання конфліктів між державою та релігійними організаціями. Водночас практика примусового припинення діяльності релігійних структур формує потенційно конфліктогенне поле, де перетинаються питання свободи совісті, публічного порядку та релігійної безпеки.

Варто зазначити, що сучасне регулювання релігійної сфери в Україні характеризується зростанням її політичного значення: релігійні організації виступають не лише об'єктами правового регулювання, а й елементами політичного процесу, що включені в логіку релігійної безпеки, державного суверенітету та міжнародної взаємодії.

Законодавство України з питань свободи совісті також враховує міжнародні норми [302, с. 230–231]. Зокрема, 9 листопада 1995 року Україна приєдналася до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, в якій у статті 9 йдеться про право кожного на свободу думки, совісті й релігії [124]. Відповідно, обов'язок держави забезпечувати реалізацію цього права став складовою національної правової системи.

У праві Європейського Союзу та практиці європейських демократичних держав свобода совісті розглядається як складова ширшої концепції свободи думки, совісті та релігії. Європейська модель ґрунтується на принципах ліберальної демократії, світськості та поваги до культурного й релігійного різноманіття. Її особливістю є поєднання високого рівня захисту прав людини з можливістю їх обмеження за умови дотримання критеріїв законності, необхідності та пропорційності.

На міжнародному рівні свобода совісті закріплена як універсальна норма демократичного розвитку та одна з основ системи міжнародного захисту прав людини. Міжнародно-правові документи формують загальні стандарти, які держави-учасниці зобов'язані імплементувати у національне законодавство з урахуванням власних політичних і культурних особливостей.

Імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство України у сфері свободи совісті та свободи церкви забезпечує її узгодженість із європейською системою правових і політичних норм. Це закріплено в положеннях Загальної декларації прав людини 1948 року [375], Європейської конвенції з прав людини 1950 року [330], а також Гельсінського заключного акта 1975 року [77]. У сукупності ці документи формують багаторівневу систему міжнародних стандартів, що визначають межі та принципи державного регулювання релігійної сфери.

Зміст міжнародних актів, зокрема Загальної декларації прав людини [375], закріплює свободу думки, совісті та релігії як комплексне право, що включає свободу індивідуального та колективного релігійного вираження, а також свободу переконань і їх публічної артикуляції. Водночас міжнародні стандарти визначають межі реалізації цих прав через принципи суспільного порядку, прав інших осіб та демократичної необхідності.

Подальша еволюція міжнародно-правового регулювання, зафіксована у Європейській конвенції з прав людини та Гельсінському процесі, розширила зміст поняття свободи совісті, включивши до нього свободу переконань як інтегральний елемент демократичного політичного порядку. Це закріпило багатовимірний характер світоглядних прав як основи функціонування сучасних політичних систем.

Міжнародні стандарти свободи совісті виконують не лише правову, а й політико-інституційну функцію, виступаючи механізмом формування демократичних режимів, легітимації державної політики та інтеграції національних політичних систем у глобальний демократичний простір.

У цих положеннях держави-учасники беруть на себе зобов'язання забезпечувати реалізацію права людини на свободу релігії або переконань, яке розглядається як базовий компонент міжнародних стандартів у сфері прав людини та може здійснюватися як на індивідуальному, так і на колективному рівні.

Регулювання цієї сфери відбувається в межах міжнародного нормативного порядку, сформованого на основі принципів, закріплених у Статуті Організації

Об'єднаних Націй [325] і положеннях Загальної декларації прав людини [375], які визначають загальні параметри політики держав у сфері прав і свобод. Ці норми конкретизуються через подальші міжнародні угоди та декларативні документи.

У ряді міжнародних актів, зокрема Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань [334], Віденському підсумковому документі НБСЄ [379], Паризькій хартії для нової Європи [324], а також Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин [335], поступово формується стандартизований підхід до визначення свободи думки, совісті, релігії та переконань як комплексної правової категорії. У межах такого підходу свобода совісті інтерпретується як елемент міжнародного політико-правового режиму у сфері прав людини, який визначає рамкові умови державної політики щодо регулювання світоглядних питань і встановлює межі допустимого втручання держави в релігійну сферу.

Водночас слід визнати, що Європейський Союз не має уніфікованої моделі державно-конфесійних відносин, однак загальною для держав-членів є вимога дотримання принципу нейтральності держави у світоглядній сфері та визнання свободи віросповідання як одного з наріжних каменів демократії.

Свобода віросповідання в Україні та державах Європейського Союзу ґрунтується на спільних нормативних засадах, однак відрізняється за рівнем інституційної зрілості та практикою реалізації. Європейська модель характеризується стабільним балансом між індивідуальною свободою та публічними інтересами, тоді як українська модель перебуває в процесі адаптації до європейських стандартів, що зумовлює її підвищену політизацію та залежність від безпекового контексту.

У підтвердження цього положення доцільно звернутися до результатів порівняльного аналізу, який здійснено на основі методологічних підходів порівняльного методу в політологічних дослідженнях [11] та представлено в Додатку Д. Вони свідчать про їхню концептуальну близькість, зумовлену спільною орієнтацією на міжнародно-правові стандарти у сфері прав людини. Водночас між ними існують суттєві відмінності, що пояснюються різним

історичним досвідом, рівнем інституційної стабільності та характером взаємовідносин між державою і релігійними організаціями.

Узагальнюючи зазначене, слід підкреслити, що узгодження національної моделі державно-релігійних відносин із міжнародними стандартами у сфері прав людини має не лише юридичне, а й політичне значення. Імплементация міжнародних норм формує зовнішньополітичну легітимність держави, зміцнює її демократичний імідж та виступає елементом інтеграції у європейський політико-правовий простір [334; 164]. Відповідно, релігійна свобода стає не лише внутрішньополітичним інститутом, а й складовою міжнародної політичної взаємодії.

З огляду на це, нормативно-правове регулювання свободи віросповідання та свободи церкви в Україні загалом узгоджується з міжнародними стандартами у сфері прав людини. Відповідні принципи закріплені в універсальних і регіональних міжнародних документах, зокрема у положеннях Декларації Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, а також у документах європейської системи безпеки та співробітництва [334]. З огляду на зазначене впровадження цих норм у національне законодавство є важливим чинником демократичної легітимації державної політики у сфері державно-релігійних відносин [164]. Водночас слід зазначити, що законодавче регулювання свободи Церкви та релігії в Україні відповідає нормам міжнародного права, зокрема положенням Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії й переконань (ст. 2, 5, 25 листопада 1998 р.) та статтям 16–18 Підсумкового документа Віденської зустрічі Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р. [100, с. 274].

У розвиток цієї тези слід зазначити, що впровадження міжнародних норм у національне законодавство має критичне значення для політичних інститутів України, оскільки вона не лише легітимізує державну політику у взаємодії з релігійними інститутами, а й укріплює правовий статус держави на міжнародній арені [164]. Такий процес сприяє зміцненню демократичних засад, забезпечуючи

стабільність і ефективність політичних механізмів контролю та нагляду за дотриманням свободи віросповідання.

Отже, узагальнюючи історичну еволюцію законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, слід констатувати його тісний зв'язок із трансформаціями політичних режимів і моделей державного управління. Від радикально секулярної та контрольованої радянської моделі до сучасної демократичної системи спостерігається поступовий перехід від інструменталізації релігії як об'єкта державного контролю до визнання її як автономного актора громадянського суспільства.

У сучасній Україні нормативно-правове регулювання релігійної сфери виконує виразну політико-інституційну функцію, забезпечуючи баланс між свободою совісті, вимогами національної безпеки та принципами демократичного плюралізму. Водночас історично сформовані правові колізії продовжують впливати на характер взаємодії держави і релігійних організацій, що підтверджує їх значення як важливих суб'єктів політичного процесу.

2.2. Механізми формування та реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин

У сучасних умовах державно-релігійні відносини в Україні набувають особливого значення як для держави, так і для релігійних організацій та суспільства в цілому. У межах демократичної моделі церква відокремлена від державної влади, однак взаємодія між ними залишається суттєвим чинником суспільно-політичної стабільності. Рівень напруженості або, навпаки, толерантності в цих відносинах безпосередньо впливає на консолідацію суспільства та ефективність функціонування політичної системи.

З огляду на зазначене, постає потреба в аналізі державно-релігійних відносин в Україні та політологічних чинників, що впливають на їх формування. Для розуміння сучасного стану цих відносин важливо враховувати як

міжконфесійну динаміку, так і політичні процеси, що її зумовлювали, через звернення до витоків української державності.

Відправною точкою розгляду є період Української Народної Республіки (УНР), який заклав первинні засади державно-релігійного регулювання. У цей період значна увага приділялася формуванню власної державно-релігійної політики, основу якої становили правові акти, зокрема Універсали Центральної Ради, що закріплювали демократичні свободи – свободу слова, совісті, віросповідання, зібрань і об'єднань [287].

Розвиваючи це положення, слід підкреслити, що політико-правова модель свободи совісті, сформована в період УНР, заклала концептуальні основи сучасного українського законодавства у сфері державно-церковних відносин. Попри короткочасність існування УНР, її нормативні акти засвідчили стратегічне розуміння релігійного чинника як складової державного суверенітету, прав людини та національної ідентичності. Сучасна Україна, розвиваючи ці засади в умовах війни за незалежність України, фактично здійснює їхню інституціоналізацію та адаптацію до нових політико-правових викликів (порівняльний аналіз подано в Додатку Г - «Порівняння правового становища в УНР і сучасній Україні»).

Водночас важливо зазначити, що УНР не використовувала релігію як засіб політичного контролю, а розглядала її як автономну сферу суспільного життя, що має бути врегульована правом. Такий підхід відповідав європейській ліберально-демократичній традиції початку ХХ століття і свідчив про прагнення інтегрувати Україну до загальноєвропейського правового простору.

Принципово інший характер розвитку ситуації спостерігався після зміни політичного режиму, коли перехід від політико-правової моделі УНР до радянського режиму означав не еволюційний розвиток, а докорінну зміну парадигми державного регулювання релігійних відносин. Якщо в період УНР свобода совісті та світський характер держави розглядалися як складові демократичного державотворення і національного суверенітету, то з

утвердженням радянської влади відбувся розрив правової традиції, заснованої на пріоритеті прав і свобод людини.

Радянський період приніс нові виклики, а саме приховану війну проти України, в якій релігійний чинник використовувався як засіб репресій і контролю. Влада тоталітарного режиму закривала церкви, мечеті, синагоги, знищувала релігійні інститути, переслідувала священнослужителів.

Варто наголосити, що УГКЦ була однією з останніх, хто зберігав свою ідентичність, тоді як православ'я зазнало масштабної русифікації. Релігія ставала або пережитком минулого, або інструментом державної пропаганди. Так з'явилася московська патріархія як інструмент КДБ, а радянська ідеологія намагалася підмінити релігійний світогляд політичною релігією марксизму-ленінізму.

Узагальнюючи, слід підкреслити, радянська модель державно-релігійних відносин формувалася в межах тоталітарної ідеології, яка заперечувала автономію релігії як соціального інституту та розглядала її як ідеологічно ворожий елемент. Радянський період став продовження антиукраїнської діяльності, де правові механізми використовувалися для знищення національних та релігійних основ українського суспільства.

Важливо також зазначити, що формування радянської правової системи здійснювалося на основі партійних документів, які де-факто виконували функцію законів і мали пріоритет над формально ухваленими нормативно-правовими актами. За таких умов право перетворювалося на інструмент реалізації партійної волі, а не на автономний регулятор суспільних відносин.

Відтак радянський період у сфері державно-релігійних відносин характеризується докорінним розривом із правовою традицією, започаткованою УНР. Якщо УНР формувала модель свободи совісті як елемент демократичної правової держави, то радянський режим трансформував право у засіб ідеологічного тиску та політичного контролю. Така трансформація дозволяє розглядати радянську релігійну політику як складову ширшої стратегії асиміляції та підпорядкування України.

Радянську систему державно-церковних відносин доцільно розглядати як складову тоталітарної політичної моделі, в якій право виконувало підпорядковану функцію щодо партійно-ідеологічних рішень. Формування нормативної бази ґрунтувалося передусім на партійних документах КПРС, які фактично мали вищу регулятивну силу, ніж формальні законодавчі акти, що зумовлювало зрощення партії та держави в єдиний владний механізм.

У такій системі релігійні інституції розглядалися не як автономні актори громадянського суспільства, а як потенційні конкуренти у сфері символічної влади та соціальної мобілізації. Відтак радянська держава сформувала антагоністичну модель відокремлення церкви від держави, яка передбачала не нейтралітет, а активне витіснення релігії з публічного простору або її інкорпорацію в ідеологічний апарат влади.

Як наслідок, сформувався феномен радянської політичної (світської) релігії, заснованої на марксистсько-ленінській ідеології, яка виконувала функції легітимації влади, консолідації мас та сакралізації політичного режиму. Така модель забезпечувала символічне домінування держави, але водночас спричиняла системну деградацію громадянського суспільства та масштабні порушення прав людини, зокрема свободи світогляду і віросповідання.

Водночас надання релігійним громадам обмеженого переліку прав (проведення богослужінь, користування культовими спорудами, збирання пожертв) слід інтерпретувати як елемент політики «керованої толерантності». Держава визнавала неможливість повного витіснення релігії з суспільного життя, однак прагнула мінімізувати її соціальний і політичний потенціал. Можна стверджувати, що законодавство про свободу совісті радянського періоду в Україні відображало модель обмеженої, інструменталізованої свободи, в якій право слугувало засобом легітимації домінування держави над релігійними інститутами.

У сфері державно-релігійних відносин така модель зумовила однобічний, репресивний вплив держави на релігійні інституції. На відміну від демократичної моделі, що передбачає нейтральність держави та можливість партнерської

взаємодії, радянський підхід заперечував саму можливість рівноправного співіснування цих інституцій. Це призвело до глибоких викривлень суспільного устрою та деформації правової свідомості.

Одним із наслідків такої політики стало формування специфічної радянської політичної релігії. Вона виконувала функції, притаманні релігійним системам (культ, догмати, сакралізація влади, символіка), але водночас слугувала інструментом ідеологічного контролю. У цьому контексті московський патріархат функціонував як контрольована державою структура, тісно пов'язана з репресивно-безпековим апаратом, що забезпечувала ідеологічне обслуговування тоталітарного режиму. Така модель використання релігійної організації як інструменту державної політики мала довготривалі наслідки, які простежуються і в сучасній рф.

Церковні інституції в умовах радянського режиму були або знищені як автономні структури, або трансформовані у контрольовані квазідержавні утворення. У цьому контексті московський патріархат виконував функцію інструменталізованого релігійного актора, інтегрованого у вертикаль політичної влади та пов'язаного з репресивно-безпековим апаратом держави, що дозволяло використовувати релігію як ресурс внутрішньої стабілізації та зовнішньополітичного впливу.

Спроба радянської влади замінити релігію матеріалістичними ідеями чи соціалізмом зазнала краху: віра вижила у «катакомбних» практиках та родинних традиціях. Коли витіснення виявилось неможливим, державні структури почали використовувати церкву як частину державного апарату. Ці історичні досвіди пояснюють і сучасні ризики. Наявність тісного зв'язку між православною інституцією та політичною владою рф робить російську церковну структуру вразливою до політичного маніпулювання.

У розвиток цієї тенденції упродовж 1920–1930-х років сформувалася модель жорсткого державного контролю над релігійною сферою. Релігійні організації були фактично еліміновані з публічного простору, що забезпечило монополізацію

ідеологічного поля державою та усунення альтернативних центрів суспільної лояльності.

У 1940-х роках відбулося часткове коригування цієї політики, однак воно не означало відмови від контролю. Релігійні інституції були інкорпоровані в механізми державного управління як інструмент політичної легітимації радянського режиму, зокрема у зовнішньополітичному вимірі. Водночас обмеження українських церковних структур свідчило про використання релігійної політики як інструменту стримування національної ідентичності.

Подальше інституційне закріплення цієї моделі відбулося у 1970-х роках, коли сформувалася система контрольованої релігійної присутності. У цих умовах релігійні організації могли функціонувати лише в межах жорстко регламентованого державного нагляду, залишаючись інтегрованими в адміністративно-ідеологічну систему як підконтрольні інституційні елементи.

У політико-інституційному вимірі важливою віхою часткової трансформації радянської моделі стала зустріч М. Горбачова з патріархом Пименом напередодні тисячолітнього ювілею Хрещення Русі, що відзначило початок позитивних змін у статусі релігії в СРСР [243]. Запрошення Церкви до участі в моральному відродженні суспільства демонструвало прагнення влади до оновлення державно-церковних відносин, а також готовність до подальшої лібералізації релігійної політики.

Патріарх Пимен висловив підтримку М. Горбачову та закликав Церкву до активної участі у суспільному житті [243]. Водночас представники влади розглядали Церкву як інструмент вирішення внутрішньополітичних завдань, вказуючи на необхідність контролю за священнослужителями та інтеграції релігії в соціалістичне суспільство. рпц зберігала позиції лояльності до радянської влади, не опротестовуючи офіційну концепцію державно-церковних відносин у перші роки перебудови.

Тисячолітній ювілей Хрещення Русі став символом змін у релігійній сфері, пов'язаних із лібералізацією законодавства та утвердженням свободи совісті як одного з ключових здобутків перебудови. Ці процеси заклали основу для

формування релігійної політики вже в незалежній Україні. У період перебудови за ініціативи М. Горбачова відбувся перехід до нормалізації державно-церковних відносин і почалося релігійне відродження, що проявилось у зростанні кількості релігійних організацій та активізації конфесійного життя і соціальної діяльності церков [191, с.190].

Після розпаду СРСР більшість новоутворених держав задекларували перехід до демократичних принципів і прав людини, що спричинило формальну лібералізацію законодавства у сфері свободи совісті. Релігійні організації отримали статус юридичних осіб, можливість вільної реєстрації та участі в публічному житті.

Водночас у низці країн сформувалася модель, за якої держава надає преференції «традиційним» або домінантним конфесіям, використовуючи їх як ресурс політичної легітимації та національної ідентичності. Така практика часто супроводжується обмеженням прав релігійних меншин і створенням асиметричних умов конкуренції в релігійному полі.

На відміну від радянської та більшості пострадянських моделей, у західноєвропейських державах свобода совісті інституціоналізована як базова політико-правова цінність, а релігійні організації визнаються повноцінними суб'єктами громадянського суспільства. Взаємовідносини між державою і церквою будуються на принципах правового плюралізму, автономії та взаємного невторчання.

При цьому Західна Європа не є однорідною в питаннях державно-церковної політики. Поряд із моделлю жорсткого лаїцизму, де держава чітко відокремлена від церкви і не підтримує жодної релігії як у Франції, існують кооперативні моделі, де держава співпрацює з церквами (Німеччина, Австрія), та історично обумовлені форми державної церкви (Велика Британія, країни Скандинавії). Спільною рисою для цих моделей є відсутність ідеологічного тиску на релігію та визнання її ролі в публічній сфері за умови дотримання принципів демократичної держави та прав людини.

Досвід різних країн демонструє, що тісне переплетення державних структур із домінуючою релігійною організацією часто веде до виникнення клерикальних форм правління. У таких державах, як Саудівська Аравія, релігійні приписи суттєво впливають на всі сфери суспільного життя, а статус державної релігії є офіційно закріпленим. Водночас у деяких країнах, попри проголошену свободу совісті, певні конфесії користуються привілейованим становищем – подібні практики спостерігаються в окремих державах арабського регіону, Латинської Америки та Греції. Загалом у понад 40 країнах світу конституційні норми визначають особливий статус конкретних церков, а приблизно в 30 державах релігійна присяга є обов'язковою умовою для обіймання найвищих державних посад. Натомість Україна та США належать до держав, де відсутня офіційна релігія, що свідчить про іншу, світську модель організації державно-релігійних відносин.

У західноєвропейській моделі релігія не витісняється з публічного простору, а інтегрується в нього через інституційні механізми діалогу, партнерства та громадянської участі. Порівняльна характеристика цих моделей наведена в додатку Д.

Проведений порівняльний аналіз засвідчує, що радянська, пострадянська та західноєвропейська моделі державно-релігійних відносин відрізняються не лише рівнем правового забезпечення свободи совісті, а й глибинними політико-ідеологічними установками. Якщо радянська модель була спрямована на маргіналізацію релігії, то пострадянські – на її контрольовану реінтеграцію, а західноєвропейська – на інституційно врівноважене співіснування релігійних і світських елементів у публічній сфері.

Для України, яка декларує стратегічну мету інтеграції до Європейського Союзу (ЄС), це порівняння є методологічно важливим, оскільки дозволяє розглядати сучасну державно-релігійну політику як простір конкуренції між радянською спадщиною адміністративного контролю та європейською моделлю плюралістичної секулярності, що ґрунтується на принципах верховенства права та інституційної автономії.

Водночас Україна постає перед необхідністю формування збалансованої моделі, яка поєднує принцип державної нейтральності з активною політикою захисту духовного простору від деструктивних зовнішніх впливів. Простого юридичного невтручання держави не є достатньо, потрібна активна політика держави щодо гармонізації державно-церковних процесів, захисту від зовнішнього впливу та сприяння партнерству. Держава має залишатися нейтральною й рівновіддаленою від усіх конфесій, але водночас відповідальною за безпеку духовного простору і за створення умов для конструктивної співпраці церкви і суспільства. Історична пам'ять про репресії й контроль має формувати політику, яка уникає як церковної залежності від держави, так і державного диктату над релігією.

Слід визнати, що тривалий розрив між державою і релігією суттєво вплинув на подальшу еволюцію державно-церковних відносин в Україні: сформувалася традиція принципу невтручання, яка іноді інтерпретується як взаємне ігнорування. Держава і релігійні організації існують у спільному соціальному просторі й можуть доповнювати одне одного в розбудові суспільства. Кожна інституція має робити свій внесок у розвиток країни через партнерські відносини, соціальні ініціативи, освіту, волонтерство та моральну підтримку громадян [129, с. 59].

Після проголошення незалежності Україна розпочала трансформацію державно-релігійних відносин у напрямі від радянської моделі ідеологізованої секуляризації до демократичної системи забезпечення свободи совісті. Прийняття законодавства, що закріпило рівність конфесій, інституційну автономію релігійних організацій та відокремлення церкви від держави, стало формальним розривом із радянською практикою адміністративного контролю над релігійною сферою.

Законодавство про свободу совісті та релігійні організації стало ключовим інструментом регулювання міжцерковних відносин. Зокрема, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221] гарантує право на свободу світогляду, зміну релігійних переконань або їх відсутність, а також закріплює

принцип відокремлення церкви від держави, що забезпечує невтручання держави у внутрішні релігійні справи.

Попри системоутворюючу роль цього закону, його положення потребують подальшого вдосконалення з урахуванням динаміки релігійного середовища. Це зумовлює необхідність своєчасного оновлення законодавчої бази для реагування на нові суспільні виклики та гармонізації внутрішньорелігійних процесів.

Водночас Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221] закріпив рівність усіх конфесій, заборону привілейованого становища будь-якої релігії та взаємне невтручання держави і релігійних організацій у внутрішні справи. Крім того, ним встановлено чітку процедуру реєстрації релігійних організацій, що забезпечило рівний доступ до набуття юридичного статусу.

Новий етап державно-релігійних відносин отримав своє конституційне закріплення 28 червня 1996 року, коли Верховна Рада України від імені українського народу, «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями» [128], ухвалила Конституцію України. Прийняття Конституції України закріпило нову політичну парадигму, у межах якої свобода світогляду і віросповідання була інституціоналізована як фундаментальна демократична цінність, а релігійні організації отримали можливість функціонувати як повноправні суб'єкти громадянського суспільства.

Таким чином, Конституція України закріпила принципово іншу модель державно-церковних відносин, динаміка цих відносин підкреслює неможливість повного відокремлення діяльності Церкви та держави. Вони взаємодіють у багатьох сферах життя, включно з моральним вихованням, громадською консолідацією та національною ідентичністю. Відповідно, ключовим завданням є пошук оптимальної моделі співпраці, яка дозволяє зберігати автономність кожної зі сторін, не заважаючи реалізації суспільних функцій.

Конституційні положення також закріпили світський характер держави та гарантії свободи світогляду і віросповідання, що означало остаточний розрив із тоталітарною правовою традицією та повернення до європейської моделі

регулювання релігійної сфери, у межах якої свобода совісті визнається однією з фундаментальних конституційних цінностей.

Україна прагне зберегти світський характер держави, гарантувати релігійні права та свободи всіх конфесій і віросповідань, зміцнювати міжконфесійний діалог і толерантність. Модель державно-церковних відносин, закріплена Конституцією України та законодавчими актами, забезпечує гарантований захист індивідуальних релігійних прав та свобод, у тому числі для релігійних і етноконфесійних меншин. Забезпечення цих прав і свобод сприяє стабілізації внутрішньої соціогуманітарної ситуації та сталому розвитку суспільства і запобігає трансформації регіонального конфлікту у глобальний. Реалізація релігійних прав і свобод у воєнний час має специфічні особливості, які необхідно враховувати при формуванні державної політики. Навіть в умовах війни держава зобов'язана захищати права людини на життя, гідність і свободу совісті.

Варто визнати і те, що українська модель державно-релігійних відносин вирізняється високим рівнем конфесійного плюралізму та відсутністю офіційно закріпленої «державної церкви», що наближає її до кооперативно-плюралістичних моделей Західної Європи. Водночас конкуренція між релігійними організаціями, а також вплив зовнішніх політичних факторів зумовлюють підвищену чутливість релігійної сфери до політичної кон'юнктури.

Однак релігійна політика української держави, з одного боку, декларує нейтральність і правовий плюралізм, орієнтуючись на західноєвропейські стандарти свободи совісті. З іншого – зберігаються елементи пострадянської спадщини, зокрема політизація релігійної ідентичності та спроби ситуативного залучення релігійних інститутів до процесів державної легітимації [191, с. 91-92].

Важливим механізмом підтримки державно-конфесійної взаємодії стала участь Президента України, Прем'єр-міністра України та інших високопосадовців у релігійних заходах різних конфесій, зокрема у великодніх богослужіннях. Указ Президента України від 2002 р. щодо державного протоколу і церемоніалу визначив залучення представників релігійних організацій до офіційних

протокольних заходів, включно з церемонією інавгурації Президента України у Софії Київській [214].

Закріплення статусу релігійних організацій як неприбуткових у Податковому кодексі України здійснено Законом України від 17 липня 2015 р. № 652-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування неприбуткових організацій» [211], що уточнив критерії віднесення організацій до неприбуткових та порядок їх оподаткування.

Якісно новим етапом у формуванні релігійної політики незалежної України стало оприлюднення у серпні 1992 року Радою у справах релігій основних засад державної політики у сфері церковно-релігійних відносин. Цей документ мав програмний характер і був спрямований на нормативне врегулювання складних процесів релігійного відродження та зростання конфесійного плюралізму у пострадянський період [176, с. 112-113].

Трансформація державної політики у сфері релігії в Україні відображає еволюцію механізмів публічного управління та перерозподіл компетенцій між органами виконавчої влади. Послідовна зміна інституцій – від дорадчих і спеціалізованих органів до інтеграції відповідних функцій у ширші міністерські структури та подальшої інституціоналізації у формі Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) – свідчить про пошук оптимальної моделі державно-конфесійних відносин.

Ці процеси демонструють перехід від фрагментованого адміністрування до більш системного підходу, орієнтованого на забезпечення свободи совісті, нормативне регулювання та взаємодію з релігійними акторами. Водночас інституційна динаміка відображає ширші політичні трансформації – реформування державного апарату, зміну пріоритетів публічної політики та адаптацію до викликів, пов'язаних із безпекою, суспільною консолідацією та розвитком громадянського суспільства.

У цілому засади державної політики у сфері державно-церковних відносин, запропоновані Радою у справах релігій у 1992 році, стали концептуальним фундаментом релігійної політики незалежної України. Вони сформуливали

ліберальну та плюралістичну модель взаємодії держави і релігії, альтернативну радянській системі адміністративного контролю, і визначили стратегічний напрям подальшого розвитку законодавства, зокрема Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221], який у наступні роки неодноразово уточнювався та доповнювався.

Основними завданнями стали сприяння реалізації громадянами права на свободу совісті, створення умов для богослужінь та об'єднання у релігійні структури, а також встановлення взаємовідносин між державою і релігійними організаціями на основі принципу цивільної правоздатності, що включало визначення обов'язків держави перед церквою та навпаки.

Відповідно до Положення, метою діяльності Ради визначалося сприяння реалізації права громадян на свободу світогляду і віросповідання, створення належних умов для здійснення богослужінь, релігійної діяльності та об'єднання віруючих у релігійні організації. Важливим нововведенням стало закріплення підходу до державно-церковних відносин як до системи цивільно-правових взаємовідносин, у межах яких держава і релігійні організації виступають суб'єктами з визначеними правами та обов'язками.

У період після Революції Гідності 2014 року в Україні спостерігалось посилення взаємодії між державними інституціями та релігійними організаціями, зокрема в контексті підтримки загальнонаціональних реформ. Церковно-релігійні організації, об'єднані у рамках Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), виступили з рядом ініціатив, спрямованих на консолідацію суспільства, духовну підтримку реформаторських процесів, а також на захист моральних засад у публічній сфері.

Упродовж 2014 – початку 2019 рр. ці інституції не лише декларували свою підтримку загальнонаціональним реформам, а й безпосередньо долучалися до їх експертного обговорення, суспільної легітимації та морального супроводу. Це підтверджує тенденцію становлення в Україні моделі партнерських державно-конфесійних відносин, у межах якої релігійний фактор виступає важливим

елементом національної стабільності та демократичного розвитку [264, с. 115-119].

Особливо помітною була участь релігійної спільноти у процесі реалізації ключових реформ, зокрема:

- конституційної реформи, у межах якої обговорювалися засади прав і свобод людини, свободи совісті й моральних орієнтирів державного розвитку;
- освітньої реформи, що включала публічне обговорення ціннісних аспектів виховання та впровадження предметів духовно-морального спрямування в шкільну програму, зокрема християнської етики;
- медичної реформи, у якій активно обговорювалася тема духовно-психологічного супроводу хворих, зокрема роль капеланства в медичних закладах;
- судової реформи, де релігійні організації наголошували на потребі морального оновлення суддівського корпусу, принципах справедливості й правди як базових для будь-якої правової системи.

Слід наголосити, що на розвиток партнерської моделі державно-конфесійних відносин суттєво вплинула ВРЦіРО як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган. Вона була покликана об'єднати зусилля релігійних організацій задля духовного відродження України, міжцерковного порозуміння, координації дій у суспільно значущих сферах, а також участі у нормотворчому процесі у сфері державно-конфесійних відносин. З часом ця інституція набула не лише представницького, а й функціонального статусу і фактично перетворилася на інститут громадянського суспільства, який активно залучався до розв'язання релігійних конфліктів, екуменічного діалогу та участі у суспільних трансформаціях. Основне завдання Ради – координація міжконфесійного діалогу, участь у формуванні нормативно-правових актів, гармонізація відносин між державою та релігійними організаціями.

Водночас важливим напрямом діяльності було міжнародне представництво: починаючи з 1996 року, ВРЦіРО репрезентувала Україну на світовій релігійній арені, сприяючи міжконфесійному діалогу та інтеграції релігійного життя України

у світові спільноти [339]. Зокрема, знаковою подією стала зустріч делегації ВРЦіРО з Папою Римським Іваном Павлом II 24 червня 2001 року, під час якої він проголосив значення релігійних інституцій у формуванні духовних цінностей та розвитку демократичного суспільства в Україні [349].

ВРЦіРО можна розглядати як консенсусну платформу з низьким рівнем формальної ієрархії та високою залежністю від внутрішньої згоди учасників. Саме ця особливість стала визначальною для її реакції на ідеологему «русского мира», яка набула статусу ключового політико-релігійного маркера.

Водночас слід визнати, що питання ставлення до ідеології «русского мира» стало одним із найбільш чутливих для міжконфесійного діалогу в межах Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Формально ВРЦіРО зберігала єдину позицію на підтримку суверенітету України, але всередині виникали певні напруження й суперечності, пов'язані з різними богословськими та інституційними підходами.

У публічному дискурсі російської православної церкви та її очільника патріарха кирила ця концепція виконує функцію сакралізації політичного простору, що створює конфлікт із українськими релігійними інститутами. Відповідно, різні конфесії в межах ВРЦіРО були змушені визначати власні стратегії реагування.

Ключова лінія розбіжностей пролягала навколо інтерпретації поняття «русский мир». Більшість конфесій, зокрема ПЦУ та УГКЦ, сформували чітку нормативну позицію, трактуючи його як ідеологічну конструкцію квазі-релігійного характеру, що використовується для легітимації агресії. Оскільки «русский мир» постає як форма політичної теології, яка підміняє релігійний зміст імперською ідеологією та суперечить базовим принципам християнського вчення, зокрема ідеям свободи народів і гідності людини.

Натомість більш складною була позиція Української православної церкви (московського патріархату). Частина її єпископату уникала прямого засудження концепції, що викликало напруження всередині Ради. Інші ж представники цієї церкви поступово дистанціювалися від цієї теми. Це створювало внутрішню

неоднорідність навіть у межах однієї конфесії, що відбивається і на загальному діалозі в Раді.

Суперечності в межах Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій проявлялися передусім у процесі формулювання спільних заяв. Частина учасників наполягала на використанні чітких нормативних визначень із прямим засудженням ідеології «руського мира» як псевдорелігійної доктрини або єретичної інтерпретації християнства. Натомість інші конфесійні актори віддавали перевагу більш обережним і узагальненим формулюванням, що дозволяло зберігати інституційну рівновагу та мінімізувати ризики внутрішнього конфлікту. У результаті ухвалені документи набували компромісного характеру, який відображав баланс між конкуруючими позиціями.

Засади діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій базується на консенсусному механізмі ухвалення рішень, що передбачає узгодження позицій усіх учасників. Унаслідок цього її діяльність визначається не лише окремими позиціями сторін, а й необхідністю досягнення спільної згоди, що зумовлює пошук компромісів і уникнення конфліктних формулювань. Саме тому навіть у кризових умовах риторика ВРЦіРО характеризується узагальненістю, обережністю та відсутністю чітких ідеологічних оцінок, що дозволяє зберігати внутрішню єдність.

Попри суперечності ВРЦіРО загалом зберегла інституційну єдність. Внутрішні розбіжності не зруйнували діалог, але зробили його більш напруженим і водночас більш відвертим. Це свідчить про трансформацію релігійних інститутів в Україні у повноцінних учасників політичного процесу, які не лише реагують на події, але й беруть участь у виробленні символічних меж політичної реальності.

Важливим проявом цієї діяльності у жовтні-листопаді 2023 року став адвокаційний візит делегації ВРЦіРО до США з метою інформування представників органів влади, експертного середовища та релігійних спільнот про стан свободи віросповідання в Україні [44]. У ході візиту було наголошено на відсутності державних переслідувань за релігійною ознакою та дотриманні свободи совісті в умовах воєнного стану, а також на системних порушеннях прав

релігійних громад на тимчасово окупованих Росією територіях. Представники ВРЦіРО провели зустрічі з американськими законодавцями, дипломатами, аналітичними центрами, журналістами та українською діаспорою. Візит став важливою міжнародною ініціативою, спрямованою на підтвердження відсутності державних переслідувань за релігійною ознакою в Україні, демонстрацію дотримання свободи віросповідання в умовах воєнного стану та привернення уваги до порушень прав людини у сфері свободи совісті на окупованих територіях [53].

Одним із визначальних векторів міжнародної активності стало просування ідеї створення Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні. Церковно-релігійне середовище, особливо в особі УПЦ КП та УАПЦ, неодноразово піднімало це питання під час офіційних візитів, міжнародних конференцій та зустрічей із релігійними і політичними лідерами інших держав [288]. Значна роль у розвитку міжнародної активності відводиться спеціалізованим структурам церков – відділам зовнішніх зв'язків, створеним при провідних конфесіях. Через ці канали здійснювався діалог з іноземними церквами, міжнародними християнськими об'єднаннями, а також міжрелігійними організаціями. Важливу роль у розвитку міжконфесійної взаємодії відіграють ініціативи релігійних організацій, спрямовані на підтримку діалогу між церквами та їхню участь у суспільному житті на місцевому рівні, зокрема через спільні заходи та громадські обговорення [290].

Надання автокефалії ПЦУ у 2018-2019 рр. стало кульмінаційним моментом міжнародної релігійної діяльності. Цей процес супроводжувався активною дипломатичною роботою з боку ієрархів УПЦ КП, УАПЦ, представників державної влади, а також міжнародною дискусією, в якій брали участь релігійні лідери з країн православного світу.

Автокефалія ПЦУ - це не лише церковне питання. Воно стало частиною державної політики національної безпеки, відповіддю на зовнішню агресію та довгу історію втручання іншої держави через церковні структури. Ще на початку 2000-х років президент Л. Кучма наголошував на необхідності власної Помісної

Церкви для України як невід'ємного елемента державного розвитку [46, с. 413]. Це підкреслює, що питання церковної незалежності набуло стратегічного значення в процесі формування української державності, «...а з 2000 р. - пріоритетним завданням гуманітарної політики незалежної Української держави...» [61, с. 86].

Питання релігійної незалежності набуло чітко вираженого державницького значення за президентства П. Порошенка. Він неодноразово підкреслював, що автокефалія є не лише релігійним, а й державницьким питанням, пов'язаним із національною безпекою та зміцненням ідентичності. За його словами, надання автокефалії сприяє відходу України від радянського минулого, посиленню національної ідентичності та незалежності держави [204].

Практичним виявом цієї політики стало сприяння держави створенню ПЦУ. Незалежність помісної церкви розглядалося як питання національної безпеки, оскільки вона зменшує ризики зовнішнього політичного впливу та сприяє зміцненню національної ідентичності. При цьому держава зберігає нейтральність щодо внутрішніх конфесійних суперечок і виступає гарантом рівності всіх юрисдикцій перед законом, не визначаючи якість церковного життя та релігійних практик громадян.

Паралельно з цими процесами, після прийняття Синодом Вселенського Патріархату рішення про автокефалію, у російській федерації відбулася негайна реакція на рівні Ради безпеки рф, що підкреслює, наскільки процес автокефалії мав не лише релігійний, але й геополітичний вимір.

Якщо будь-які спроби українського політичного керівництва вплинути на об'єднання православних церков України Москвою та Кремлем трактуються як «тиск» і «втручання у внутрішні церковні справи», то державна участь у консолідації частин російської церкви вважається не лише прийнятною, а й активно схвалюється. Об'єднання рпц та рпц за кордоном здійснювалося за активної участі держави, у тому числі президента рф, і сприймалося як позитивний крок, на відміну від будь-яких зусиль українського політичного

керівництва у справі об'єднання православних церков України, які Москва трактує як втручання у внутрішні справи [252].

Подібні підходи засвідчують наявність подвійних стандартів у державно-церковних відносинах: у демократичних моделях держава виступає як партнер церкви, забезпечуючи її свободу і підтримуючи міжконфесійний мир, тоді як в моделях авторитарного типу церковна структура стає інструментом зовнішньополітичного впливу. У цьому контексті створення та підтримка помісної української церкви є важливим фактором релігійної безпеки та політичної стабільності. Хронологія ключових подій і рішень щодо автокефалії подана у Додатку Е, що узагальнює основні етапи цього процесу.

Отримання Томосу про автокефалію ПЦУ у 2019 році [199] (Додаток Б. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні) стало важливим етапом державної політики, спрямованої на посилення релігійної самостійності України та зменшення зовнішнього впливу, насамперед з боку Росії. Водночас цей документ сприяв консолідації православного простору навколо ідей підтримки української державності, національної ідентичності та суспільної єдності [107, с.2432].

ПЦУ поступово набула статусу помісної церкви, яка символічно асоціюється з українською державністю та національною ідентичністю. Надання Томосу про автокефалію стало важливим етапом у становленні релігійної незалежності України як елемента її політичної та інституційної трансформації. Нормативно-правове регулювання у сфері діяльності релігійних організацій у 2018-2019 рр. сприяло унормуванню їх правового статусу та процедур переходу громад до ПЦУ [212].

У цій ситуації ПЦУ отримує можливості для інституційного зміцнення, тоді як релігійні організації, пов'язані з агресором, постають перед вибором адаптації до нових правових умов або обмеження своєї діяльності на законних підставах. Таким чином, УПЦ мп змушена або адаптуватися до нових реалій, або діяти в обмеженому правовому полі, що відповідає сучасним викликам української державності.

Важливо зазначити, що розвиток законодавства у сфері державно-релігійних відносин не був статичним і продовжував реагувати на нові виклики, загрози релігійній безпеці. Два ключові моменти, які потребували негайної реакції з боку держави:

1. Надання Томосу про автокефалію ПЦУ Вселенським патріархом Варфоломієм у 2019 році.

2. Війна за незалежність України.

Ці події стали каталізаторами активного обговорення питань національної безпеки у релігійній сфері. Держава не повинна втручатися у внутрішньо-церковні справи чи порушувати свободу віросповідання. Водночас вона зобов'язана забезпечити захист духовного простору країни від ворожого впливу.

Держава повинна залишатися рівновіддаленою від усіх релігійних організацій, не надаючи переваги жодній з них. Після отримання Томосу, однак, постали нові виклики: перехід парафій, конституювання єдиної помісної церкви, визнання ПЦУ іншими православними церквами, питання надання їй статусу патріархату тощо. У таких умовах важливо, щоб держава не пасивно реагувала на події, а передбачала їх, випрацьовуючи стратегію розвитку державно-церковних відносин на майбутнє.

Упродовж кількох років до Верховної Ради України надходила низка відповідних законопроектів (№ 7204, 7213, 8012, 8221, 8262), які, однак, так і не були винесені на розгляд парламенту, що пояснювалося їхньою «несвоєчасністю». Під потужним тиском громадської думки в Україні були ініційовані законодавчі проекти, спрямовані на обмеження, а в окремих випадках на повну заборону діяльності релігійних організацій, адміністративні центри яких розташовані на території держави, визнаної країною-агресором.

На початку 2023 року Кабінет Міністрів України представив відповідний законопроект (№ 8371), який передбачає обмеження діяльності в Україні релігійних організацій, пов'язаних з ворожими церковними адміністративними центрами, а також протидію антиукраїнській діяльності у релігійній сфері. У публічному дискурсі цей документ отримав умовну назву «закон про заборону

УПЦ», хоча в його тексті прямо не згадується ані УПЦ, ані будь-яка інша конкретна релігійна організація.

За оцінками експертів, деякі положення цього законопроекту містили юридично неоднозначні норми, які можуть створювати правові прогалини й обмежувати свободу віросповідання.

Зважаючи на роль релігійних організацій у розбудові держави у 2024 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [217], який передбачає механізми обмеження діяльності релігійних організацій, пов'язаних із росією. Хоча критики називають його надмірно обмежувальним, значна частина таких оцінок базується на неповному аналізі та ігнорує процесуальні гарантії, зокрема судовий контроль і багаторівневі механізми оскарження. Тому уточнення фактичного й правового контексту є необхідним для об'єктивної оцінки його відповідності міжнародним стандартам прав людини [362, с.514].

За оцінками експертів, деякі положення цього законопроекту містили юридично неоднозначні норми, які можуть створювати правові прогалини й обмежувати свободу віросповідання. Така еволюція правових норм сучасної інституційно сформованої системи правової гарантії релігійних свобод, у якій закріплено баланс між захистом державної безпеки й гарантіями свободи совісті як конституційної цінності. Даний закон дозволяє розглядати право на свободу віросповідання не лише як абстрактне фундаментальне право, але й як складову частину національної безпеки і суверенітету, що отримує підтвердження у відповідних законодавчих актах сучасної України.

Слід усвідомлювати: українська держава не бореться з православ'ям як таким. Навпаки, вона відстоює право на існування українського православ'я, вільного від зовнішнього контролю. Питання церковної незалежності не є ідеєю однієї політичної сили – її послідовно підтримували президенти від Л. Кравчука до П. Порошенка.

Водночас релігійна політика має бути зваженою. Держава повинна залишатися нейтральною в ставленні до всіх конфесій, не надаючи переваг

жодній. Всі релігійні організації повинні бути рівними перед законом. При цьому релігійні лідери також мають розуміти: вплив церкви не може поширюватися на політичні процеси або сферу державного управління. Її роль етична та духовна, а не адміністративна.

У сучасних умовах війни за Незалежність України базові принципи закону 1992 року зазнали трансформації. Свобода совісті, рівність конфесій і принцип невтручання формально зберігаються, однак доповнюються селективними правовими механізмами реагування на загрози релігійній безпеці. Зокрема, питання релігійної безпеки призвело до втручання держави у діяльність релігійних організацій, пов'язаних із державою-агресором. Серед таких заходів - посилений моніторинг і перевірки структур УПЦ мп, обшуки СБУ у монастирях та єпархіях, зокрема, «Під час обшуків у Лаврі було виявлено коло осіб з паспортами та військовими квитками СРСР або підробленими українськими паспортами» [167, с. 48], а також законодавчі ініціативи щодо обмеження діяльності релігійних організацій, центр яких підконтрольний державі-агресору [260]. Це демонструє перехід державної політики від повної нейтральності до проактивного захисту національних інтересів, не відкидаючи при цьому демократичних свобод.

Проте виникла складна нормативна колізія між свободою віросповідання, гарантованою Конституцією України (ст. 35) та міжнародними правовими актами, і потребою захисту національної безпеки в умовах війни. Дискусія щодо допустимих меж втручання держави у діяльність релігійних організацій триває й дотепер і є одним із найскладніших викликів для української демократії, оскільки потребує балансування між ліберальними правами і логікою воєнного суверенітету [368].

Зауважмо, що права і свободи громадян можуть підлягати обмеженню, а держава має право заявляти про відступ від окремих зобов'язань щодо їх реалізації. Україна скористалася цим правом та у 2015 році офіційно відійшла від частини зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [162] та Конвенцією про захист прав людини і основоположних

свобод [124]. Водночас навіть в умовах війни не підлягають обмеженню права та свободи, що пов'язані з життям, честю та гідністю особи, зокрема право на життя, свобода совісті, свобода релігії та свобода думки.

Для конструктивного вирішення міжконфесійних конфліктів держава має діяти на основі неупередженої, академічної методології. Релігійна безпека – це не абстрактне поняття, а конкретний стан, який характеризується захищеністю свободи віросповідання, духовних цінностей, прав релігійних організацій і водночас сприяє суспільній гармонії. Зокрема, це запобігання дискримінації, конфліктам, релігійному насильству чи використанню релігії як інструменту політичної маніпуляції.

Отже, формування ефективної моделі державно-церковних відносин передбачає поєднання принципів правової рівності конфесій, державного нейтралітету та одночасно проактивного захисту релігійного простору від деструктивних зовнішніх впливів. Це дозволяє забезпечити як сталість демократичних принципів, так і зміцнення національної стійкості в умовах тривалого безпекового виклику.

Важливо, щоб релігійні громади навчилися співіснувати у взаємному визнанні без намагань нав'язати власну юрисдикцію чи дискредитувати іншу. Завдання держави створювати умови, за яких кожна церква функціонує в рівному правовому полі.

Відтак державна політика у сфері державно-церковних відносин має ґрунтуватися на принципах пропорційності, правової визначеності та нейтральності, забезпечуючи одночасно як реалізацію конституційного права на свободу віросповідання, так і належний рівень релігійної безпеки як елементу національної стійкості.

Подальший напрям еволюції моделі державно-релігійних відносин значною мірою залежить від консолідації демократичних інститутів, стабільності правової системи та здатності держави забезпечити реальну, а не декларативну нейтральність у сфері свободи совісті.

2.3. Інституційні та процесуальні аспекти міжконфесійної взаємодії в Україні

У цивілізованому світі міжконфесійне розмаїття розглядається не як загроза, а як умова демократичного розвитку. Європейські держави шукають механізми толерантизації міжконфесійних відносин, спираючись на гуманістичні цінності, спільні для більшості релігійних традицій. Такий підхід сприяє мирному співіснуванню релігійних громад і зміцненню соціальної злагоди.

Водночас історичний досвід України в релігійній сфері є надзвичайно складним. Конфесійний чинник неодноразово визначав долю українського народу слугував інструментом як спротиву, так і колонізації. Однією з унікальних рис українського релігійного ландшафту є багатоконфесійність, яка, з одного боку, зумовила труднощі у формуванні спільної релігійної ідентичності, а з іншого – є запорукою збереження культурного та духовного розмаїття українського етносу. У цій перспективі важливою є роль держави у створенні рівних умов для всіх конфесій, захисті свободи совісті, підтримці міжконфесійного миру та нейтралізації зовнішніх впливів, які використовують релігійні чинники у політичних інтересах [265].

Водночас період перших років незалежності України характеризувався активним формуванням та перерозподілом релігійної карти країни. Атеїстична спадщина радянської доби залишила глибокий слід: релігія вважалася ворогом партійної ідеології, а державний контроль через КДБ та інші органи влади обмежував діяльність священнослужителів. УГКЦ намагалися ліквідувати під час псевдособору у м. Львові [370], а УПЦ мп фактично перебувала у залежності від Москви.

Згодом відродження автокефального руху 1989 року стало важливим чинником активізації національно орієнтованих процесів у церковному середовищі [95]. Політична ситуація в Україні безпосередньо впливала на церкву, а церква, у свою чергу, формувала суспільну свідомість, визначала моральні та політичні орієнтири.

Аналіз релігійної ситуації в Україні показує, що домінуючою конфесією є православ'я, яке представлено кількома юрисдикціями [114, с. 107]. За даними різних опитувань, зокрема Центру Разумкова, від 1991 року і донині більшість українців належить до православних громад різних церковних структур [234] (релігійна карта України на різні роки подана у додатку І). Це створює передумови для дослідження проблеми церковної єдності та способів розбудови помісної православної церкви. В Україні можна виокремити кілька ключових напрямів міжконфесійних протистоянь: між православними юрисдикціями, між православ'ям і католицизмом, внутрішні суперечності в межах окремих конфесій, а також напруження між традиційними релігійними течіями та новими релігійними організаціями [181, с. 17]. Розділення православних церков в Україні є глибокою соціально-релігійною проблемою. Конфліктні ситуації всередині православ'я створюють умови, за яких можливий вплив зовнішніх політичних центрів на релігійну свідомість українців, що може використовуватися для реалізації власних інтересів.

Керівництво української держави усвідомлювало потребу у підтримці з боку Церкви як інституту, що користується довірою населення і здатний консолідувати різні ідентичності. Адміністрація Л. Кравчука активно підтримувала УПЦ КП та УАПЦ як «українські» Церкви, водночас дистанціюючись від УПЦ мп, що розглядалася як засіб впливу росії.

Водночас в українському політичному середовищі виникла певна фрагментація еліт. Стара номенклатура, яка традиційно контролювала церковні та державні структури, протистояла новій генерації політиків, що спиралися на національне піднесення. У політичній боротьбі ці групи робили ставку на УПЦ мп та УАПЦ відповідно, що додатково ускладнювало церковне середовище.

Після проголошення незалежності України формальна церковна залежність Української Православної Церкви від московського патріархату зберігалася, попри зростання запитів на автокефалію. У цей період УПЦ неодноразово зверталася як до керівництва російської православної церкви, так і до державного керівництва України щодо врегулювання свого церковного статусу та можливого

надання автокефалії. Російська православна церква не підтримала ідею повної автокефалії УПЦ, наполягаючи на збереженні її в складі московського патріархату в межах існуючої канонічної структури [180]. Ідентичність православних в Україні поступово поляризується, що відображає ширшу поляризацію суспільних ідентичностей. Спроба реалізації стратегії «подвійної лояльності» одночасної відданості Україні та Московському патріархату виявилася надзвичайно складною. Цей феномен багато в чому зумовив інституційний розкол православ'я, що супроводжувався численними соціально-політичними та церковними подіями.

Цілком логічною була політична орієнтація церков: УАПЦ закликала своїх вірних на березневому референдумі 1991 р. голосувати проти «оновленого Союзу» та активно брала участь в антикомуністичних демонстраціях. УПЦ мп закликала підтримати Союз і демонструвала лояльність до влади, спираючись на зв'язки з московським патріархатом.

З початку незалежності України питання автокефалії православної церкви залишалося центральним у церковно-суспільному житті та виходило далеко за межі тільки релігійної сфери. Організація адміністративного управління в православ'ї здебільшого є похідною від державного устрою. В умовах православ'я питання автокефалії беззастережно домінує над богослов'ям та церковним правом, а його реальне визначення завжди залежало від політичних та адміністративних чинників. Розділення українського православ'я є насамперед наслідком соціальної та національної поляризації, а не чисто догматичних протиріч. УПЦ КП та УАПЦ були символами національної автономії, УПЦ мп – каналом впливу московського патріархату. Український випадок унікальний за масштабом та багатшаровістю, поєднуючи внутрішньоцерковну конкуренцію, міждержавну боротьбу та державні інтереси у період здобуття національної незалежності.

Варто наголосити, що питання помісності Церкви тісно пов'язувалося з формуванням національної ідентичності. Дискусії щодо об'єднання УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ мп відображали глибокі міжособистісні та колективні конфлікти

ідентичностей: між українською та «православною» безетнічною ідентичністю, між лояльністю до держави та церковною автономією, а також між прагненням до традиційної соборноправності та політичними впливами

Процес об'єднання українського православ'я мав тривалий і багатоступеневий характер, який можна умовно поділити на три етапи: відродження ідеї національної автокефалії у 1991–1992 рр., підготовчий період і спроби консолідації у 2008–2015 рр., а також завершальний етап, що призвів до створення помісної церкви у 2018 р. Політичний контекст, зокрема державна підтримка церковного процесу, а також загострення безпекової ситуації та питання державного суверенітету, суттєво вплинули на динаміку й прискорення об'єднавчих процесів. Водночас вирішальне значення для міжнародного визнання нової церковної структури мали канонічні та еклезіологічні чинники, зокрема питання апостольського преемства та перегляд історичного акту 1686 року [315].

Перший етап – УАПЦ, створена у 1989–1990 рр., формально не отримала визнання від інших помісних православних церков. Проте політичні зміни в Україні змусили керівництво УПЦ, зокрема митрополита Філарета, ініціювати перегляд статусу Українського екзархату. Це призвело до часткового розмежування компетенції між керівництвом московської патріархії та УПЦ [227].

Проте 1992 році «...відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який об'єднав УАПЦ і частину УПЦ МП в помісну Церкву – УПЦ Київського Патріархату» [101]. Формально об'єднання відбулося, догматика та богослужіння залишилися незмінними, але адміністративне підпорядкування створювало конфлікти. Процес мав на меті об'єднати стару церковну номенклатуру та нову національно зорієнтовану генерацію, створивши компромісний формат взаємодії. Проте цей «великий український компроміс» у церковній сфері з самого початку не був повністю реалізований. Московська патріархія зберігала контроль над частиною ресурсів і впливу, тому що не всі єпархи української церкви були зацікавлені у розриві з рпц. Тиск віруючих щодо незалежності був локалізований переважно у західних єпархіях. Процес автокефалії був обмежений як

внутрішньою неготовністю частини єрархії до незалежності, так і зовнішнім тиском [309, с. 213].

Після смерті патріарха Мстислава внутрішньої єдності не було досягнуто, і українське православ'я розділилося на УПЦ КП та УАПЦ. Формування УПЦ КП у 1992 році стало можливим завдяки активній підтримці державної влади. Президент України Л. Кравчук та Кабінет Міністрів України сприяли легітимізації процесу. Патріарх Філарет у своїх пізніших оцінках називав Харківський собор 1992 року нелегітимним і пов'язував його проведення з впливом радянських та російських спецслужб [352]. Натомість проголошення незалежного Київського патріархату отримало одностайну підтримку Верховної Ради України, що свідчить про тісний взаємозв'язок релігійного та політичного вимірів. Питання створення єдиної помісної православної церкви протягом усього періоду української незалежності залишалося предметом активного громадського обговорення. Сегмент суспільства, зацікавлений у консолідації православ'я, постійно очікував позитивних змін. На масовому рівні міжправославні протиріччя трансформувалися у конфлікт ідентичностей. Вибір Київського патріархату як релігійної орієнтації часто ставав символом підтвердження української ідентичності.

У цей період активно розвивалася УГКЦ, яка позиціонувала себе як національна церква, посилюючи релігійну національну ідентичність України. Водночас боротьба за храми, вплив сект та конкуренція між православними і греко-католиками ускладнювали процес об'єднання.

Під час президентської кампанії 1994 року Л. Кучма характеризував УПЦ КП як «апаратну Церкву», одночасно висловлюючи підтримку «канонічної Церкви». Після обрання на посаду він ліквідував Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, водночас Л. Кучма прагнув створити єдину помісну Церкву на базі УПЦ мп з підтримкою московського патріархату, звертаючись за сприянням до патріархів Олексія II та Варфоломія I. Ця ініціатива відображала розуміння ролі Церкви у забезпеченні державного суверенітету та зменшенні залежності від росії, водночас позиціонуючи єдину помісну Церкву як інструмент

державотворення. Після приходу до влади Л. Кучми стратегія держави змістилася на балансування між релігійними центрами, підтримку стабільності та залучення Церкви до легітимації державної політики. Водночас президентська ініціатива створення єдиної помісної Церкви відображала прагнення зміцнити національний суверенітет та зменшити зовнішній вплив Москви.

Загалом 1990–2000-ті роки стали періодом пошуку балансу між національною ідентичністю, канонічною легітимністю та державним впливом на релігійне життя України. На початку 2000-х завдяки діяльності ВРЦіРО вдалося знизити рівень конфліктів між церквами та закласти основи для діалогу. Почали формуватися коаліції та співпраця між УАПЦ та УПЦ КП [97].

Ключовим етапом державно-релігійної взаємодії стало питання автокефалії українського православ'я. Формування Помісної Православної Церкви в Україні має стратегічне значення для української держави. На думку дослідника О. Сагана, конституювання ПЦУ стало «життєво необхідною умовою виживання країни та її руху у бік європейського цивілізаційного вибору» [258, с. 34–35].

Чітким акцентом на ідеї створення Української Помісної Православної Церкви як інструменту національної консолідації позначався період президентства В. Ющенка. Водночас реалізація цієї політики супроводжувалася низкою проблем. Зокрема, Президент України надмірно ототожнював себе з ідеєю єдиної помісної Церкви, що надавало їй виразного політичного забарвлення. Крім того, у процесі формування церковної політики недостатньо враховувалися канонічні норми функціонування православних церков. Суперечності також посилювалися спробами створити помісну Церкву переважно на основі УПЦ КП без належного урахування ролі та інтересів УАПЦ й УПЦ мп.

Водночас УПЦ КП проявила максимальну готовність до співпраці з державою та стала союзником Президента України в прагненні до створення єдиної помісної православної Церкви. Проблемою залишалася як внутрішньоцерковна інтрига, так і роз'єднаність українського суспільства, яка поглиблювалася із кожними новими виборами. Законодавчі повноваження Президента України могли б значно покращити правовий простір для діяльності

релігійних організацій і позбавити їхньої залежності від обміну матеріальних чи податкових преференцій на політичну підтримку, проте цього не сталося.

У 2008 році Україна опинилася за крок від отримання Томосу, однак через внутрішні розбіжності, суперечності щодо юрисдикції та політичні коливання процес зупинився. Позиція УПЦ мп залишалася чіткою: автокефалії не буде. УАПЦ та УПЦ КП продовжували наполягати на об'єднанні під егідою Вселенського патріарха. Нерішучість Константинопольського Патріархату щодо надання автокефалії була зумовлена значним впливом Москви, яка погрожувала глобальним розколом у православному світі у випадку визнання автокефалії української церкви. У 2008 році автокефалія була технічно можливою, але недостатньо готові були ні УПЦ мп, ні Патріарх Філарет, ні міжнародне православ'я. У 2018 році змінилася динаміка: компроміси, політичний тиск і українізація зробили створення ПЦУ неминучим і логічним результатом.

Ситуація щодо української автокефалії у 2008 році мала певні аналогії з подіями 2018 року, проте реалізація процесу створення помісної церкви не відбулася. По-перше, УПЦ мп на той час позиціонувала себе як досить проукраїнська структура. Висловлювалася ідея, що УПЦ мп могла б слугувати платформою для створення автокефальної церкви в Україні. По-друге, значну роль відіграла персональна позиція Патріарха Філарета. У 2008 році він наполягав на власному очоленні процесу отримання автокефалії. У 2018 році, як відомо, Патріарх Філарет погодився на компроміс, що стало одним із ключових чинників успішного створення ПЦУ. По-третє, значення мав політичний контекст. У 2008 році політична підтримка процесу автокефалії була обмеженою. На відміну від цього події 2014 - 2018 років створили унікальні умови для формування національної консолідації навколо питання церковної незалежності. Порівняння процесу здобуття автокефалії у 2008 р. та 2018 рр. наведено в Додатку Ж.

Під час президентства В. Януковича ідея об'єднання православ'я втратила актуальність. Візити патріарха рпц кирила в Україну і активне просування неоімперської концепції «русского мира» змінили політичну ситуацію. Період Януковича характеризувався тиском на УГКЦ та УПЦ КП, одночасно держава

активно підтримувала УПЦ мп, що призупинило процес автокефалії та посилило внутрішньоцерковні конфлікти, відображаючи тиск державних інститутів на релігійні структури.

Політика В. Януковича продовжила логіку тісної прив'язки церковних структур до державної влади, засвідчивши, що УПЦ КП розглядається владою як політично залежна структура, а «єдина православна Церква в Україні» під час його каденції інтерпретувалася як монополія УПЦ мп з метою інтеграції центральноукраїнської частини УПЦ КП та УАПЦ під контролем москви. Після 2010 року державна політика, у сприйнятті влади, трансформувалася у підтримку монополії УПЦ мп як «конанічної і благодатної», що фактично означало підпорядкування частини українського православ'я москві.

За висновком фахівців Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [241], на 2012 - 2013 рр. спостерігалось посилення державного контролю над діяльністю релігійних організацій [241, с.7]. Паралельно з цим виявлялася відверта підтримка з боку офіційної влади УПЦ мп, що прямо суперечило Конституції України та профільному Закону України.

Наступним важливим стимулом для процесу об'єднання стали події Революції гідності та війна за Незалежність України. У 2015 році з ініціативи УАПЦ та УПЦ КП розпочався діалог, що відображав політичні процеси у релігійній сфері України. 8 червня того ж року у Михайлівському Золотоверхому монастирі відбулося спільне засідання Комісії УПЦ КП та УАПЦ, що стало важливим кроком у міжцерковних відносинах та взаємодії релігійних інститутів з державними органами, у контексті розв'язання питання автокефалії та релігійної незалежності.

За результатами засідання було прийнято спільний документ із рекомендацією до предстоятелів обох церков та їхніх вищих органів управління скликати Об'єднаний Собор до 30 червня 2015 року. На засіданні були присутні спостерігачі від Вселенського патріархату – єпископи Іларіон (УПЦ у Канаді) та Даниїл (УПЦ у США), що засвідчувало міжнародний інтерес до процесу

об'єднання. Це було одним із ключових кроків у напрямку об'єднання, однак українські церкви самостійно не могли здійснити об'єднання [123].

Відступ від ідеї помісної церкви був неможливий, адже питання виходило за межі духовності: через вплив росії, реалізований через УПЦ мп, воно набуло значення національної та державної безпеки. До процесу підключилася держава, а погіршення зв'язків з рпц та особиста позиція Вселенського патріарха Варфоломія визначили його активну роль у процесі об'єднання українських православних церков. Створення єдиної помісної церкви розглядалося як елемент державної безпеки та консолідації національної ідентичності.

УПЦ КП протягом усього часу вважалася помісною, тобто автокефальною Церквою в Україні. Ключовим фактором такого визнання залишалася позиція держави. Науковий аналіз показує, що рішуча й послідовна державна підтримка значно прискорила офіційне визнання автокефалії. Якби державна позиція була послідовною, цілі єпархії та парафії УПЦ мп переходили б до УПЦ КП. Однак політичні інтереси москви та російської федерації протягом всього періоду Незалежності України демонстрували відсутність зацікавленості у вирішенні українського церковного питання.

УАПЦ натомість визначало причини розколу православ'я в Україні не як наслідок зовнішньополітичних чинників, а як кризу церковної свідомості та внутрішнього життя українського православ'я. На думку єпископату УАПЦ, досягнення єдності між православними силами можливе лише через поступове оздоровлення церковної свідомості, звільнення церков від зовнішнього тиску та оновлення практик управління Церквою.

Зокрема, УАПЦ наполягала на залученні провідних богословів Константинопольського патріархату для експертної підтримки української церковної проблематики та інтеграцію цих богословських ініціатив із провідними гуманітарними та богословськими школами України. Висловлювала готовність поступитися автокефальним статусом задля формального визнання своєї Церкви православним світом та унормування канонічного статусу через входження до юрисдикції Константинопольського патріархату.

Питання інституційного підпорядкування УПЦ московському патріархатові та небажання її керівництва розривати цей зв'язок поступово ставали предметом дискусії щодо лояльності Церкви до української державності. У низці офіційних документів підкреслювалося, що з жовтня 1990 року УПЦ є канонічно незалежною та самостійною у своєму управлінні, що виключає будь-яку адміністративно-фінансову підзвітність московському патріархату [4].

Предстоятель УПЦ мп митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) на той час не відкидав можливості ані отримання «строго канонічної» автокефалії, ані ведення переговорів щодо подолання церковного розколу. Водночас у структурі УПЦ відбувалася консолідація проросійської фракції, яка здобула підтримку влади на півдні та сході країни. Одним із наслідків посилення впливу московського патріархату стало рішення Архиєрейського собору УПЦ від 15 грудня 1996 року, який визначив, що питання про повну автокефалію «найближчим часом» порушувати недоцільно. Згодом в УПЦ посилювалися кола, що виступали не лише проти автокефалії, а й проти будь-якого послаблення зв'язків із московським патріархатом [282].

УПЦ послідовно відстоювала позицію неполітизованості процесу об'єднання та наголошувала на неможливості переговорів із предстоятелем УПЦ КП, що перебував під анафемою. Питання автокефалії розглядалося лише як другорядне порівняно з подоланням розколу: першочерговим завданням визнавалося відновлення єдності Церкви, а вже після цього – обговорення канонічного статусу. При цьому акцент робився на необхідності залишити Церкву поза політичним тиском, що підтверджувалося офіційними рішеннями та зверненнями, зокрема документами Священного Синоду від 22 листопада 2006 року [262]. Водночас УПЦ послідовно блокувала створення паралельної канонічної юрисдикції з боку Константинопольського патріархату та обмежувала контакти з невизнаними православними Церквами.

Офіційно рпц визнавала можливість надання автокефалії УПЦ, але лише в межах суворого канонічного процесу, тобто на Помісному соборі рпц. Водночас Москва беззастережно відкидала будь-яке усамостійнення українських

православних структур, наголошуючи на «єдності» УПЦ з московським патріархатом. Ця позиція пояснюється не тільки канонічними міркуваннями, а й стратегічними інтересами рпц у підтриманні впливу на православні громади України. Будь-які форми автокефалії, що відбувалися поза прямим контролем москви, сприймалися як порушення церковного порядку та загроза збереженню канонічної єдності.

Слід наголосити, що рпц відкидала будь-які компроміси, включно з приєднанням УПЦ КП та УАПЦ на умовах, що дозволяли б зберегти канонічне «обличчя» цих Церков. Москва активно залучала ресурси та вплив держави рф для підтримки своєї політики в Україні. Усі спроби українських Церков вирішувати питання автокефалії незалежно від рпц розглядалися як «розкол» і ігнорувалися. Московський патріархат проявив системну незацікавленість у врегулюванні статусу українського православ'я поза власним контролем, поєднуючи церковну дипломатію з активним геополітичним впливом. Доктрина «руського мира» заперечує повноцінну українську державницьку й культурну суб'єктність, підважує наслідки незалежності 1991 року та використовується для впливу на світоглядні й геополітичні орієнтації України через поєднання політичних, культурних і релігійних наративів. А піднесення геополітичної концепції над канонічними нормами створювали моральне та ідеологічне виправдання для політики централізованого контролю. [109, с. 124].

Слід наголосити, що рпц відкидала будь-які компроміси, зокрема приєднання УПЦ КП та УАПЦ на умовах збереження їх канонічного «обличчя». Москва активно залучала ресурси та вплив держави рф для підтримки своєї політики в Україні, а всі спроби українських Церков вирішувати питання автокефалії поза рпц розглядалися як «розкол» і ігнорувалися. Московський патріархат демонстрував системну незацікавленість у врегулюванні статусу українського православ'я поза власним контролем, поєднуючи церковну дипломатію з геополітичним впливом. Доктрина «руського мира» заперечує українську державницьку й культурну суб'єктність, підважує наслідки незалежності 1991 року та використовується для впливу на світоглядні й

геополітичні орієнтації України [109, с. 130].

Від початку свого патріаршества патріарх кирило активно використовував доктрину «руського мира», яка стала ідеологічним запереченням української автокефалії. Основні положення цієї доктрини:

- 1) православ'я як цивілізаційний і ціннісний стрижень «руського мира»;
- 2) російська мова як сполучний елемент наднаціональної спільноти;
- 3) концепція спільноти минулого та майбутнього трьох східнослов'янських народів;
- 4) створення наддержавного цивілізаційного проєкту, що протистоїть Заходу.

Доктрина позиювала московський патріархат не лише як моральний авторитет, а і як партнера державної влади рф, інтереси якого мали враховуватися у внутрішній та зовнішній політиці держави. З погляду москви, автокефалія України розцінювалася як загроза геополітичному та церковному впливу рпц у регіоні [82]. Додаток 3 відображає позиції православних церков щодо автокефалії.

Президент України П. Порошенко перетворив автокефалію на питання національної безпеки і спрямував всі зусилля державного апарату на вирішення цього питання. У квітні 2018 року він ініціював звернення до Вселенського патріарха про надання Томосу, і 6 січня 2019 року він був отриманий, що дало старт створенню ПЦУ. У Додатку I наведена «хронологія об'єднавчих процесів православних церков в Україні».

На жаль, не існує єдиної практичної дефініції автокефалії, бо це не завжди цілковита адміністративна незалежність від інших Церков. Крім того, у православному середовищі триває дискусія не лише про процедуру надання автокефалії, а й про те, хто має право її надавати. Московська Патріархія категорично відкидає претензії Константинопольського патріархату на реальну першість у православному світі, трактуючи їх як «східний папізм». Саме тому протягом 1991–2018 років УПЦ мп апелювала до канонічності та благодатності свого статусу, відмовляючи у визнанні інших структур як канонічних. Проте відсутність чітко виробленої процедури надання автокефалії спонукала українські

церкви діяти незалежно, що проявилось у самопроголошенні автокефалії УПЦ КП та УАПЦ.

Історичний досвід свідчить, що автокефалія завжди визначалася політичними обставинами. Зокрема, 38-ме правило Трулльського собору: упорядкування церковних справ повинно відповідати світському устрою держави та 28-ому правилу Халкидонського собору: першість Константинополя зумовлена не богословським авторитетом, а тим, що місто стало столицею імперії та осідком імператора [332; 64]. Приклади надання автокефалії в історії православ'я підтверджують цю закономірність. Патріарх Константинополя Йоаким III надав автокефалію Сербії у 1879 році після здобуття державної незалежності та звернень князя і архієпископа. Патріарх зазначав: «...Зважаючи на те, що благочестива і Богом бережена Сербія отримала політичну самостійність і що... князь її господар Мілан М. Обренович IV та Архієпископ Белградський... звернулись до нас з листами... хай Православна церква Сербського князівства... буде канонічно самостійна» [67].

Продовження цього процесу у 2018 році призвело до завершення об'єднання українських православних церков. У результаті було створено ПЦУ, яка стала п'ятнадцятою церквою у диптиху світового православ'я. Для цього було прийнято низку рішень, зокрема скасування акту 1686 року, який переносив Київську митрополію до юрисдикції москви. При цьому наголошувалося, що патріарх московський не мав права змінювати юрисдикцію митрополії, а лише міг дати дозвіл на висвячення київського митрополита [29, с.283]. З точки зору Вселенського патріархату, всі архієреї, що раніше підпорядковувалися УПЦ мп, де-факто стали архієреями Вселенського престолу, а УПЦ мп на території України більше не існує як самостійна канонічна структура. Наразі на території України функціонують дві канонічні православні церкви: ПЦУ та філія рпц у вигляді УПЦ мп. Реакція російських медіа була прогнозованою: подію інтерпретували як нібито спробу «відірвати» Українську Церкву від московського патріархату. У медіапросторі автокефалія подається через геополітичну, а не богословську призму, що ускладнює процес міжконфесійного діалогу.

Структурні трансформації у конфесійному полі України мали місце після Об'єднавчого Собору, що відбувся 15 грудня 2018 року. Внаслідок цього була створена ПЦУ – нова релігійна структура, яка об'єднала низку громад і стала виразником євроінтеграційних і національних прагнень значної частини українського суспільства.

Надання Томосу про автокефалію було зумовлене двома ключовими факторами. По-перше, цей акт відповідав критичному запиту на автокефалію серед українських вірян, особливо на тлі війни за незалежність України та кризи релігійної свідомості в Україні. По-друге, процес підготовки Всеправославного Собору 2016 року на Криті створив прецедент для вирішення питання автокефалії. Іронічно, що Собор готувався спільно наставниками патріарха Варфоломія та патріарха Кирила (митрополит Меліто та Никодим) як історичний проєкт завершення церковної реформи. Однак відмова рпц, а також церков Грузії, Сербії, Болгарії та Антіохії від участі у Соборі зірвала його всеправославний статус.

Конституювання ПЦУ було зумовлене сукупністю важливих факторів. Ключову роль відіграло канонічне втручання Вселенського патріархату, яке надало процесу міжнародної легітимності. Водночас відбулися внутрішньоцерковні об'єднавчі процеси, насамперед злиття УПЦ КП та УАПЦ в єдину структуру. Значний вплив мала державна підтримка й суспільний запит на єдність церкви. Усе це розгорталось в умовах політичної кризи та війни з Росією, що посилили прагнення України до духовної та інституційної незалежності.

Позиція Вселенського патріархату щодо «українського питання» суттєво відрізнялася від позиції московського патріархату. Зокрема, Константинопольська патріархія пам'ятала про сумнівні обставини підпорядкування Київської митрополії москві у 1686 році та визнавала за канонічну територію московського патріархату лише ті області, що перебували під його юрисдикцією станом на 1593 рік [87]. Константинопольська патріархія демонструвала готовність підтримувати процес об'єднання українського православ'я, спрямований на створення помісної Церкви, що відображалось у закликах патріарха до всіх сторін розколу та до

державної влади України щодо активного сприяння цьому процесу. Зокрема, патріарх Варфоломій підкреслював, що позиція держави і її добра воля мають винятково важливе значення для реалізації автокефалії.

Водночас Вселенський патріархат активно здійснював дипломатичні та канонічні кроки для зміцнення свого впливу в Україні, протиставляючи себе Москві у конкуренції за першість у православному світі. Патріарх Варфоломій наголошував на таких принципах: Константинопольська Церква є матір'ю для Київської митрополії та всієї Руської Православної Церкви; церковні юрисдикції мають територіальний характер і державна влада має право впливати на визначення їх меж; порядок церковного життя може корелювати зі змінами у суспільно-політичній сфері; Вселенська патріархія має обов'язок підтримувати конструктивні пропозиції, здатні усунути розділи у церковному тілі та запобігти поширенню церковного розколу.

Найважливішим мотивом патріарха Варфоломія було забезпечення свободи совісті для українців. Томос став інструментом забезпечення права українців на релігійну автономію та канонічну незалежність, що надає процесу не лише адміністративного, а й морально-політичного виміру.

Варто вказати, що надання автокефалії ПЦУ було зумовлене не тільки богословськими аргументами, а й політичними та адміністративними міркуваннями – держава майже завжди виступала ініціатором запиту на автокефалію. Міжнародна політика та позиція інших православних центрів (Москва, Константинополь) критично впливали на швидкість і характер надання статусу.

Щодо православного середовища, надання томосу про автокефалію ПЦУ Вселенським Патріархатом Константинополя 6 січня 2019 року стало знаковим кроком у визнанні Української Церкви як самостійної канонічної структури. Проте частина Православних Церков, зокрема рпц, не прийняла цього рішення, що зумовило глибші розбіжності в середовищі православ'я та переросло у канонічну суперечку.

Суперництво між Москвою та Константинополем має давнє історичне коріння і не обмежується богословськими дискусіями. Цілком очевидно, що боротьба між Москвою і Константинополем виходить за межі внутрішньоцерковного конфлікту: вона є протистоянням двох моделей православ'я – відкритого, соборного, всеправославного і замкненого в кордонах неоімперської ідентичності. Цей конфлікт між моделями централізованою та соборною сьогодні визначає долю українського православ'я.

І Константинополь, і Москва усвідомлюють: контроль над українським православ'ям визначає баланс сил у всеправославній політиці. Для Патріарха Варфоломія Україна – це не лише поле пастирської опіки, а й можливість відновити історичну справедливість, зруйновану імперськими перекрученнями церковної історії. Контроль над українським православ'ям для Москви означає легітимацію власної геополітичної моделі, тоді як для Константинополя – це підтвердження концепції «першого серед рівних». Україна стає політичним і духовним тестом: чи зможе православ'я залишитися простором соборності та рівності помісних Церков, чи остаточно перетвориться на інструмент геополітичного впливу.

Упродовж останнього десятиліття рпц активно просувала ідеологію «русского мира», одночасно перешкоджаючи процесу надання автокефалії ПЦУ. Одним з практичних проявів цієї стратегії став розрив відносин із церквами, які визнали ПЦУ, а також спроба створення механізму «всеправославного суду» для тиску на позицію Вселенського Патріархату. Однак, попри значні зусилля, Росії не вдалося досягти бажаного результату. Як наслідок, дії Москви призвели до зворотного ефекту – посилення політичного та релігійного впливу Вселенського Патріархату в Україні.

Протягом цього часу українське суспільство не змогло подолати глибокий внутрішній розкол, що є основною причиною церковного поділу. Це явище має політичний вимір: суперечності в уявленнях про майбутнє України є основною причиною розбіжностей щодо церковної ідентичності. Одна частина суспільства прагне бачити Україну самостійною європейською нацією з незалежним

релігійним простором, що переважно підтримується ПЦУ та УГКЦ, тоді як інша частина сприймає її як частину «руського мира», де церква нерозривно пов'язана з Москвою, що традиційно асоціюється з УПЦ (мп).

Українська держава традиційно розглядала православні інституції як важливий інструмент у процесі формування національної ідентичності та консолідації суспільства.

Церковні процеси стають ключовими в контексті державної політики, оскільки вони безпосередньо впливають на національну ідентичність та соціальну стабільність. Президент України В. Зеленський спочатку декларував, що не буде проводити реформи в релігійній сфері. Проте з часом держава все ж перейшла до активних заходів щодо Церкви. Зокрема, у серпні 2024 року український парламент ухвалив Закон України, який фактично блокує діяльність церков, пов'язаних із Росією – насамперед УПЦ мп. Закон України передбачає перехід парафій до Помісної Української Церкви впродовж 9 місяців. Президент України В. Зеленський підтримав ухвалення цього закону, визначаючи його як складову процесу «духовної незалежності України». Він також заявив: «Незалежність – справа кожного і кожної. І в неї багато вимірів. Кожен із яких потрібно здобувати, щоб відстояти всеосяжну незалежність. Це економічна, енергетична незалежність. Це духовна незалежність українського народу. І українське православ'я сьогодні робить крок до звільнення від московських чортів» [85].

У контексті отримання Томосу про автокефалію та війни за незалежність України частина парафій і вірян УПЦ мп переходить до ПЦУ, що є індикатором трансформації церковної ідентичності у відповідь на зовнішньополітичний тиск і національний контекст. Суспільний запит на духовну стабільність і моральні орієнтири залишається високим, що потенційно створює платформу для діалогу і співпраці між конфесіями на національному рівні.

УПЦ (мп) у контексті об'єднавчих ініціатив загалом зберігала позицію, близьку до рпц, зокрема критичне ставлення до Томосу та обмежену готовність до переговорного процесу. У результаті в українському православ'ї сформувалася ситуація паралельного існування кількох юрисдикцій, що посилює

міжконфесійну конкуренцію, тоді як УГКЦ активізувала співпрацю з ПЦУ. Важливим чинником змін стала ініціатива місцевих релігійних громад, зокрема переходи парафій до ПЦУ. Статистичні дані свідчать про зростання кількості таких переходів, що відображає динаміку трансформації релігійної самоідентифікації населення [160]. Таким чином, процес формування української помісної церкви є не лише релігійним, а й національно-політичним явищем, що об'єднує духовний та державний виміри життя країни. З цього моменту ключовим завданням ПЦУ стає збереження внутрішньої єдності та побудова міцної церковної структури, яка добровільно об'єднає інші православні структури.

Важливо також звернути увагу на механізми запобігання конфліктам на місцевому рівні в умовах зміни юрисдикційної приналежності релігійних громад. Ефективне запобігання конфліктам у процесі зміни юрисдикційної приналежності релігійних громад базується на поєднанні трьох основних складових: чітких правових процедур, діалогових практик та соціальної взаємодії на рівні громади. Саме взаємодія цих елементів забезпечує зниження конфліктного потенціалу та сприяє стабільності суспільних відносин на місцевому рівні.

Велике значення має чітке нормативне регулювання процедур переходу релігійних громад з однієї юрисдикції до іншої. Важливо, щоб законодавство містило зрозумілі та однозначні правила ухвалення рішень, зокрема щодо проведення загальних зборів громади, визначення кворуму та фіксації результатів голосування. Така процедурна визначеність зменшує простір для різних трактувань і, відповідно, знижує рівень конфліктності.

Окрему роль відіграє правове врегулювання майнових питань, насамперед щодо користування та власності культових споруд. Наявність прозорих реєстраційних механізмів і чіткого розмежування прав на майно дозволяє зменшити ризики конфліктів, які часто виникають не лише через релігійні розбіжності, але й через контроль над матеріальними ресурсами. Важливим елементом у цьому контексті є також ефективність судових та адміністративних процедур вирішення спорів, які мають забезпечувати швидке і правове обґрунтоване врегулювання конфліктних ситуацій.

Поряд із правовими інструментами суттєве значення мають діалогові механізми на рівні територіальних громад. Йдеться про створення платформ для комунікації між представниками релігійних організацій, органами місцевого самоврядування та громадськістю. Такі механізми дозволяють обговорювати спірні питання до моменту їх загострення та сприяють пошуку компромісних рішень. Практики міжконфесійного діалогу на регіональному рівні відчутно зменшують рівень недовіри між сторонами та сприяють більш мирному врегулюванню суперечностей.

Визначальною є позиція місцевої влади, яка має діяти як нейтральний інституційний арбітр. Дотримання принципу неупередженості, прозорості рішень і відкритості процедур є необхідною умовою збереження легітимності органів місцевого самоврядування в очах усіх учасників процесу. Будь-яке сприйняття упередженості з боку влади може посилювати конфлікт і ускладнювати його врегулювання.

Не менш важливим є соціальний вимір, пов'язаний із рівнем довіри в межах громади. Наявність розвинених горизонтальних зв'язків та практик співпраці між різними групами населення знижує ймовірність ескалації конфліктів. У таких умовах соціальні мережі громади виконують стабілізуючу функцію, доповнюючи формальні інститути.

Керівництво ПЦУ повинне усвідомити, що пасивність в євангелізації буде зумовлювати відтік парафіян до інших релігійних спільнот. Це спонукає церковне керівництво до реформ, таких як підвищення якості підготовки духовенства, розвиток місії через медіа, посилення пастирської роботи серед мирян.

В умовах глобалізованого світу розвиток власного медіа-простору є критично важливим. Формування потужної медійної платформи – це питання виживання та конкурентоспроможності у сфері євангелізації й публічної релігійної політики. Така платформа має інтегрувати всі рівні церковної структури: парафіяльні видання з локальними матеріалами, єпархіальні медіа про соціокультурні проблеми, професійні платформи для християн, а також дитячі та молодіжні видання, аби запобігти втраті аудиторії на користь світських медіа.

Попри суспільну роль ПЦУ, її присутність у медійному просторі залишається обмеженою. На відміну від рпц, яка через телеканал «Глас» та мережу YouTube-каналів підтримує постійну видимість і вплив, ПЦУ фактично не має власного потужного рупора, здатного одночасно артикулювати офіційну позицію ієрархії та відображати голос мирян. Внаслідок цього формується інформаційний вакуум, який заповнюють сторонні джерела або фрагментарні повідомлення, що не завжди точно відображають позицію Церкви.

Розвиток церковної медійної платформи чи інтегрованої інформаційної системи міг би виконувати подвійну функцію. З одного боку, це ефективний канал комунікації між ієрархією та вірними, інструмент інтерпретації церковної політики. З іншого – простір для богословського та інтелектуального дискурсу, спрямованого на всеправославну співпрацю, соціальне служіння та розвиток культури релігійного мислення. Особливо важливо, щоб платформа включала різні погляди, забезпечуючи відкритий діалог без шкоди для внутрішньої єдності.

Не менш важливим фактором є звернення до української православної спадщини, зокрема через систематичне видання праць українських богословів і мислителів як альтернативи домінуванню літератури про російських старців, що перешкоджає становленню та утвердженню власної локальної святоотцівської традиції. Без цього неможливо зміцнити національну церковну ідентичність і розвивати власну богословську школу. Перед українським православ'ям має постати єдина, соборна, богословськи зріла Церква, укорінена в духовне життя народу. ПЦУ повинна продовжувати активну міжнародну присутність, вести діалог із Помісними Церквами, пояснювати історичний контекст і богословську логіку українських процесів, утверджуючи себе як суб'єкт вселенського православ'я.

Чи можливе об'єднання УГКЦ з православними церквами? Теоретично об'єднання залежить від координації між двома всесвітніми центрами: Вселенським патріархатом і Ватиканом. Проте в сучасній українській реальності пріоритет віддається об'єднанню православних структур між собою, хоча співпраця з греко-католиками ведеться на високому рівні.

З позиції ПЦУ основне завдання, яке виходить на перший план, є об'єднання всіх православних спільнот у єдину помісну структуру. Об'єднання православних та протестантських громад на канонічних засадах на сучасному етапі не є актуальним і не має значного суспільного запиту. Водночас співпраця церков у рамках ВРЦіРО є позитивним явищем, що сприяє міжконфесійному діалогу та соціальній стабільності.

Попри неможливість інституційного об'єднання, сучасні православні церкви, зокрема ПЦУ та УГКЦ, ведуть активну співпрацю у соціальній та громадській сфері. Спільні ініціативи у сфері благодійності, освіти, допомоги переселенцям і розвитку духовної культури демонструють, що соціальне служіння може стати ефективним майданчиком для практичної єдності, навіть за наявності теологічних розбіжностей. Це співробітництво не означає компромісів щодо догматичних принципів; навпаки, воно підкреслює здатність українських Церков знаходити спільну моральну платформу для взаємодії.

Об'єднання православних і греко-католиків України неможливе як миттєвий догматичний акт. Воно починається з практичної взаємодії у соціальній, освітній та моральній сферах. Лише на цьому фундаменті, збудованому на взаємоповазі та історичній пам'яті, може поступово розвиватися справжній екуменічний діалог, який поєднає українських християн у єдиній духовній спільноті.

Не варто забувати, що УГКЦ вже багато років прямує до визнання своєї церкви у статусі патріархату. Боротьба за патріархат виступає інструментом консолідації української діаспори та укріплення національної ідентичності. Прагнення до патріархату відображає потребу створення незалежного інституту влади всередині релігійної системи, здатного впливати на масову свідомість та формувати суспільну легітимність, не залежачи від зовнішнього центру. Цей процес можна розглядати як частину «державотворчої стратегії» в культурно-релігійній сфері. Відкладення надання патріархату Ватиканом було мотивоване не лише канонічними вимогами, а й необхідністю зберегти дипломатичний діалог з РПЦ. Патріархат розглядається як засіб внутрішньої легітимації УГКЦ. Патріархат для УГКЦ – це не лише статус, а символ культурної та національної

самостійності, що сприятиме консолідації українського суспільства, легітимізації національної ідентичності, зміцненню церковної автономії та виведе на новий рівень взаємини з православними Церквами та управління міждержавними відносинами у сфері релігії.

Отже, становлення автокефалії православ'я в Україні слід розглядати як результат складної взаємодії політичних інститутів і релігійних акторів. Тривале прагнення до церковного об'єднання та незалежності реалізувалося лише за умов активної участі держави, яка виступила ключовим суб'єктом легітимації цього процесу. Вагому роль відіграв Вселенський патріархат як зовнішній інституційний арбітр, тоді як опір з боку російської православної церкви відображав геополітичну та інституційну конкуренцію за вплив. Позиція Української православної церкви, що дистанціювалася від об'єднавчих процесів навколо Томосу про автокефалію Православної церкви України засвідчує незавершеність інституційної консолідації. Таким чином, автокефалія постає не лише як релігійне явище, а як елемент ширших політичних процесів державотворення та утвердження суверенітету.

В Україні сформувалася досить широка мережа міжконфесійних структур. Серед найважливіших можна відзначити: Міжконфесійну раду Києва (МРК), ВРЦіРО, Українську міжцерковну раду (УМР), Наряду представників християнських Церков України (НПХЦУ), Раду євангельських протестантських церков України (РЕПЦУ), Всеукраїнську раду християнських церков (ВРХЦ), Всеукраїнську раду релігійних об'єднань (ВРРО) [257, с. 24–25].

Ці структури не лише сприяли екуменічному руху, а й стали базою для формування ефективної моделі державно-конфесійних відносин в Україні. Їх діяльність дала змогу зберегти міжконфесійну стабільність навіть у періоди значних суспільних трансформацій.

Релігійні організації активно реалізовували гуманітарні та соціальні функції, спрямовані на підтримку малозабезпечених верств населення, дітей-сиріт та хворих, а також на протидію поширенню соціально небезпечних захворювань. Державна підтримка, законодавче закріплення неприбуткового статусу та

міжнародні партнерства забезпечили високий рівень ефективності їхньої діяльності та сприяли розвитку міжконфесійного співробітництва у гуманітарній сфері [347, с. 70].

Суттєве значення у засадах державної політики посідало сприяння міжконфесійному діалогу та мирному врегулюванню конфліктів. У подальшому це сприяло створенню ВРЦіРО як постійного консультативного майданчика для взаємодії конфесій між собою та з органами державної влади.

У свою чергу ВРЦіРО відіграє стабілізаційну роль у цих процесах і перетворилася на впливового актора суспільної єдності. Релігійні лідери різних конфесій публічно підтримують Збройні Сили України, беруть активну участь у волонтерській діяльності, організують гуманітарну допомогу та виступають із консолідованими зверненнями до міжнародної спільноти. Церква дедалі більше виступає не лише як духовна, а й як громадянська інституція мобілізації. ВРЦіРО дозволяє різним конфесіям говорити спільним голосом у ключових суспільно-державних питаннях.

Окрім цього, міжконфесійний діалог розглядався як один із ключових механізмів оптимізації державно-конфесійних відносин та подолання міжцерковної напруженості, а його розвиток підтримувався у межах державної політики у сфері релігії [6, с. 11]. Створення ВРЦіРО забезпечило платформу для консультацій конфесій з державними органами з питань морального, етичного та освітнього характеру. Принцип запобігання міжконфесійному конфлікту знайшов відображення у відповідних статтях Кримінального кодексу України, що передбачають відповідальність за розпалювання релігійної ворожнечі [270].

Діяльність ВРЦіРО має системний характер: міжконфесійні заяви регулярно надсилаються до органів державної влади, а благодійна допомога координується серед церковних громад різних конфесій.

Отже, нормативно-правові основи державно-релігійних відносин в Україні – це багаторівнева система, яка поєднує конституційні гарантії, спеціальні закони, міжнародні зобов'язання та діяльність державних органів. Вони забезпечують баланс між свободою віросповідання та гарантіями державного суверенітету.

Сучасна українська держава послідовно дотримується базових принципів демократії, що підтверджується законодавчим закріпленням свободи совісті як одного з фундаментальних принципів. Законодавство України у сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин містить розгалужену систему демократичних норм, що відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини. Водночас воно вимагає певного удосконалення з огляду на реалії війни, коли особливого значення набуває баланс між свободою совісті та захистом державного суверенітету. Російська агресія актуалізувала питання діяльності релігійних організацій, пов'язаних із державою-агресором. Перспективним є розроблення нової редакції закону про свободу совісті та релігійні організації, створення правової моделі, яка б поєднувала демократичні цінності, міжнародні стандарти та українські традиції.

Механізми формування та реалізації державної політики у сфері державно-релігійних відносин в Україні базуються на поєднанні правових норм, інституційної структури та практичних інструментів взаємодії держави з релігійними організаціями. Їх розвиток відбувався у контексті становлення української державності, розвитку суспільного і політичного життя українського народу, що об'єктивує поступальний розвиток релігійно-церковного життя. Вони спрямовані на забезпечення свободи совісті, недопущення дискримінації та захист національної безпеки. Водночас зберігається певна конфліктогенність, що ускладнює формування стабільної та збалансованої моделі взаємодії держави й релігійних інституцій, а тому потребує подальшого нормативного вдосконалення та деполітизації релігійної сфери.

Інституційні та процесуальні аспекти міжконфесійної взаємодії в Україні формуються на основі принципів свободи совісті, рівності релігійних організацій та партнерства держави з конфесіями. Вони охоплюють як організаційні структури, так і процедури діалогу та співпраці між різними релігійними громадами. Сучасний розвиток української Церкви поєднує процеси деколонізації, оновлення інститутів та об'єднання цінностей. В умовах повномасштабної війни Церква перестає бути лише сакральною інституцією, її

відповідальність виходить за межі богослужбового простору й охоплює сферу захисту людської гідності та справедливості. Критично важливим є необхідність запобігати використанню релігійних структур для дестабілізації, перспективним – вироблення гнучких механізмів взаємодії релігійних конфесій, гармонізація процедур міжконфесійного діалогу з практиками ЄС.

РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АКТОРИ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

3.1. Релігійні організації в політичній соціалізації, формуванні громадянської свідомості та національної ідентичності

Становлення релігійної мережі в Україні розпочалося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років і особливо активізувалося в перші роки після відновлення незалежності України у зв'язку зі змінами в законодавстві щодо свободи совісті та релігійних організацій [57]. Законодавче підґрунтя для вільного розвитку релігійних спільнот відображає загальні тенденції трансформації церковно-державних відносин у пострадянській Україні. З початком війни за незалежність України державна політика у сфері релігії зазнала змін, що проявилось у посиленні ролі держави в процесах церковного врегулювання та розвитку православної інституційної структури України [16, с. 177].

Вже на початку 1990-х років держава продемонструвала відкритість до діалогу з релігійними спільнотами через формування нормативно-правової бази, зокрема ухвалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221], започаткування процесів реституції культового майна та створення профільних органів виконавчої влади у сфері релігії. Важливу роль у формуванні партнерської моделі відіграла ВРЦіРО, яка стала постійним комунікаційним майданчиком між державою та конфесіями.

На початку 2000-х років проблематика державно-релігійних відносин була піднята на рівень урядової політики та відображена у програмних документах Кабінету Міністрів України. Паралельно розроблявся проєкт «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні» [43], що свідчило про спробу інституціоналізувати принципи співпраці держави і церкви на стратегічному рівні.

Незважаючи на формальне відокремлення Церкви від держави, в Україні релігійні організації є активними учасниками публічного простору, впливаючи на

правовідносини, громадську думку та етичні засади функціонування соціальних інститутів. Сучасна правова ідеологія, вкорінена в європейські цінності, немислима без християнського спадку, як у моральному, так і в нормативному сенсі. Християнські цінності стали підґрунтям сучасного правопорядку, а релігійні норми – чинниками формування правової культури.

Важливо відзначити роль держави та міжконфесійного діалогу у пом'якшенні конфліктності в релігійному середовищі України. Переломним моментом стало суспільно-політичне піднесення наприкінці 2013 – початку 2014 років, пов'язане з подіями Революції Гідності. Церковно-релігійні інституції стали активними учасниками Євромайдану, що сприяло формуванню нової моделі публічної взаємодії конфесій та розвитку практичного екуменізму. Після 2014 року релігійне середовище України опинилося під впливом політизації та загострення міжконфесійних відносин, що було пов'язано з російською агресією та ідеологією «русского мира» [16, с. 173].

Досвід Революції Гідності засвідчив готовність релігійного середовища до відкритого діалогу, що стало однією з передумов створення ПЦУ наприкінці 2018 року та отримання Томосу про автокефалію у січні 2019 року [303, с. 67]. У політологічному вимірі цей процес слід розглядати як результат інституціоналізації релігійного чинника в умовах трансформації української державності.

Під час Майдану більшість релігійних організацій стала пліч-о-пліч з українським народом, надаючи моральну підтримку та наголошуючи на принципах миру, справедливості й недопущенні насильства. Така позиція зміцнила довіру до Церкви та закріпила її роль як стабільного морального орієнтира в період соціальних і політичних змін. Поєднання духовної підтримки та громадянської солідарності стало важливим фактором піднесення духу суспільства в 2013-2014 роках [344, с. 28-29].

У період Революції Гідності церковно-релігійні організації активізували свою суспільну діяльність. Вони виступали як посередники у розв'язанні конфлікту між протестувальниками та урядом. Уже наприкінці 2013 р.

представники провідних релігійних конфесій України підписали спільне звернення із закликом до «припинення розбрату та ворожнечі, за порозуміння та розв'язання конфлікту» [79].

Революція Гідності стала переломним моментом для українського православ'я. Варто зазначити, що ситуація у релігійному житті України кардинально змінилася після Революції Гідності та смерті предстоятеля УПЦ мп Патріарха Володимира, який підтримував ідею української автокефалії. Позиція керівництва УПЦ мп у цей період різко змістилася: церква відмовилася від прагнень до автокефалії і зосередила зусилля на збереженні єдності з московією. У цей час суспільство та політична ситуація в країні підштовхнули україноцентричні церкви до об'єднання, що стало передумовою конституювання ПЦУ.

Після відновлення незалежності України сформувався вагомий сегмент міжконфесійних інституцій, що стали платформами для узгодження позицій релігійних спільнот і взаємодії з державними органами. Однією з перших міжконфесійних інституцій стала Міжконфесійна рада «Мир – Дар Божий», утворена в листопаді 1992 року в Криму. Після окупації Криму у 2014 році Міжконфесійна рада «Мир – Дар Божий» здійснювала діяльність, спрямовану на взаємодію з окупаційною владою та підтримку її політики під виглядом міжрелігійного діалогу і збереження миру [253]. Втім системним кроком стало створення у грудні 1996 року ВРЦіРО, яка поступово набула статусу впливового консультативно-представницького інституту громадянського суспільства [40, с. 15-16].

Упродовж наступних десятиліть виникли нові міжконфесійні об'єднання - Українська Міжцерковна Рада, Нарада представників Християнських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада євангельських протестантських церков та інші. Їхня діяльність засвідчила поступовий перехід від конфронтаційної моделі до партнерської у державно-конфесійних відносинах [176, с. 84–85].

Міжнародна діяльність церковних організацій також була активною: при найбільших конфесіях створювалися відділи зовнішніх зв'язків, а при Міністерстві закордонних справ – громадські ради з питань співпраці з релігійними організаціями. Українські християнські конфесії підтримували міжнародні ініціативи, що проявилось під час святкування 2000-ліття Різдва Христового, а також у прийнятті в Україні іноземних духовних і політичних лідерів, зокрема візиту Папи Римського Івана Павла II у 2001 році [35].

Одним із ключових напрямків діяльності сучасних церковно-релігійних організацій стала підтримка міжнародної активності, що посилилася в контексті надання автокефалії ПЦУ. Церковні інституції сьогодні системно працюють над розвитком міжрелігійних відносин і діалогу, сприяючи зміцненню міжконфесійного співробітництва та формуванню толерантності в суспільстві.

З наближенням створення Єдиної Помісної Православної Церкви України міжнародна активність церковних структур значно зростає. Вони активно підтримували євроінтеграційний курс держави та рішуче протистояли російській агресії.

Від початку війни за незалежність України церковно-релігійні організації значною мірою долучилися до державних зусиль із залучення міжнародної підтримки України. Важливою сферою їхньої діяльності стало сприяння звільненню українських військовополонених і заручників, надання гуманітарної допомоги постраждалим, а також засудження утисків свободи совісті на тимчасово окупованих територіях.

Церковно-релігійні інститути стали не лише духовними провідниками, а й вагомими соціальними і політичними акторами, що впливали на міжнародний імідж України та підтримували її державний суверенітет у найскладніші моменти.

В умовах війни за незалежність України церковні інституції не лише змінили формат своєї діяльності всередині країни, але й суттєво активізували свої зусилля на міжнародній арені. Особливо це стосується УПЦ мп та УГКЦ, які виявили різні підходи до міжнародної присутності і розбудови своїх закордонних структур.

На противагу цьому УГКЦ проявила високу мобільність і гнучкість, активно розширюючи мережу своїх закордонних парафій, особливо в Європі, США та Канаді. УГКЦ, маючи чітко виражений національний і проєвропейський орієнтир, зосередилася на підтримці українських біженців та військових, а також на консолідації української громади за кордоном через релігійні, культурні та соціальні проєкти. Її міжнародна діяльність під час війни стала важливим чинником збереження української ідентичності в еміграції та активним джерелом інформаційної та гуманітарної підтримки з боку західних партнерів.

Міжнародна діяльність цих церковних структур відображає не лише їх різну ідентичність та місію, але й суттєво впливає на формування уявлень про Україну у глобальному релігійному просторі. Якщо УПЦ мп залишалася тісно пов'язаною з російською православною ідеологією, що ставило під сумнів її роль як незалежного суб'єкта, то УГКЦ стала провідником українських національних інтересів і символом духовного спротиву у міжнародному вимірі.

Поряд із реалізацією власних і міжконфесійних міжнародних ініціатив, церковно-релігійні організації активно долучалися до підтримки низки державних заходів на міжнародній арені. Найпомітнішу і найконструктивнішу підтримку державі надавала УГКЦ. Після здобуття незалежності України УГКЦ надавала державі суттєву підтримку на міжнародному рівні. Це включало як встановлення контактів із західними політичними колами, так і надання приміщень для дипломатичних представництв, організацію акцій на підтримку України в світі, а також опіку над українськими трудовими мігрантами.

Релігійні організації активно долучалися до законотворчого процесу. Перший напрям їхньої участі полягав у формуванні пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Варто підкреслити, що позиції релігійного середовища, зокрема ВРЦіРО, неодноразово враховувалися органами державної влади при підготовці відповідних законодавчих ініціатив, що свідчить про інституціоналізований характер цього діалогу [40, с. 294-316].

Другий напрям активності, який особливо посилювався з 2000-х років, стосувався впливу релігійних організацій на законодавство поза межами вузько релігійної проблематики. Через ВРЦіРО релігійна спільнота висловлювала позиції щодо захисту суспільної моралі, сімейної політики, недопущення дискримінації та соціальної підтримки вразливих груп населення [40, с. 210-236].

У 2014–2019 роках релігійні організації стали важливими акторами суспільної мобілізації, активно підтримуючи реформи, долучаючись до гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, військовослужбовцям та їхнім родинам. Згідно з аналітичними даними, церкви стали складовою волонтерського руху та соціальної інфраструктури підтримки під час війни за незалежність України [285].

Від початку незалежності України церковно-релігійні організації послідовно розвивали діяльність, спрямовану на підтримку власних релігійних ініціатив та державних міжнародних програм. Цю роботу здійснювали окремі конфесії та міжконфесійні об'єднання, зокрема ВРЦіРО.

ВРЦіРО значно розширила сферу міжнародної діяльності, презентуючи альтернативні погляди й позиції щодо України на світовій сцені. Важливим напрямком церковно-релігійної активності української духовної спільноти стали також зв'язки з українською діаспорою. Активізація міжнародної діяльності християнських конфесій відбулася особливо напередодні святкування 2000-ліття від Різдва Христового, коли представники українських церков брали участь у роботі численних міжнародних форумів, присвячених цій події.

24 червня 2001 року представники ВРЦіРО мали честь зустрітися з Папою Римським Іваном Павлом II під час його офіційного візиту до України. У ході цієї зустрічі Глава Католицької Церкви відзначив не лише релігійний, а й державотворчий внесок ВРЦіРО, зазначивши: «Від щирого серця даю мою високу оцінку діяльності, яку Всеукраїнська Рада Церков здійснює для сприяння й збереження духовних і релігійних цінностей, таких необхідних для побудови посправжньому вільного й демократичного суспільства» [88].

Активізація міжконфесійного діалогу навколо підтримки євроінтеграційного курсу України відбулася ще у 2013 році. Церкви та релігійні організації не лише не виступали проти інтеграції до Європейського Союзу, а й в окремих випадках відкрито її підтримали. Представники ВРЦіРО здійснили низку візитів до Брюсселя, де відстоювали європейський вибір України та підкреслювали важливість збереження основних європейських цінностей – «свободи (включно зі свободою совісті та віросповідання), демократії, поваги до прав людини та верховенства права» [90].

Одним із вагомих напрямків міжконфесійного діалогу, що з часом набув міжнародного виміру, стало питання створення Помісної Православної Церкви України (ПЦУ). Українські релігійні діячі активно пропагували необхідність автокефалії під час зустрічей із закордонними релігійними та політичними лідерами, наголошуючи на важливості незалежності українського православ'я.

Міжконфесійний діалог з міжнародним забарвленням активізувався перед наданням ПЦУ Томосу про автокефалію: УПЦ КП виступила на підтримку цієї ініціативи на міжнародній арені, тоді як УПЦ мп різко її засудила, що відображає протиріччя в зовнішньо-єклезіальному позиціонуванні конфесій у політичному контексті України.

Участь Церкви в міжконфесійному діалозі, який реалізується через різні форуми, ініціативи та комунікаційні майданчики, відіграє важливу роль у зміцненні єдності та порозуміння в суспільстві, зменшенню конфліктів на релігійному ґрунті та формуванню культури толерантності в міжконфесійному середовищі.

На жаль, в Україні історично не сформувалася традиція міжконфесійного діалогу, а кількість підготовлених богословів, здатних вести діалог у неконфліктній площині, обмежена. Водночас соціально-політичні обставини вимагають від релігійних спільнот здатності до співпраці заради суспільної користі. Аналізуючи сучасні умови для ведення міжконфесійного богословського діалогу в Україні, бачимо, що вони є недостатніми. Зараз лише формується придатний для такого діалогу ґрунт. На сучасному етапі міжконфесійний

богословський діалог в Україні перебуває у фазі становлення, що зумовлюється формуванням відповідних інституційних та комунікативних передумов. До них належать розвиток конфесійної богословської освіти й наукової дискусії, а також розширення суспільно-інформаційного простору для осмислення богословської проблематики.

Попри офіційну аполітичність багатьох конфесій, церква відіграє важливу роль у формуванні політичної культури та громадянської свідомості. Зростання рівня політичної активності вірян та зростання впливу релігійних організацій на суспільний дискурс сприяли поглибленню політизації релігії в Україні, особливо з початку 2000-х років, впливаючи на громадське бачення демократичних цінностей та моральних норм. [337, с. 23-26].

Такий вплив реалізується через проповіді, релігійне виховання та соціальну присутність у суспільному житті, що формує у вірян патріотизм, почуття солідарності, прагнення до справедливості та повагу до закону, а також стимулює участь у благодійних проєктах, добровольчих ініціативах і громадянських об'єднаннях. На думку українського суспільства, одним із важливих напрямів діяльності релігійних організацій має бути соціальне служіння, а також надання допомоги та підтримки людям у складних життєвих обставинах [372, с. 25].

Релігійні організації справляють значний вплив на суспільство через різноманітні форми діяльності та комунікації. Одним із головних засобів є проповідь, яка слугує каналом спілкування з віруючими та способом донесення духовних і моральних настанов, що сприяє формуванню цінностей й суспільної ідентичності та впливає на поведінкові орієнтири громадян у суспільно-політичному житті.

Важливу роль також відіграють молодіжні організації та катехизація, які сприяють формуванню світогляду підлітків і молоді, закладаючи в них певні цінності й переконання, що часто взаємодіють із соціальними нормами суспільства (наприклад, моральними, етичними та цивілізованими моделями поведінки).

Особисте спілкування зі священниками у формі пастирського наставництва може суттєво впливати на внутрішній світ людини, її вибори та ставлення до життя, оскільки релігійні інституції виступають важливою ланкою соціалізації й підтримки особистісних цінностей в умовах соціальних трансформацій.

Крім того, релігійні свята та участь у церковних спільнотах створюють простір для обговорення важливих суспільних питань і сприяють зміцненню соціальних зв'язків, що позитивно впливає на соціальну солідарність і когезію суспільства, особливо в умовах кризи чи війни, коли спільні цінності виступають чинником консолідації [344, с. 26–27].

Через громадянські заклики, зокрема до участі у виборах, дотримання миру чи солідарності, релігійні організації беруть участь у формуванні громадської думки та мобілізації суспільства до дій, що не лише корелює з колективними цінностями, але й активізує громадську позицію віруючих у політичному житті.

У сучасних умовах Церква покликана виконувати три взаємопов'язані функції: солідарність, душпастирство та просвітництво, які сприяють моральній підтримці суспільства, його духовному стійкому становленню та формуванню громадянської і національної ідентичності. Такі функції виражають не лише моральний, але й соціально-політичний вимір релігійної діяльності, коли Церква виступає як вагомий чинник консолідації суспільства в умовах зовнішньої агресії.

У добу світоглядної кризи, гібридної війни та цифрового перенасичення Церква та релігійні організації залишаються автентичними репрезентантами національного духу, чинниками збереження і трансляції культурно-ціннісної спадщини. Їхня роль у суспільному бутті не є суто обрядовою чи символічною, а навпаки, вони виконують функцію духовного компасу, який вказує вектор для суспільства, що стоїть перед цивілізаційним вибором.

Релігійні інститути опинилися в парадоксальній ситуації. З одного боку, у кризові моменти (зокрема під час війни) зростає довіра до Церкви як до джерела духовної опори. З іншого боку – Церква поступово втрачає свій моральний авторитет, адже вона вже не сприймається як хранителька традицій, а як один із голосів у загальному медійному середовищі. Проте там, де Церква не замикається

у собі, а говорить мовою сучасності, її голос звучить переконливо.

На сьогодні релігійні інститути в Україні відіграють значну роль і в соціальній, і в політичній сфері, що зумовлює їхню активну участь у державотворчих процесах, але водночас створює підстави для конфліктів та напруження у міжконфесійному середовищі, особливо там, де інститути державної влади та релігійні організації взаємодіють у контексті регулювання правового статусу чи використання майна.

Серед актуальних тенденцій останніх років є перехід частини релігійних громад з УПЦ мп до ПЦУ. Наприклад, у період 2022-2025 років понад 1 300 громад змінили підлеглість від УПЦ мп до ПЦУ згідно з даними Державної служби з етнополітики та свободи совісті України. Ці зміни мають різний розподіл у регіонах та відображають реакцію на безпекові й ідентичні виклики [91].

Паралельно з цим у суспільно-політичному просторі тривали дискусії щодо ролі УПЦ мп в контексті національної безпеки та її взаємодії з державними інститутами. Це питання мало значення для формування релігійної політики держави та оцінки ролі церковних інститутів у суспільних процесах під час війни.

Інструментом реалізації концепції ідеологічного впливу, який функціонує не лише як релігійний, а й як культурно-політичний, стала рпц та її структура в Україні – УПЦ мп. Використовуючи інституційні та ідеологічні аргументи щодо церковної юрисдикції, ці структури системно здійснювали інформаційний вплив на частину вірян, формуючи в них уявлення про належність до «руського мира» як культурно-цивілізаційної спільноти, артикульованої через релігійні наративи.

Хресна хода УПЦ мп у липні 2016 року стала не лише релігійною, а й політичною подією, що відображала напруженість у суспільстві та між релігійними інститутами [289]. Через тісні зв'язки УПЦ мп з рф її участь у таких заходах сприймалася як підтримка проросійських наративів. Це викликало неоднозначну реакцію громадськості та політиків, що призвело до підвищення уваги держави до регулювання діяльності релігійних організацій у контексті релігійної безпеки.

Отримання Томосу про автокефалію ПЦУ у 2019 році мало не лише релігійний, але й важливий політичний символізм, який посилив процес формування національної ідентичності [161]. Це стало знаковим кроком у розвитку духовної автономії української спільноти, що втілювала прагнення до незалежності не лише в політичній, але й у культурно-духовній площині.

Варто відзначити, що процес надання Томосу набув чітко вираженого політичного забарвлення. Однак без офіційного звернення Президента України Петра Порошенка та підтримки цього кроку Верховною Радою України 19 квітня 2018 року питання автокефалії навряд чи було б реалізовано [219].

Цей акт надання Томосу можна інтерпретувати як символічне «повноліття» нації, яке зміцнило самоусвідомлення українців як окремої політичної нації з власними ціннісними орієнтирами та світоглядними пріоритетами.

Отримання Томосу стало не лише адміністративним канонічним актом, але й важливою віхою у процесі формування національної релігійної ідентичності, а також актом духовної деколонізації. Це рішення Вселенського Патріархату підтвердило суб'єктність Українського православ'я в межах світового православ'я та значною мірою відокремило українське православ'я від московського релігійного впливу.

Томос став символом звільнення православних українців від колоніального мислення, яке десятиліттями нав'язувалося через інституції Московського патріархату як інструмент ідеологічного впливу. Йдеться не лише про церковну залежність, а й про глибшу культурно-політичну залежність, яка формувала у частини віруючих почуття належності до «руського мира» як сакралізованої цивілізаційної спільноти [367].

Українське православ'я в умовах війни трансформується з конфесійного простору у простір політичної ідентичності. Церкви конкурують не лише за вірян, а й за право репрезентувати українську національну ідею. Йдеться про боротьбу між наративами – «руського мира» як форми сакралізованого імперського міфу та «історичної справедливості» як відновлення сакрального порядку буття у відповідності до правди історії [109].

У публіцистичних матеріалах підкреслюється, що Василь Липківський був одним із провідних діячів українського церковно-національного руху, який обґрунтовував необхідність автокефалії Української православної церкви та її незалежності від зовнішніх центрів впливу. У історичному контексті питання церковної самостійності особливо загострилося у 1920-х роках у зв'язку з діяльністю Липківського, який став ключовою постаттю українського релігійно-національного відродження та першим митрополитом УАПЦ. Він був одним із ініціаторів ідей розбудови незалежної української православної церкви, що мала ґрунтуватися на національних історичних і культурних традиціях українського народу, а не підпорядковуватися зовнішнім церковним центрам, зокрема Московському патріархату [50].

Митрополит В. Липківський у своїх проповідях і публічних виступах наполягав, що Україна має право на власну автокефальну церкву, незалежну від Москви, оскільки автокефалія є невід'ємною частиною національної та духовної соборності. Його позиція витікала не з політичного прагнення, а з глибокого богословського усвідомлення, що народ і його духовна спільнота мають спільну долю і їхня незалежність – це питання сутності Церкви для цього народу. Ці ідеї ще на початку ХХ ст. зближувалися з ідеями національного самоусвідомлення та зрілості української культури і віри. Липківський не лише проповідував, але й практично працював над створенням національної церковної структури – він був вибраний митрополитом УАПЦ у 1921 році під час Всеукраїнського православного собору у Софії Київській, що стало кульмінацією його зусиль [1].

Упродовж 1920-х років він активно проповідував серед віруючих і священства дух самостійності та рішучості у визначенні церковної долі України, підкреслюючи, що доля держави й Церкви невіддільні і що без незалежної України не може бути й незалежної автокефальної української Церкви. Ці підходи можна розглядати як ранній етап подій, які відбувалися через століття, включно з отриманням Томосу для ПЦУ у 2019 році.

Митрополит В. Липківський не применшував особистої святості окремих церковних ієрархів минулого, але наголошував, що ця святість не завжди ставала

на службу народів. За його словами, певні ієрархи не виявили співстраждання та практичної підтримки в часи національних випробувань, що для нього було не просто історичним фактом, а духовною трагедією, відлуння якої впливало на церковне життя наступних поколінь

Особливо гостро він оцінював втрату національної ідентичності Української Церкви після її інтеграції до московського патріархату. Він підкреслював, що за понад два століття впливу москви було ослаблено традиційні соборні устрої та духовні практики, а місцеві звичаї й форми богослужіння витіснені чужорідними моделями управління [75].

В. Липківський вказував на небезпеку конфлікту між Церквою і державою, коли християнські символи та інституції починають виконувати роль підтримки політичного домінування, а не служіння народів. Ці богословські й моральні зауваження Липківського можна розглядати як частину ширшої традиції церковної критики, де духовне та національне нероздільні, і вони підкреслюють, що віра не повинна підпорядковуватися державним інтересам [208, с. 510–512].

Подією, яка відкриває нові горизонти для діалогу та примирення всередині українського православ'я став візит Вселенського Патріарха Варфоломія в Україну у серпні 2021 року [47]. Цей крок мав не лише символічне, а й глибоке політичне значення, підкреслюючи необхідність консолідації православних навколо Томосу. Він наголошував на тому, що церковне розділення не приносить користі ані суспільству, ані релігійній спільноті. Як відзначають політичні аналітики та церковні експерти, єдність є процесом, який визріває у свідомості вірян, через відчуття відповідальності за майбутнє Церкви й держави, а не лише через формальні рішення.

Патріарх Варфоломій прибув як духовний предстоятель Церкви-Матері, який офіційно визнає український народ суб'єктом церковної історії, а не додатком імперської церковності. Його меседж був стратегічно точним: Україна – це територія церковної суб'єктності, а не об'єкт імперської політики.

Цей візит став важливим підтвердженням того, що релігійні інститути в Україні здатні слугувати не лише духовними центрами, а й важливими

елементами національної ідентичності та стабільності. Вони визначають роль Церкви в політичному процесі, підсилюючи її вплив на формування сучасної української держави.

Протягом кількох днів, під час офіційних зустрічей з найвищими державними посадовцями, включаючи Президента України В. Зеленського та представників парламенту й уряду, лунали заяви підтримки суверенітету України, її територіальної цілісності, а також подяки за зусилля, спрямовані на зміцнення релігійної свободи. Ключовою подією візиту стала Божественна літургія у Соборі Святої Софії в Києві, яку очолили Вселенський Патріарх і Предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній. Ця літургія стала не лише релігійним заходом, але й важливим політичним актом, що символізував відновлення історичного зв'язку українського православ'я з Константинопольським Патріархатом та підтримку незалежності ПЦУ як автокефальної церкви[5].

Патріарх Варфоломій у своїх публічних виступах підкреслював важливість миру, духовної єдності та підтримки Збройних Сил України (ЗСУ), а також підтримав прагнення українців жити у свободі та незалежності. У своїх зверненнях він зазначав, що автокефалія ПЦУ є шляхом до духовної цілісності та служіння своєму народові, особливо в умовах зовнішніх викликів і війни [331].

Цей візит спричинив гостру критику з боку РПЦ, яка трактувала приїзд Глави Константинопольської церкви як порушення церковних норм та втручання у свою зону релігійного впливу. Такі заяви лише поглибили релігійно-політичну напругу між конфесіями в Україні та посилили розбіжності у православному світі загалом, сприяючи подальшій ескалації конфлікту на міжнародному рівні [360].

Водночас міжнародна спільнота та українські греко-католицькі й протестантські організації високо оцінили цей візит як важливий жест солідарності з Україною у її боротьбі за суверенітет та зміцнення незалежних церковних інституцій. Для українського суспільства й церкви цей візит став потужним сигналом підтримки і зміцнив позиції ПЦУ як незалежної й самодостатньої церковної структури, важливої складової процесів національного становлення та ідентичності.

Отже, релігія в Україні відіграє важливу роль у формуванні соціальних і культурних процесів, маючи значний вплив на суспільство. Церква може як консолідувати, так і фрагментувати суспільство залежно від того, чи говорить вона універсальною мовою національного єднання, чи замикається у вузьких ідентичностях. Це питання особливо загострюється у зв'язку з конкуренцією між різними православними юрисдикціями в Україні.

Таким чином, Церкви були і залишаються активними учасниками особистого та публічного життя людини: від народження до похорону, від обряду до суспільного діалогу. У такому контексті українські Церкви здатні не лише бути носіями традиції, але й акторами модерності, суб'єктами формування національної стратегії в межах християнської цивілізації.

3.2. Релігія як інструмент політичного впливу

У сучасному світі релігійні організації часто взаємодіють з політикою, і це взаємопроникнення стає важливим фактором формування суспільних настроїв та процесів. Політичні сили часто використовують релігію і Церкву як легітимаційний ресурс: релігійні меседжі стають прикриттям для політичних проєктів, а самі релігійні дискурси – засобом збереження влади. Сама ж Церква, володіючи матеріальними ресурсами, реальним доступом до електорату, перетворюється на одного з агентів політичної соціалізації від проповідей і недільних шкіл до релігійного виховання в сім'ї.

В Україні ця проблематика має особливо гострий характер: держава не є монорелігійною, але через історичні, культурні, ідеологічні імперативи релігійність населення суттєво впливає на політичний ландшафт. Політичні партії та окремі політики використовують цей вплив іноді відкрито, іноді через проміжні інститути, щоб здобути довіру або легітимність серед віруючих громад.

Оскільки Україна є поліконфесійною державою, тому політичні сили зазвичай обережно ставляться до відкритої підтримки певної конфесії, аби не втратити підтримку вірян інших церков. Однак на регіональному рівні орієнтація

політиків на доміную у відповідному регіоні церкву є цілком логічною стратегією для мобілізації електорату.

Однак складна політична структура України і наявність релігійних поділів створюють істотні ризики для національної стабільності. Особливо небезпечним є протистояння всередині українського православ'я, яке політики цілеспрямовано використовують для власної вигоди, що вкрай негативно впливає на процеси державотворення і суспільну єдність.

Релігія часто слугує інструментом політичного впливу. Зокрема, посилення на християнські (передусім – православні) цінності, захист «традиційної моралі» та протиставлення себе «безбожним» опонентам дозволяють політикам формувати образ «захисника віри» і консолідувати навколо себе частину електорату. Такі дії апелюють не до раціонального аналізу виборця, а до емоцій, заснованих на довірі до релігійного авторитету.

Окрему увагу слід приділити використанню релігійної символіки у передвиборчій агітації, попри конституційні заборони та норми законодавства про відділення церкви від держави. Найчастіше це відбувається через використання ікон, хрестів, зображень храмів у візуальній продукції; цитування Біблії або релігійних гасел на кшталт «З нами Бог», «За віру і народ»; безпосередня участь священнослужителів у мітингах та публічних акціях підтримки кандидатів; надання благословення на виборах, у тому числі перед камерами.

Таке використання символіки має дещо маніпулятивний характер. Релігійний імідж кандидата дозволяє йому формувати уявлення про себе як про «морального», «правильного», «богоугодного» політика, апелюючи до емоцій та цінностей виборця. Проте це не лише суперечить принципам світської держави, а й підриває довіру до самої церкви як інституції, перетворюючи її на учасника політичної боротьби.

У результаті церква стала частиною нарративу «свій-чужий», що наклалося на загальносуспільний процес національного самовизначення у контексті війни. Політизація релігії в умовах війни набуває свого особливого значення. З одного боку, релігія слугує інструментом активізації, національного єднання та

духовного опору агресії. З іншого – використання церкви у передвиборчій боротьбі призводить до інструменталізації віри, зниження довіри до релігійних структур та посилення конфліктності у суспільстві. Для збереження церкви як незалежної моральної сили вкрай важливо забезпечити її дистанціювання від політичних процесів.

Чому ж релігійний фактор настільки привабливий для політиків? Відповідь полягає в рівні довіри. Релігійна ідентичність, особливо православ'я, для значної частини населення є частиною національної ідентичності, ототожнюється з «українськістю». Саме тому політик, який демонструє релігійність, часто сприймається виборцем як «свій», патріотичний та моральний.

Рівень довіри до релігійних інституцій в Україні традиційно залишається високим. Згідно з даними соціологічних опитувань, церква стабільно посідає перші позиції серед інституцій, яким найбільше довіряють громадяни, випереджаючи парламент, уряд, політичні партії чи правоохоронні органи [244, с.58]. У суспільній свідомості церква часто сприймається не лише як релігійна установа, а як носій моральних цінностей, символ національної ідентичності та гарант справедливості.

Проте рівень довіри до Церкви не завжди відповідає її реальним політичним можливостям. Важливо усвідомлювати, що політична агітація з боку церковних ієрархів є нелегітимною, адже жоден нормативно-правовий акт в Україні не регламентує участь релігійних організацій у політичному житті. Однак на практиці спостерігаємо протилежне явище, що ставить під сумнів принципи відокремлення Церкви від держави.

Підкреслимо, що впродовж незалежності релігійні організації в Україні утвердилися як впливовий суспільно-політичний інститут, що підтверджується стабільно високим рівнем суспільної довіри населення. Наведені на рис. 3.1 показники засвідчують, що навіть в умовах глибоких політичних криз, соціально-економічних трансформацій, військових викликів та зміни моделей державного управління рівень довіри до церкви залишався значно вищим, ніж до більшості державних інституцій. Саме тому релігійні організації стали одним із ключових

чинників розвитку громадянського суспільства та стабілізації суспільно-політичних процесів в Україні.

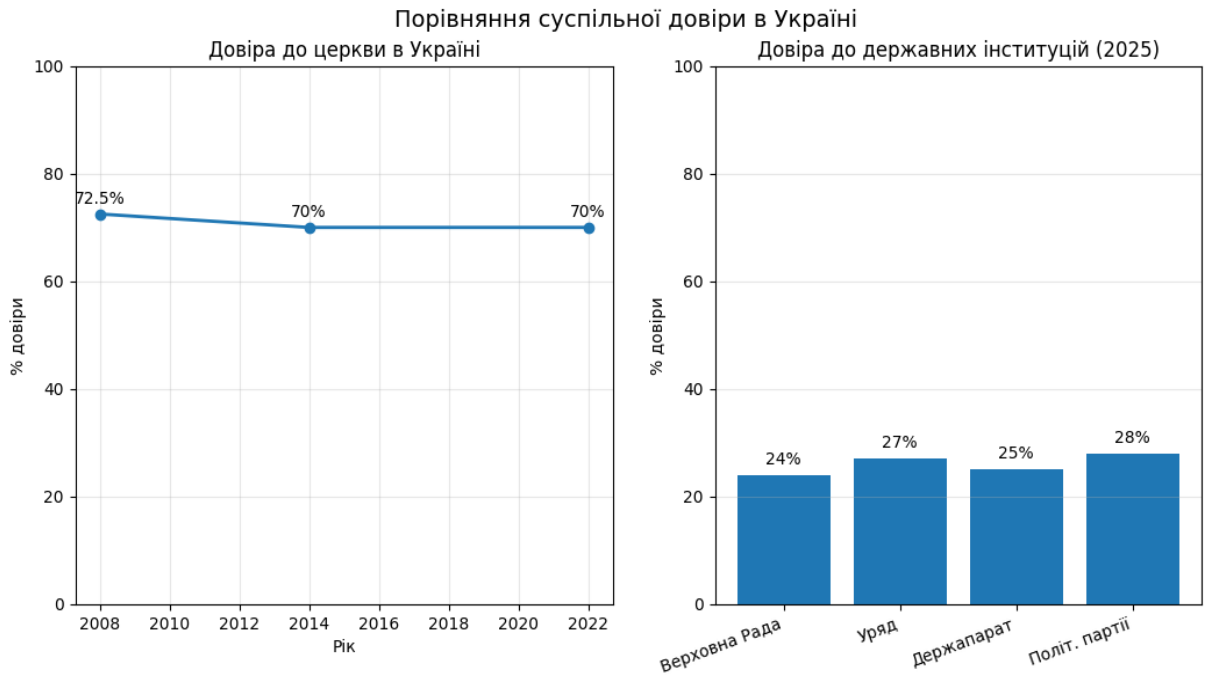

Рис. 3.1. Порівняння суспільної довіри в Україні

**Джерело: складений автором на основі джерел [188],[189].*

У політичній еліті України стало своєрідною традицією відвідувати церковні богослужіння на великі свята, підтримувати будівництво церков за власний кошт, демонструючи цим свою релігійність [353]. Водночас у політичному дискурсі домінує стереотип про Україну як православну, іноді загальнохристиянську державу. Відповідно, більшість політичних партій і політиків схильні публічно декларувати свою приналежність до традиційних українських християнських конфесій – ПЦУ, УПЦ мп, УГКЦ, що є не лише ідеологічним жестом, а й способом закріпити власний політичний вплив на відповідні релігійні електоральні групи.

Політичні актори, усвідомлюючи авторитет церкви, прагнуть використати її моральний капітал у власних інтересах. Зазвичай це відбувається шляхом публічної демонстрації тісних контактів з духовенством, участі представників церкви у політичних заходах, використання релігійної символіки у передвиборчій

кампанії або лобіювання інтересів певних конфесій в обмін на підтримку.

У контексті слабких демократичних інституцій це створює сприятливе середовище для маніпуляцій. Політики, прикриваючись підтримкою церкви, можуть уникати відповідальності за корупційні дії чи непопулярні рішення, натомість використовуючи релігійний дискурс для дискредитації опонентів. У результаті церква перетворюється на суб'єкта політичної боротьби, втрачаючи свій нейтральний статус.

Під час парламентських і президентських виборів релігійні організації в Україні звертаються до громадян із закликами до відповідального та свідомого голосування, наголошуючи на моральному виборі виборців [41]. Крім загальних закликів, напередодні виборів церковні ієрархи нерідко виявляють, хоч і в завуальованій формі, своє бачення політичного курсу, закликаючи вірян підтримувати певних кандидатів чи політичні сили [226].

Планування передвиборчих стратегій в Україні часто передбачає налагодження тісної співпраці політичних партій із керівництвом церков. Хоча офіційно церква відмовилася від участі у політичному житті, формальні та неформальні зв'язки між провідними релігійними інституціями та державним апаратом не тільки існують, а й посилюються під час кожної виборчої кампанії. Діяльність основних церков в Україні має виражене регіональне забарвлення, що відображає конфесійну структуру населення та регіональні соціокультурні особливості. Зокрема, ПЦУ переважає у центральних регіонах країни, УГКЦ – у західних областях, тоді як у південних і східних регіонах спостерігається інша конфесійна структура та нижчий рівень релігійності [355].

Крім цього, кандидати часто фінансують будівництво або реконструкцію храмів, використовуючи це як форму політичного піару. Такі дії набувають особливої ефективності у сільській місцевості або у релігійно активних громадах, де церква є не лише духовною, але й соціальною інституцією. Участь державних службовців у релігійних богослужіннях також сприймається як ще один елемент неформальної легітимації конкретної конфесії та її політичного впливу.

Варто зазначити, що вплив Церкви на суспільне життя супроводжується певними викликами та ризиками. Один із головних – це загроза політизації, коли окремі представники духовенства відкрито висловлюють підтримку тим чи іншим політичним силам, що може підірвати довіру до Церкви як морального авторитета та сприяти соціальним конфліктам.

Іншою проблемою є використання релігійної риторики політиками з метою маніпуляції свідомістю віруючих, що спотворює суть релігійного послання і знижує її духовну цінність у суспільному сприйнятті (наприклад, шляхом апелювання до символів віри у політичних кампаніях).

Церква, зберігаючи аполітичність, може бути ефективним інструментом політичної соціалізації, впливаючи на громадянське становлення, політичну культуру та моральну оцінку суспільних подій. Її вплив, хоч і опосередкований, є довготривалим і стійким, адже через релігійну комунікацію формуються базові цінності, що визначають модель поведінки відповідального громадянина в демократичному суспільстві.

Політичне використання релігії – це не просто порушення етичних норм, а фактор, що загрожує як демократичному процесу, так і міжконфесійному миру в державі. Особливо в умовах війни за незалежність України використання віри як політичного інструмента є надзвичайно небезпечним. Водночас варто відзначити, що політична активність партій загалом зменшилася, оскільки основна увага суспільства зосереджена на питаннях оборони та гуманітарної підтримки. Разом із тим базові електоральні вподобання регіону (проукраїнськість, довіра до армії, запит на справедливість) лише посилилися [106, с. 226].

У період незалежності України релігійне життя зазнало істотної політизації. Релігійні організації виступали не лише об'єктами впливу політичних сил, а й суб'єктами суспільного життя, беручи участь у формуванні морально-ціннісних орієнтирів у періоди суспільних трансформацій [242, с. 12-14]. Така тенденція проявилася у період Помаранчевої революції та Революції Гідності, коли релігійні інституції активно формували морально-ціннісний дискурс суспільного спротиву.

Цей процес засвідчив зростання ролі релігії у формуванні політичного ландшафту України та поступову інституціоналізацію релігійного чинника у сфері публічної політики.

Аналізуючи вплив релігійних організацій на політичні процеси в Україні, слід особливо враховувати фактор конфесійної різнобарвності українського суспільства. Релігійні діячі добре розуміють небезпеку політизації релігії, втручання політичних сил у міжконфесійні відносини задля задоволення вузькоконфесійних інтересів. Цю позицію було офіційно закріплено ще 21 липня 1997 року у «Меморандумі про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах» [159], який підписали глави провідних українських церков та релігійних організацій.

Коли релігійні організації або окремі священнослужителі беруть участь у виборчих кампаніях або політичних заходах, це свідчить про її реальний вплив на політику. Часто такий вплив полягає в тому, щоб через політичні рішення просувати моральні та християнські цінності. Але водночас Церква має і власні інтереси: зберегти можливість вільно працювати, навчати, займатися благодійністю, а також забезпечити себе від тиску з боку держави.

Церква може відігравати і позитивну роль у державі, якщо підтримує важливі для суспільства речі: демократію, справедливість, захист прав людини, міжконфесійний мир, культурну спадщину, мову та незалежність України. У таких випадках релігійні організації справді допомагають суспільству ставати сильнішим і більш згуртованим.

За законом Церква не має права втручатися в політику напряму. Це відповідає принципу світської держави, коли релігія та влада мають бути розділені. Але досвід показує, що на практиці це не завжди працює. Наприклад, у росії, попри формальне відокремлення церкви від держави, рпц має величезний вплив на політичне життя, пропаганду та суспільну думку.

Релігійні організації часто беруть участь у суспільно-політичному житті, пояснюючи це бажанням привнести в політику моральні цінності, які вони проповідують. Церква як один із важливих соціальних інститутів має вплив не

тільки на духовну сферу, а й на інші сторони суспільного життя, наприклад, освіту, культуру, політику.

Завдяки чіткій ієрархії та організаційній структурі, Церква може стати інструментом впливу або навіть підпорядкування з боку певних політичних сил. Іншими словами, якщо церква потрапляє під вплив влади, вона може почати діяти не в інтересах своїх вірян, а на користь політичних замовлень.

Проте, щоб Церква дійсно могла захищати духовні та соціальні інтереси своїх прихожан, вона має взаємодіяти з державними і громадськими структурами. А ці структури, як правило, є частиною політичної системи. Тобто повна ізоляція церкви від політики неможлива – питання лише в тому, чи зберігає вона при цьому свою незалежність і моральну позицію.

Щодо участі Церков у державотворчих процесах, позиція священнослужителів і їхніх громад є ключовим чинником, що визначає вплив релігійного чинника на політичні процеси України. Конструктивна державотворча позиція релігійних організацій сприяє позитивному впливу релігії на суспільство. Навпаки, неконструктивна позиція окремих конфесій у процесі розбудови держави має руйнівний і деструктивний ефект. У сучасних умовах формування української державності релігійні питання нерідко набувають відкрито політичного характеру, що загострює поділ суспільства за конфесійною ознакою.

Внаслідок політизації релігії Церква втрачає свій незалежний духовний авторитет, коли стає на бік конкретного політика або партії. По-друге, це розділяє самих віруючих, які можуть мати протилежні політичні погляди та створює між ними штучну ворожнечу. Поширюється риторика виключення мовляв, «тільки ми є істинно віруючими», а опоненти – «безбожники» чи «зрадники».

Особливу небезпеку становить ситуація, коли виборець відчуває моральний тиск, щоб голосувати за «благословенного» кандидата, навіть якщо не поділяє його програму чи сумнівається в його компетентності. Гра моральними почуттями виборців через релігію – одна з найнебезпечніших форм впливу, оскільки вона апелює не до розуму, а до віри.

Для того аби участь Церкви в політичних процесах дійсно сприяла

державотворенню в Україні, потрібно системно вдосконалювати законодавство, що регулює свободу совісті та відокремлення Церкви від держави. Політики мають відмовитися від практики надання окремим конфесіям державних привілеїв, які часто виникають через політичну лояльність до чинної влади. Водночас інститути громадянського суспільства повинні активно працювати над деполітизацією релігійного середовища, особливо під час виборчих кампаній. Важливо сприяти подоланню міжконфесійних конфліктів через відкритий діалог за участю громадських організацій та незалежних аналітичних центрів, що спеціалізуються на релігійній тематиці.

У демократичному суспільстві легітимність влади має ґрунтуватися на принципах верховенства права, народного суверенітету та політичної відповідальності. Проте в політичній практиці України спостерігається використання неформальних інституцій, зокрема церкви, як засобу підвищення політичної довіри. Така практика створює потенційні ризики для демократії, оскільки релігійні структури залучаються до політичного процесу, що суперечить принципу світськості держави.

Згідно з Конституцією України, церква відокремлена від держави, а жодна релігія не визнається обов'язковою. Всі релігійні організації мають рівні права перед законом. Це означає, що будь-яка форма привілеїв чи офіційного партнерства з окремою конфесією суперечить принципам світської держави [128]. Водночас у сучасному політичному житті України спостерігається тенденція до зближення деяких церковних структур із владою. Частина політиків намагається заручитися підтримкою духовенства, а окремі релігійні діячі прагнуть впливати на політичні процеси.

Попри формальну декларацію принципу світськості, закріпленого у статті 35 Конституції України: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [128], політична практика часто демонструє зворотне, коли релігія використовується як інструмент електорального впливу. Цей принцип також конкретизується у статті 74 Закону України «Про вибори народних депутатів

України» [30], де прямо забороняється використання символіки або атрибутики релігійних організацій у передвиборній агітації, участь духовенства у політичній агітації, а також заклики до релігійної нетерпимості.

Однак реальна практика доводить, що ці норми часто ігноруються або обходяться, особливо в регіонах, де релігія відіграє важливу роль у суспільному житті. Політики систематично звертаються до релігійної риторики, беруть участь у церковних богослужіннях, організують молебні під час відкриття виборчих штабів, отримують публічне благословення від священників, і все це відбувається незважаючи на законодавчі заборони.

Україна, як світська держава, відповідно до Конституції України та виборчого законодавства, має гарантувати рівність усіх релігійних організацій та відокремлення церкви від держави. Це означає, що церква не має права підтримувати кандидатів, а політики не мають права використовувати релігію як інструмент агітації. У демократичному суспільстві віра повинна залишатися у сфері особистого вибору, а не ставати інструментом маніпуляції чи електорального тиску.

Так, Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ), реагуючи на занепокоєння європейського співтовариства щодо стану взаємодії релігії та політики, зокрема в умовах політики мультикультуралізму, 27 січня 1999 року ухвалила документ «Рекомендація 1396 з релігії та демократії» [366]. У цьому документі підкреслюється, що «розв'язання релігійних проблем не є справою політиків» (переклад автора) [366], а релігійні інститути «не повинні заміщати демократію або прагнути до політичної влади» (переклад автора) [366]. Цей сигнал демонструє усвідомлення європейськими політичними інститутами потенційної небезпеки викривлення ролі релігії через її політичне використання, що має пряме відношення до розмежування релігії та політики в межах демократичного суспільства.

Світовий досвід свідчить: будь-яка релігійна спільнота, перебуваючи у статусі меншини або зазнаючи тиску з боку держави, наполегливо відстоює принцип рівності релігійних організацій і співпраці між їх послідовниками у

найрізноманітніших сферах суспільного життя. Проте, звільнившись від гніту чи отримавши домінантне становище, така спільнота прагне використати всі можливості політичної влади задля закріплення своїх позицій та розширення впливу на суспільно-політичний контекст. Внаслідок цього політика нерідко потурає релігії, використовуючи її потужний мобілізаційний ресурс у власних інтересах. Це породжує загрозу як політизації релігії, так і релігізації політики, що суттєво ускладнює державне управління та розвиток демократичних інститутів.

В Україні релігійна ситуація особливо загострювалася під час Помаранчевої революції, Революції Гідності, а також у процесі створення ПЦУ у 2018 році та надання їй автокефалії у 2019 році, що мало як внутрішньополітичний, так і зовнішньополітичний вимір [25, с. 11].

Важливим чинником формування внутрішньополітичного релігійного ландшафту України є вплив зовнішніх акторів, який реалізується через механізми релігійної дипломатії. Насамперед ідеться про Вселенський патріархат і Ватикан як суб'єкти міжнародних відносин. Надання Томосу про автокефалію ПЦУ з боку Константинополя стало не лише церковним рішенням, а й геополітичним актом, що змінив баланс сил у православному світі та послабив вплив російської православної церкви. У такий спосіб релігійний чинник був інтегрований у процес утвердження політичного суверенітету України. Водночас це спричинило загострення міждержавного та міжцерковного протистояння, в якому релігія виступає інструментом зовнішньополітичного впливу.

Політика Ватикану щодо України реалізує іншу модель релігійної дипломатії, орієнтовану на посередництво, гуманітарну діяльність і підтримку міжконфесійного діалогу. Вона поєднує підтримку державного суверенітету з прагненням зберігати комунікацію з усіма сторонами конфлікту. Такий підхід підкреслює роль Святого Престолу як глобального дипломатичного актора, але водночас викликає неоднозначне сприйняття в українському суспільстві.

Таким чином, релігійна сфера в Україні функціонує не лише як внутрішній соціально-політичний інститут, а й як елемент міжнародної взаємодії. Залучення зовнішніх акторів посилює політизацію конфесійного простору та інтегрує його у

ширший геополітичний контекст, що потребує від держави виваженої політики у сфері державно-конфесійних відносин.

Широкого суспільного резонансу набула політизація духовного сану в УПЦ мп, а особливо випадки висвячення проросійських політиків у диякони, які сприймалися як елемент релігійно-політичної гри. У контексті триваючої Війни за Незалежність України та глибокої кризи довіри до окремих релігійних інституцій в Україні особливої уваги набувають випадки, коли церковні структури прямо чи опосередковано долучаються до політичного процесу. Один із таких прикладів – висвячення у 2023–2024 роках у диякони УПЦ мп двох публічних осіб із виразно проросійським бекграундом – В. Новинського [179] та М. Добкіна [175]. Це явище слід розглядати не лише в церковно-канонічному, а передусім у політичному та суспільному контексті як акт високої символічної ваги.

Варто зазначити, що обидві постаті не є пересічними вірянами: Новинський - колишній народний депутат, підприємець, фігурант санкційних списків РНБО та особа, безпосередньо пов'язана з просуванням ідеології «руського мира» в Україні; Добкін – колишній голова Харківської ОДА, мер Харкова та політик, який відкрито підтримував проросійські меседжі впродовж своєї кар'єри.

Факт їхнього висвячення у диякони УПЦ мп – не лише релігійний акт, а й політичний жест, який сигналізує про ідеологічну близькість між церквою та певним політичним табором. Тому залучення до сану діячів, чия діяльність раніше викликала суспільні суперечності, розцінюється громадськістю як акт легітимації проросійського політичного дискурсу через церковні механізми.

Такий крок в умовах активного суспільного запиту на деколонізацію та дерусифікацію викликав широкий резонанс, зокрема серед проукраїнськи налаштованих вірян, частини духовенства, а також у сфері медіа. Це сприяло зростанню уявлення про УПЦ мп як політизовану інституцію і попри офіційні заяви про аполітичність фактично діє в межах російського культурно-ідеологічного поля.

Такі дії формують у суспільстві (як серед віруючих, так і серед світських громадян) сприйняття церков не як духовних інституцій, а як учасників

політичної гри. Це призводить до розмивання межі між духовною місією та політичним впливом, а також до загострення міжконфесійних протиріч. Політична ангажованість через висвячення одіозних фігур також потенційно спотворює демократичний виборчий процес, оскільки може слугувати каналом політичної агітації під релігійним прикриттям.

Зазначимо, що релігія виступає як функціональний засіб обґрунтування та підтримки базових цінностей суспільства, які, у свою чергу, впливають на політичну поведінку громадян і ставлення до влади. Вона формує суспільні практики своїх парафіян, що призводить до своєрідного накладання релігійного фактора на інші сфери соціальних відносин.

У сучасному світі бачимо нову фазу взаємодії релігії та політики: релігія дедалі частіше стає інструментом політичної мобілізації, маркером ідентичності, джерелом ідейно-доктринальних претензій до суспільства. Ідеологічні запити від Церкви чи релігійних організацій формулюються не поодинокими зверненнями, а системно – через звернення до політики, через участь у суспільному дискурсі. Така активність викликає зворотний ефект: політичні структури втручаються у справи релігії, що часто призводить до порушень законодавства про державно-релігійні відносини, прав та свобод людини.

Політизація церкви в Україні тісно пов'язана з тим, як суспільство себе ідентифікує, зокрема, у цивілізаційному, культурному та світоглядному сенсі. Релігія в цьому процесі відіграє важливу роль, адже вона впливає на уявлення людей про добро і зло, справедливість, порядок тощо. Через це політичні рішення часто мають не лише практичний, а й релігійний або моральний підтекст. Взаємодія церкви та політики проявляється по-різному: іноді - відкрито, коли церковні лідери публічно підтримують певних кандидатів чи політичні рішення; іноді – більш приховано, через просування певних ідей у суспільстві.

Використання цінностей, довіри та авторитету церкви як інструменту політичного впливу становить загрозу не лише для демократичного процесу, а й для самої релігійної інституції. У демократичному суспільстві важливо дотримуватися чіткого розмежування між релігією і політикою. Лише збереження

світського характеру держави та нейтральності церкви у політичних процесах може забезпечити стабільність і збереження довіри громадян як до влади, так і до духовних авторитетів.

Такий процес має серйозні наслідки для політичної системи. По-перше, виникає поляризація суспільства – як політична, так і релігійна. Конфесійні протиріччя, які раніше мали внутрішньоцерковний або богословський характер, набувають політичного змісту. По-друге, сама церква зазнає зниження довіри: замість ролі морального авторитета вона починає асоціюватися з політичним популізмом, кулуарними домовленостями та електоральними технологіями.

У цьому контексті постає питання: чи можлива «симфонія» між церквою і державою в умовах сучасної України? Ідея «симфонії» бере свій початок із візантійської традиції, за якої духовна і світська влада спільно керували християнським народом. Імператор Юстиніан I сформулював концепцію єдності «царства і священства», що мали діяти злагоджено задля миру та стабільності в державі [343]. У цій моделі церква відповідає за духовний вимір буття, а держава – за матеріальний добробут і безпеку.

Проте в умовах України реалізація такої моделі стикається з низкою суттєвих перешкод. По-перше, Україна є багатоконфесійною державою. Тут співіснують різні православні юрисдикції – ПЦУ та УПЦ, що перебуває в єдності з московським патріархатом, а також греко-католики, протестанти, мусульмани, юдеї та інші релігійні громади. Надання переваг одній конфесії неминуче породжує міжконфесійну напругу та ризикує порушити релігійний мир.

По-друге, українське суспільство активно інтегрується в європейський простір, де одним із базових стандартів є чітке розмежування релігії та політики. Європейська модель передбачає нейтральність держави щодо всіх релігій та світоглядних систем. Громадяни України, особливо в умовах трансформації суспільства, очікують справедливості, прозорості і відсутності релігійного диктату в державних рішеннях.

По-третє, політизація церкви призводить до серйозних негативних наслідків. Соціологічні дослідження свідчать, що втручання церковних інституцій у

політичне життя знижує довіру до духовенства та послаблює моральний авторитет церкви. Крім того, така взаємодія часто стає джерелом суспільного розколу. В умовах війни України з Росією це може становити пряму загрозу національній єдності та безпеці.

Попри ці виклики, взаємодія між церквою і державою можлива, але лише в межах, визначених Конституцією і Законами України. Йдеться не про «симфонію» у візантійському сенсі, а про конструктивне партнерство в межах соціального служіння. При цьому релігійні структури мають зберігати політичну нейтральність, не стаючи інструментом ідеологічної боротьби. Церква має залишатися моральним орієнтиром суспільства, підтримуючи державу у таких сферах, як гуманітарна допомога, волонтерство, захист гідності людини. Від перших років незалежності України релігійні громади активно розвивали волонтерські ініціативи, спрямовані на адресну соціальну допомогу, зокрема медичний і побутовий догляд за хворими, самотніми пенсіонерами, сиротами та іншими вразливими категоріями населення [363, с. 131].

На жаль, ідея «симфонії» між церквою і державою в сучасній Україні, попри її історичне підґрунтя, виявляється непридатною до реалізації в умовах сучасного правового, політичного і культурного середовища. Україна як демократична держава має дотримуватись принципу світськості, що гарантує релігійну свободу та рівність. Церква ж повинна виступати як незалежна моральна сила, яка сприяє зціленню і згуртуванню суспільства, не втручаючись в сферу політики.

У політичній практиці пострадянських держав релігія нерідко відіграє роль додаткового ресурсу легітимації влади. Україна в цьому сенсі не є винятком: починаючи з незалежності, політики намагалися так чи інакше використовувати релігійний фактор як у внутрішній, так і у зовнішній політиці.

У період президентства Л. Кучми (1994 – 2005 рр.) відбувалося балансування між основними релігійними інституціями, що мали політичне та регіональне значення: УПЦ мп, УПЦ КП, а також УГКЦ. Така стратегія інституційного балансування дозволяла уникати відкритої конфронтації між

конфесіями, зберігати міжконфесійний мир, а також підтримувати політичну стабільність.

Попри формальну нейтральність, УПЦ мп залишалася важливим каналом непрямих зв'язків з російською федерацією. В умовах відсутності єдиної помісної церкви саме через неї відбувався політичний вплив на частину населення, особливо на сході та півдні країни. При такому підході церква не використовувалася напряду, але її авторитет слугував цементуванню лояльності до чинної влади та підтриманню статус-кво.

У пізніших роках та особливо під час виборчих кампаній (як парламентських, так і президентських), інструменталізація релігії посилювалася. Політики та окремі кандидати активно залучали релігійний ресурс через участь у церковних заходах, організацію молебнів під час відкриттів виборчих штабів, а також отримання публічного благословення від священнослужителів. Водночас у демократичному суспільстві особливо суперечливою є практика, коли духовенство не лише благословляє кандидатів, а й відкрито висловлює підтримку або критикує їхніх опонентів, іноді безпосередньо під час богослужінь. Подібна ситуація викликає критику в українському інформаційно-аналітичному середовищі, де наголошується, що амвон має залишатися лише простором духовної проповіді, а не політичної агітації [251].

Проте за часів президентства В. Януковича спостерігалось різке загострення ситуації. У 2010 році не було проведено жодної офіційної зустрічі з представниками ВРЦіРО, інших об'єднань релігійних організацій чи більшості церков, окрім УПЦ мп [376]. Водночас В. Янукович неодноразово зустрічався з керівництвом УПЦ мп і РПЦ, брав участь у заходах, організованих рпц. Особливо помітною стала активізація присутності в Україні московського патріарха Кирила.

У період незалежності України відносини між державою та релігійними інституціями зазнавали суттєвих трансформацій, охоплюючи широкий спектр моделей від співіснування до фактичної симфонії влади і церкви. Особливо виразною ця тенденція постала в роки президентства В. Януковича (2010–2014), коли відбулося зближення політичної влади з УПЦ мп, що мало ознаки системної

та стратегічної взаємодії.

Взаємодія політичної влади та релігійних інституцій у період президентства В. Януковича супроводжувалася посиленням ролі конфесійного чинника у суспільно-політичному житті. Згідно з доповіддю Державного департаменту США про стан релігійної свободи в Україні, УПЦ мп залишалася найбільшою православною конфесією та мала значний вплив у більшості регіонів країни, за винятком західних областей, де домінували УПЦ КП і УГКЦ [341]. Така конфесійна диференціація частково корелювала з регіональними політичними та електоральними орієнтаціями населення.

Після обрання В. Янукович демонстративно проявляв свою релігійність у публічному просторі – регулярна присутність на богослужіннях УПЦ мп, зокрема у Києво-Печерській та Святогірській лаврах, а також преференційне ставлення до цієї конфесії у формі передачі культових споруд, виділення землі та фінансової підтримки, свідчили про де-факто домінування УПЦ мп в державно-конфесійному дискурсі [312]. При цьому інші церковні структури, зокрема УПЦ КП та УГКЦ, нерідко стикалися з бюрократичним тиском або політичною маргіналізацією.

УПЦ мп позиціонувала себе як «канонічна» церква, уникаючи визнання інших православних юрисдикцій. Така риторика збігалася з наративами Партії регіонів і концептом «русского мира», який просувався російською федерацією як елемент геополітичного впливу. Московський патріархат використовував церковну структуру в Україні для поширення ідей культурно-духовної єдності з росією, традиціоналізму та ієрархічної покори, що відповідало курсу В. Януковича на зміцнення вертикалі влади та дистанціювання від західного вектора інтеграції.

Церковні медіа, афілійовані з УПЦ мп, формували образ В. Януковича як «православного лідера», який обстоює «традиційні цінності» та «захищає віру». Така симбіоз церковного і політичного дискурсів сприяв легітимації влади з використанням релігійного ресурсу. Водночас риторика священнослужителів УПЦ мп, зокрема акцент на «канонічності» та «покорі владі», дедалі більше

викликала відторгнення серед проукраїнськи налаштованої частини суспільства. Цей розкол лише поглибився після Революції Гідності та початку російської агресії.

Політизація релігії за часів В. Януковича, зокрема привілейоване становище УПЦ мп, не лише суперечила принципу відокремлення церкви від держави, закріпленому в Конституції України, а й призвела до втрати авторитету церкви як морального інституту. У довгостроковій перспективі така симфонія влади і церкви сприяла загостренню міжконфесійних конфліктів, посиленню недовіри до УПЦ мп у частини суспільства, а також заклала основи для розколу, що виявився у зростанні популярності УПЦ КП, а згодом – ПЦУ.

Приклад співпраці В. Януковича з УПЦ мп є показовим прикладом політичного використання релігійних структур владою. Це засвідчує, що за відсутності чітких запобіжників релігійний фактор може бути використаний у якості легітимізуючого ресурсу, що не лише суперечить демократичним засадам, а й несе ризики для стабільності та єдності суспільства.

Для розвитку державно-релігійних відносин є практика взаємної публічної легітимації: участь духовних осіб різних конфесій в інавгураційних церемоніях Президента України та присутність вищих посадових осіб держави на значущих релігійних заходах. Водночас у період президентства В. Януковича спостерігалася певна асиметрія у відносинах між владою та окремими конфесіями, що викликало дискусії щодо дотримання принципу рівності релігійних організацій перед законом.

Процес надання Томосу про автокефалію Православної церкви України супроводжувався значною політизацією та став важливим елементом суспільно-політичного дискурсу напередодні президентських виборів 2019 року. У межах кампанії «Армія. Мова. Віра» релігійна тематика була включена до політичної комунікації, що сприяло її використанню у формуванні електоральних настроїв. Зокрема, за даними соціологічних опитувань, частина громадян розцінювала інформаційні заходи, пов'язані з Томосом, як елемент передвиборчої агітації, що свідчить про політичну чутливість релігійної тематики в цей період [147].

Фактично Томос був представлений не лише як релігійне досягнення, а як акт історичної справедливості, що мав завершити процес національного визволення.

Такий крок мав і зворотний ефект – опоненти, зокрема із зони впливу проросійських сил, почали відкрито підтримувати УПЦ мп як «канонічну» церкву, виступаючи проти ПЦУ. Нині заборонена партія «ОПЗЖ», наприклад, будувала свій наратив навколо тези «захисту віри», апелюючи до консервативної частини суспільства та нав'язуючи ідею, що держава нібито «переслідує» УПЦ мп.

Це поглиблювало суспільні протиріччя та переводило релігійне питання у сферу політичної поляризації. У регіонах це вилилося у численні випадки маніпулятивного використання церкви під час виборів. Деякі мажоритарні кандидати розповсюджували друковану продукцію з іконами, фотографувалися зі священнослужителями або проводили публічні молебні, щоб закріпити за собою образ «побожного» і «богоугодного» політика.

У такий спосіб авторитет церкви був використаний для легітимації особистих політичних амбіцій. Варто визнати, що обидві політичні сили як проєвропейські, так і проросійські використовували релігійні інституції як інструмент політичного впливу. У випадку П. Порошенка це був засіб залучення патріотично налаштованого електорату, у випадку проросійських партій релігійна аргументація слугувала маркером ідентичності та захисту «традиційних цінностей».

Ще більш яскравим прикладом політичного використання релігійного дискурсу стала стратегія виборчої кампанії П. Порошенка у 2019 році. Після отримання Томосу про автокефалію та утворення ПЦУ ієрархи новоутвореної церковної структури, зокрема її предстоятель митрополит Епіфаній, неодноразово з'являлися разом із П. Порошенком на публічних заходах, церемоніях, зокрема в Івано-Франківській області [205] та в медійному просторі. Хоча митрополит Епіфаній не здійснював прямої агітації, системна комунікація з тодішнім президентом створювала в публічній уяві образ тісного альянсу. Питання церковної незалежності, набуття автокефалії та духовного відмежування від

москви були активно залучені до політичного нарративу як маркер державотворчої та національної політики. Це сприяло мобілізації патріотично та націоналістично налаштованого електорату в західних і центральних регіонах України.

Натомість у південно-східних регіонах, де зберігався вплив проросійського дискурсу та традиційна прихильність до УПЦ мп, така релігійно-політична риторика мала зворотний ефект. Вона консолідувала опозиційний електорат проти П. Порошенка, посилюючи розкол за геокультурною та конфесійною ознакою.

Виборчі кампанії 2019 року стали свідченням того, як релігійний чинник може бути інтегрований у політичну комунікацію та відігравати роль у формуванні електоральної поведінки. Церква, залишаючись впливовим моральним авторитетом, в умовах політичної конкуренції легко втягується в політичні процеси.

Політична інструменталізація релігії в Україні завжди залишалася сталою практикою, особливо в період виборчих кампаній. Одним із прикладів такого використання релігійного ресурсу стала участь авторитетних духовних лідерів у публічних заходах політичних кандидатів під час президентської виборчої кампанії 2019 року.

Зокрема, Патріарх Філарет у 2019 році публічно з'явився на презентації передвиборчої програми Ю. Тимошенко ще до першого туру виборів [301]. Хоча пряма декларація підтримки з його боку не пролунала, сам факт участі такої впливової духовної постаті в політичному заході мав виразний символічний зміст і сприймався громадськістю як непряме схвалення кандидатури Ю.Тимошенко. Для виборців, орієнтованих на традиційні та національно-церковні цінності, це могло виступати важливим сигналом про «правильний вибір».

Такий тип взаємодії між релігійним лідером і політиком має подвійний ефект. З одного боку, кандидат отримує додаткову електоральну легітимність через авторитет церкви; з іншого – релігійний діяч ризикує втратити довіру частини вірян через відчутну політичну ангажованість. У цьому контексті церква, всупереч власній місії, перетворюється на інструмент політичної комунікації,

фактично асоціюючись із конкретним політичним табором.

Отже, завданням сучасної української держави є послідовне дотримання принципу світськості як запобіжника від політизації віри. Церква повинна залишатися моральним орієнтиром, а не політичним гравцем. Водночас політики, навіть якщо вони особисто є віруючими, не повинні перетворювати релігійність на частину передвиборчої стратегії. Лише у такий спосіб можна зберегти довіру як до демократичних інститутів, так і до самої церкви.

3.3. Релігійні організації в політичних процесах сучасної України в умовах війни за незалежність України

Війна за незалежність України значно загострила релігійну ситуацію в країні, актуалізуючи роль релігії не лише як духовної підтримки, а й як чинника національного та ідеологічного самозбереження. Релігійні спільноти стали важливими платформами для консолідації суспільства під час війни, а релігійні організації – джерелами моральної підтримки, гуманітарної допомоги та соціальної солідарності. Вони виступають джерелом моральної підтримки, гуманітарної допомоги та соціальної солідарності, що зміцнює внутрішню стійкість суспільства в екстремальних умовах [378, с. 22-23].

Відбувається поступова трансформація стану релігійної свободи в Україні, що супроводжується зниженням її рівня як одного з показників демократичного розвитку держави. Подальша ескалація військових дій спричинює поглиблення цих тенденцій, що найбільш виразно проявляється на тимчасово окупованих територіях та в умовах ведення бойових дій.

В умовах війни за незалежність України релігійна діяльність набуває особливо небезпечного характеру, оскільки окремі представники релігійних структур, пов'язаних із російською православною церквою використовуються як елемент інформаційного впливу та легітимації окупаційних адміністрацій через поширення наративів про «захист традиційних цінностей» і цивілізаційну місію росії [184]. На практиці це супроводжується репресіями проти духовенства інших

конфесій, зокрема ПЦУ, а також переслідуванням віруючих, ідентичність яких інтегрована в український національний і культурний контекст.

Війна торкнулася не лише фізичної присутності релігії в публічному просторі через руйнування культових споруд і переслідування священнослужителів, а й змінила релігійну поведінку громадян, спричинивши масову внутрішню і зовнішню міграцію та реорганізацію складових релігійних спільнот. Вона завдала релігійним організаціям України глибоких ран. Відбулося порушення цілісності релігійної інфраструктури України. Посилювання військових дій вплинуло на взаємодію між Церквою і державою, вимагаючи перегляду моделі державно-церковних відносин у контексті релігійної безпеки. Особливо вразливими виявилися саме релігійні меншини, які не мають розгалуженої інституційної структури, політичного крила чи підтримки з боку впливових людей. Їх подальше виживання залежить не лише від дій держави, а й від суспільної солідарності, міжконфесійної підтримки та цілеспрямованої державної політики з відновлення релігійного життя після війни [261].

Також індивідуальна релігійна віра постала перед серйозними випробуваннями. Гуманітарна катастрофа, масові вбивства, руйнування, втрати близьких – усе це не лише змінює соціальні реалії, а й загострює метафізичні та моральні запитання, які віруюча людина ставить перед Богом: Чому Бог дозволяє зло? Чому не зупиняє руйнування країни? Чому мовчить перед обличчям знищення дітей, культури, народу? [369].

Те, що ще донедавна сприймалося як незаперечна цінність – свобода совісті, право вільно обирати і сповідувати будь-яку релігію – сьогодні втратило свою стабільність. У багатьох регіонах України це право більше не є гарантованим, а в зонах окупації взагалі знівельоване [358].

Війна – це не лише геополітична чи військова подія, але й «лакмусовий папірець», який виявляє істинні цінності, наміри та ідентичності в Україні та в світі. У цьому процесі важливою постаттю стає церква як соціальний інститут, здатний впливати на суспільну свідомість і формувати моральний дух. Будучи

таким впливовим інститутом громадянського суспільства, Церква не може дозволити собі бути нейтральною в умовах воєнного злочину.

Війна за Незалежність України загострила релігійну ситуацію, підкресливши роль ПЦУ у національній єдності та релігійній безпеці. Сучасна ПЦУ визначає свою місію як проукраїнську, поєднуючи духовне служіння з національними інтересами держави. Відбувається протистояння різних цивілізаційних моделей: демократичних цінностей і тоталітарного мислення, культурної автентичності й імперської уніфікації. Водночас такі події підштовхують до переосмислення релігійної ідентичності: згідно з дослідженнями фахівців Центру Разумкова, у 2024 році 70,3 % українців називають громадянську (національну) ідентичність пріоритетною, тоді як конфесійна належність становить лише трохи більше 4 % [373, с.30]. Це свідчить про потужне зростання відповідальності перед державою й народом.

Релігійна свобода під час війни набуває особливого значення. Це не є гарантоване право, яке можна сприймати як даність; її потрібно захищати, особливо в складні часи. Вона стає вразливою і потребує особливої уваги та захисту. Водночас релігійна свобода в Україні не є синонімом свавілля. Вона має діяти в межах правової держави, з урахуванням суверенітету, територіальної цілісності та безпеки країни. Українська держава має повне право як у юридичному, так і в моральному сенсі обмежувати діяльність структур, що виступають інструментами гібридного впливу, прикриваючись релігійною риторикою, але фактично служать ворожим інтересам.

Міжнародні експерти наголошують, що під час збройних конфліктів право на свободу релігії перебуває під постійною загрозою, особливо в зоні активних бойових дій, що підтверджується численними випадками порушень прав релігійних громад та обмеженням доступу до культових практик.

Складна ситуація на тимчасово окупованих територіях, де релігійні приміщення часто використовуються окупаційними адміністраціями для військових чи державних потреб, що призводить до деінституалізації релігійного простору та ускладнює реалізацію права на свободу совісті. Фіксуються випадки

фізичного знищення або примусового відчуження культових споруд, храмів, молитовних будинків та церковного майна, що становить прямий виклик праву на свободу віросповідання.

Забезпечення свободи релігії або переконань слід розглядати разом із питаннями безпеки як єдину систему зобов'язань Організації з безпеки і співробітництва в Європі, закріплену в Гельсінському заключному акті. Важливо, що відповідальність за дотримання цих прав несуть не лише держави, а й релігійні громади, правозахисні організації, громадські структури та медіа, які спільно їх захищають [336, с.27].

Водночас на окупованих територіях представники окупаційних адміністрацій та російські військові переслідують релігійних діячів, затримують їх, а також вилучають і знищують релігійну літературу та майно громад, що є серйозним порушенням свободи віросповідання.

В Україні з ініціативи громадянського суспільства та правозахисників реалізується низка проєктів, спрямованих на фіксацію релігійних переслідувань. Серед них вирізняється ініціатива Міжнародної асоціації релігійної свободи (МАР) «Religion on Fire» – проєкт, який акумулює докази злочинів РФ проти релігійних громад [224]. Аналітичні доповіді Інституту релігійної свободи (ІРС), зокрема дослідження «Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні», фіксують наслідки збройної агресії для релігійного життя. Ситуацію на тимчасово окупованих територіях України характеризують як системні порушення релігійної свободи, включно з переслідуванням релігійних громад і руйнуванням культових споруд [122].

В умовах війни, коли релігійна свобода фактично знищена на окупованих територіях [60], держава має обов'язок зайнятися питанням персональних санкцій проти російських посадовців, медійників і релігійних лідерів, причетних до релігійних переслідувань. Україна потребує створення спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності за злочини агресії, включно з тими, що вчинені проти релігійних громад.

Також критично важливо забезпечити допуск міжнародних спостерігачів на окуповані території для моніторингу ситуації зі свободою совісті, недопущення фальсифікацій і безкарності.

Згідно з даними Інституту релігійної свободи, на тимчасово окупованих територіях України репресії щодо представників різних конфесій тривають в широкому масштабі. Загалом знищено, пошкоджено або пограбовано щонайменше 494 релігійні споруди, семінарії і духовні об'єкти. Окупанти використовували храми як військові бази або адміністративні штаби. Ці факти свідчать про характерну релігійну політику окупаційних режимів у напрямках таких, як православний фундаменталізм, антикультові настрої, нетерпимість до «новітніх течій», несприйняття релігійного плюралізму, що сприймається московською ідеологією як загроза. Постраждали не лише православні громади, а й численні протестантські та євангельські церкви, зокрема баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, а також Свідки Єгови, які зазнали переслідувань, захоплення храмів і майна та інших форм утисків з боку окупаційних сил [357].

Окупаційна влада проводила обшуки в молитовних будинках, вилучала документи та печатки релігійних громад, а також штучно звинувачувала духовенство у тероризмі, шпигунстві, пов'язаності із Заходом. Самопроголошені республіки використовують власне “законотворення” про екстремізм як ширму для узаконення цих переслідувань.

У Криму переслідування набувають особливо кривавих форм, значна частина парафій ПЦУ знищена, а Свідки Єгови були оголошені “екстремістською організацією” та зазнають кримінального переслідування за російським законодавством, що включає арешти та ув'язнення. Також під тиском перебувають протестантські та інші релігійні громади, які стикаються з адміністративними та кримінальними переслідуваннями [269, с.18-20].

Міністерство закордонних справ України та міжнародні експерти підтверджують масштабність переслідувань: системні утиски, руйнування храмів і примусова підлеглість окупаційним структурам, задумане як знищення релігійного розмаїття та духовної ідентичності українського народу [359].

Важливо відзначити, що серед представників нових релігійних рухів спостерігається значне зростання патріотизму та громадянської активності. Хоча документально підтвердити окремі випадки складно, соціологічні дані свідчать про вплив цих спільнот у допомозі державі.

Внаслідок війни за незалежність України посилилися міграційні процеси: багато українців виїхали за кордон, що вимагає від релігійних організацій переосмислення форм пасторальної опіки над своїми вірянами. Священник повинен залишатися поруч зі своїми вірними. Церква має обов'язок формувати простір підтримки для мігрантів і сприяти збереженню національної ідентичності та духовної традиції в умовах глобалізації. У цьому контексті релігійні організації виконують не лише духовну, а й культурну та соціальну функції. Держава часто не здатна повною мірою забезпечити захист мігрантів, тому Церква повинна стати опорою й джерелом моральної підтримки українського народу на чужині. Церква сприяє збереженню української мови, традицій та духовної спадщини та формуванню здорового патріотичного та національно-духовного середовища на чужині. Це підкреслює соціальну роль Церкви як інституції, що поєднує духовне служіння з конкретною підтримкою людей у їхньому щоденному житті.

Масова міграція через бойові дії спричинила дезорганізацію діяльності релігійних громад, втрату ресурсів, лідерів та комунікаційних зв'язків, що унеможливило функціонування громад як організованих спільнот.

Парафії за кордоном залишаються болючою темою, оскільки там існують різні українські конфесійні структури. Станом на 2025 рік в країнах Європи перебуває понад п'ять мільйонів українських біженців, а з урахуванням трудової міграції – близько семи мільйонів громадян України [374]. У період війни за Незалежність України спостерігається активне розгортання мережі громад УПЦ мп за кордоном.

Зазначені церковні структури використовують у своїй назві означення «українська церква», звертаючись до урядів європейських держав і місцевих релігійних інституцій із твердженням, що саме українські біженці прагнуть

молитися в цих громадах. По суті ж ідеться про спробу зберегти українських громадян у сфері ідеологічного впливу так званого «руського мира».

Оскільки УПЦ мп не перебуває у церковному спілкуванні зі Вселенським православ'ям, у міжнародному релігійному середовищі її зазвичай сприймають як частину рпц. У багатьох громадах московського патріархату за кордоном поширюються нарativi про нібито «гоніння на православну церкву в Україні», що має ознаки цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської діяльності.

Війна за Незалежність України змусила європейські держави уважніше придивитися до діяльності церков московського патріархату, оскільки йдеться не лише про релігійні організації, а й про їхній вплив на соціально-політичні процеси та інститути, що активно взаємодіють із державними структурами.

Українська держава досі не надала належної політичної оцінки діяльності Московського патріархату за кордоном, що має далекосяжні наслідки для національних інтересів. На рівні дипломатичних представництв України важливо не лише звертати увагу на факти існування культових споруд, а й роз'яснювати, що ці об'єкти є частиною більш складної мережі ідеологічного та політичного впливу, який може мати руйнівні наслідки для стабільності в країнах, де вони функціонують. Водночас, держава демонструє недостатню увагу до задоволення духовних потреб українських біженців, що вимагає термінового удосконалення політики на підтримку цього соціально вразливого сегмента. Зокрема, необхідно реформувати механізми релігійної та соціальної допомоги, забезпечивши реальну підтримку не лише на гуманітарному, але й на духовному рівні.

Інші українські церковні інституції також відіграють важливу роль у протидії впливу рпц. Наприклад, Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) має багаторічний досвід служіння за кордоном і активно розбудовує парафіяльні мережі в європейських країнах. Проте її здатність інтегрувати православних вірян обмежена, оскільки вона належить до Католицької церкви, хоча обидві церкви поділяють візантійську традицію. Як результат, багато вірян ПЦУ за кордоном опинилися у стані духовної дезорієнтації, не маючи змоги повністю задовольнити свої релігійні потреби.

Згідно з Томосом про автокефалію, ПЦУ не має повноважень створювати парафії за межами України, оскільки це належить до компетенції Вселенського патріархату. Враховуючи це, для вирішення питання необхідно здійснити системну й скоординовану діяльність як з боку української держави, так і керівництва ПЦУ. Одним із можливих кроків є офіційне звернення до Патріарха Варфоломія з проханням про тимчасові поступки чи винятки у зв'язку з надзвичайними умовами війни.

Держава повинна активно вести чітку церковну політику. Хоча у 2022 році було розпочато слідчі дії щодо діяльності структур московського патріархату в Україні, ці дії не набули системного характеру і були фактично припинені. УПЦ мп чекає завершення війни з розрахунком на збереження підтримки з боку росії, що підтверджується безкомпромісною позицією москви щодо церковних питань.

Якщо російська федерація чітко усвідомлює роль Церкви як інструменту впливу на формування суспільної свідомості, то й Україна повинна зробити відповідні стратегічні висновки. Зараз є найкращі можливості для зниження впливу рпц як в українському, так і в європейському суспільному просторі.

В умовах війни за незалежність України, яка «...кардинально змінює реальність, прискорюючи всі процеси та оголюючи латентні проблеми» [120, с.117], релігія сьогодні постає як значущий морально-ціннісний орієнтир, що сприяє формуванню духовної і моральної свідомості суспільства. Саме релігійні цінності стають одним із ресурсів стійкості громад під час війни та соціально-психологічної напруги [382, с. 47].

Натомість, у російській парадигмі релігія перестала бути формою духовної культури чи засобом зв'язку людини з Богом вона трансформована у механізм впливу на свідомість, інструмент контролю та маніпуляції, з чітко визначеним політичним завданням: обслуговування інтересів держави.

На противагу цьому в українському контексті вона виступає як чинник духовного спротиву, осмислення національного буття та історичної справедливості. Сьогодні віра, поряд із ЗСУ, українською мовою, культурою та

освітою виконує мобілізаційну функцію, об'єднуючи суспільство навколо ідеї відновлення правди та справедливості.

Релігія є не лише сферою індивідуального вибору, а й важливим чинником національної безпеки та ідентифікації, оскільки здатна зміцнювати суспільну солідарність і сприяти відновленню довіри між різними групами громадян у кризових умовах [295, с. 61-62]. В таких обставинах необхідно переглянути модель державно-церковної взаємодії на засадах партнерства, з повагою до автономії конфесій та відповідальністю за суспільний порядок.

Релігійні організації залишаються одним із найвпливовіших інститутів громадянського суспільства, оскільки вони активно формують моральний фронт і виступають каталізатором єдності серед населення, особливо в умовах руйнування державних інституцій на окремих територіях. Проте адекватна оцінка їх діяльності повинна ґрунтуватися на аналізі офіційних позицій та практик конфесій, а не лише на окремих публічних висловлюваннях окремих представників духовенства [16, с. 181].

Попри виклики, спричинені війною, релігійні громади адаптувалися до нових умов. Перехід до онлайн-формату зібрань зрозуміла відповідь на вимоги часу та альтернативний спосіб спільного духовного життя. Інтернет-технології й соціальні мережі стали важливим ресурсом для підтримки віруючих у складних умовах. Проте ряд вірян підкреслює, що особиста присутність на богослужіннях продовжує відігравати центральну роль у житті громади, особливо в кризових умовах.

Україна веде героїчну боротьбу за своє існування, суверенітет і гідність, зазнаючи колосальних втрат людських, матеріальних, духовних. У цих умовах консолідація всіх верств суспільства, зокрема релігійного середовища, є ключовою умовою збереження української державності. Переважна більшість релігійних організацій в Україні незалежно від конфесійної приналежності відкрито підтримала українське військо, українську владу та український народ у справедливій обороні від російського вторгнення.

На жаль, досі відсутні систематизовані статистичні дані щодо втрат, яких зазнали релігійні меншини, що значною мірою пов'язано з методологічними труднощами їх ідентифікації та обліку. Поняття «релігійна меншина» є відносним і визначається через співвідношення з релігійною більшістю, що ускладнює його статистичну операціоналізацію. Додатковими проблемами є обмеженість класифікаційних підходів, недостатня деталізація офіційної звітності та складність відмежування формально зареєстрованих і реально діючих громад. У сукупності це призводить до того, що релігійні меншини залишаються статистично малопомітними у загальних соціологічних вимірах [298, с. 20-21].

Значна частина цих громад не представлена у загальнонаціональному публічному просторі, тому інформація про масштаби їх переслідувань уривчаста. Виокремити їх у статистичних звітах практично неможливо. Вони складають невиявлену меншість, щодо якої існує інформаційний вакуум [80].

Ще один важливий аспект – участь носіїв релігійних меншин у лаві ЗСУ: поряд із християнськими течіями серед воїнів є юдеї, індуїсти (кришнаїти), буддисти, мусульмани (зокрема кримські татари). Хоча точні цифри відсутні, цей факт підкреслює відкритість українського суспільства до релігійного різноманіття в умовах національної мобілізації [14].

Війна – це не лише трагедія та руйнування, але й історичний виклик для Церкви. Вона перевіряє, чи здатна Церква як живий духовний організм стояти пліч-о-пліч із постраждалим народом, ставши дійсним духовним захистом та підтримкою.

Дискусії про доцільність включення Церкви в політичний та соціальний контекст точаться давно. У часи тоталітаризму нейтральність справді могла бути інструментом самозбереження. Проте в умовах демократичного, плюралістичного суспільства, особливо під час війни, така позиція не є захисною – вона перетворюється на форму співучасті у злочинній тиші.

Якщо Церква не засуджує агресію, мовчить про вбивства, не артикулює позицію щодо гуманітарних катастроф, вона втрачає довіру вірян і фактично стає частиною проблеми, легітимуючи зло мовчанням. Сучасна Церква повинна бути

не "поза політикою", а в серці морального спротиву злу, бути не нейтральним глядачем, а етичним компасом для вірян і всього суспільства. У цьому контексті ініціатива Папи Франциска під час Хресної ходи у Римі на Великодньому тижні 2022 року стала яскравим прикладом моральної позиції Церкви. Папа Франциск доручив нести хрест разом українцям і росіянам під час тринадцятої стації Хресної дороги, що стало жестом, спрямованим на заохочення до миру і солідарності, але також викликало питання щодо доречності такого жесту в умовах війни за незалежність України. У багатьох українців та представників влади це викликало негативну реакцію. Посол України при Святому Престолі Андрій Юраш висловив розчарування і зазначив, що такий жест є «не на часі» [279]. Українські церковні ієрархи, зокрема з УГКЦ, також розкритикували ініціативу, вважаючи її невдалою і непродуманою. Така «балансуюча» позиція руйнує моральні орієнтири, сприяє нормалізації насилля і зневаги до постраждалих [310].

Тому сьогодні, як ніколи, Церква має виступати на захист правди, справедливості та людської гідності, незважаючи на політичні ризики. Її голос повинен бути почутий не лише у храмах, а й у суспільному просторі в медіа, на вулицях, у військових частинах, у місцях тимчасового проживання біженців.

У цій війні немає нейтрального поля. Кожен, включно з Церквою, має визначити свою позицію. Бути «поза політикою» – сьогодні це означає бути поза справедливістю, поза Богом, якщо розуміти Його як джерело істини й добра. Церква, яка не засуджує зло, мовчки його легітимує [250].

Церква, яка не підтримує жертву, зраджує Євангеліє. Під час війни території, які опинилися під тимчасовою окупацією, включно з АР Крим, частинами Донецької, Луганської, Херсонської, Запорізької та інших областей, поступово перетворюються на зони релігійного переслідування, де бути віруючим небезпечно, а подекуди смертельно ризиковано. Свобода совісті та віросповідання не просто обмежується – вона нищиться як явище. Священників викрадають, катують і вбивають, церкви руйнують або перетворюють на військові об'єкти, а громади змушують реєструватися згідно з законодавством рф, що автоматично

означає відмову від української юрисдикції та колаборацію. Окремі конфесії заборонені взагалі — зокрема це стосується протестантських деномінацій, громад Свідків Єгови, мусульман, що не підпорядковуються підконтрольним Кремлю духовним управлінням, а також ПЦУ та УГКЦ [148].

У контексті триваючої війни за Незалежність України особливого значення набуває позиція релігійних організацій щодо державного суверенітету, територіальної цілісності та загальнолюдських цінностей. Римо-Католицька Церква (РКЦ) в Україні демонструє послідовну патріотичну позицію, що знайшла своє відображення як у офіційних документах, так і в душпастирській та гуманітарній діяльності [247].

Особливо виразно проявляється відповідальність і державницька позиція обох католицьких гілок РКЦ та УГКЦ, які в умовах війни за незалежність України послідовно артикулюють своє ставлення до агресії через офіційні звернення, пастирські послання та суспільну активність.

Попри складну історичну спадщину, пов'язану з колоніальним минулим, РКЦ в Україні проявила внутрішню здатність до конструктивного осмислення власної ролі в сучасному українському контексті. Сьогодні вона активно інтегрується в українське суспільство, пропонуючи свій потенціал у справі зміцнення національної ідентичності, міжрелігійного діалогу та захисту прав людини.

Обидві Церкви не обмежуються декларативними заявами, а втілюють свою позицію у практичних проєктах соціального служіння, зокрема через масштабну діяльність структур «Карітас-Україна» [99] та «Карітас-Спес» [231]. Їхня допомога внутрішньо переміщеним особам, військовим, цивільному населенню в зонах бойових дій, а також українським біженцям за кордоном, є одним із найяскравіших прикладів церковного волонтерства у новітній історії України.

Ці Церкви також практикують відкритий міжконфесійний діалог, співпрацюючи з іншими конфесіями, які не зрадили національних інтересів України, а також з органами державної влади, міжнародними партнерами, громадськими об'єднаннями, що поділяють гуманітарні принципи. Такий підхід

відповідає загальноєвропейським засадам взаємодії релігії та держави у критичних ситуаціях.

Як зауважує Kyiv Post, війна змусила вірян протестантської традиції – таких як баптисти, п'ятидесятники, адвентисти – переосмислити свою пацифістську позицію [371]. Хоча у мирний час багато з них уникали політики, у ситуації загрози вони підтримали активні соціальні й оборонні ініціативи, попри моральні дилеми. Це рішення призвело до активної ролі протестантів у сфері оборони: вступ до лав Збройних Сил, капеланська служба, волонтерська допомога, санітарна й соціальна підтримка.

Водночас у середовищі протестантизму відзначається розрив: частина громад залишилася відданою абсолютному пацифізму, інші ж натомість зробили вибір на користь захисту справедливості. Як зауважує дослідження Інституту філософії імені Г.Сковороди, війна спровокувала поділ і стала викликом для традиційної аполітичності й пацифістського мовчання протестантів в Україні [296].

У неопротестантських медіа активно поширювалися молитви за Україну, за мир, але тепер за перемогу й захисників, що ілюструє зрушення у духовній стратегічній спрямованості вірян в Україні.

Протестантське питання не є більше абстрактним: воно тепер стоїть між «молитимусь» і «діятиму». У реальності війни пацифізм, обмежений лише молитвою і дистанцією, втратив свою адекватність як відповідь, що не відповідає на потреби суспільства й держави в умовах агресії.

На тлі широкого суспільного запиту на релігійну справедливість все, що пов'язано з російською культурою, літературою, ідеологією та релігійністю, викликає негативну реакцію значної частини українців. У суспільстві зростає невдоволення активністю УПЦ мп, зокрема випадками виявленого колабораціонізму, антидержавної риторики окремих священнослужителів, підтримки окупаційних адміністрацій тощо. У відповідь на це справедливо висувалися радикальні вимоги щодо заборони діяльності релігійних організацій, афілійованих з рпц [155].

Заходи, які вживаються органами державної влади України щодо представників УПЦ мп, зокрема перевірка документів насельників монастирів, виявлення громадян російської федерації та інших держав, аудит фінансово-господарської діяльності, обшуки на території культових споруд, аналіз проповідей та виявлення антиукраїнської ідеології, не можна кваліфікувати як переслідування за релігійною ознакою. Подібні процесуальні дії нерідко супроводжуються конфліктними ситуаціями; зокрема, під час слідчих дій у Почаївській лаврі УПЦ (мп) фіксувалися провокації та перешкоджання роботі правоохоронних органів з боку окремих осіб [248].

Держава не втручається в сферу релігійного вчення чи здійснення віровизнання, а реагує тільки на політичну активність, ідеологічні пріоритети та суспільно небезпечні дії, які прикриваються релігійною риторикою. Як зазначено в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [221], свобода віросповідання не може бути використана для здійснення діяльності, що суперечить законодавству України чи порушує права інших громадян.

Відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України (РНБО), було ініційовано державну релігієзнавчу експертизу статуту УПЦ мп на предмет наявності організаційних або канонічних зв'язків із московським патріархатом [218]. На основі висновків експертизи Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) надала уряду відповідні рекомендації [56].

Держава не переслідує православну віру як таку, а реагує на конкретні випадки діяльності, що становлять загрозу національній безпеці. Національна безпека є ключовою функцією будь-якої держави. Вона полягає у забезпеченні безпеки держави у захисті її суверенітету, територіальної цілісності та стабільного функціонування [136, с.83]. Умови війни вимагають від держави релігійної обережності, а також обмеження діяльності структур, які поширюють антиукраїнську ідеологію, виправдовують агресора чи сприяють окупаційним режимам.

Водночас, попри зовнішній тиск, Україна як демократична держава також має критично переосмислити власну політику у сфері свободи віросповідання. Недопустимою є фаворитизація окремих конфесій з боку органів влади, що створює ризики внутрішнього релігійного протистояння й ослаблює єдність у найкритичніший момент нашої історії.

Державна політика у сфері національної безпеки, яка передбачає правову реакцію на ворожу діяльність окремих релігійних організацій, є легітимною та такою, що не порушує основоположних прав людини, зокрема права на свободу віросповідання, якщо вона не перетворюється на інструмент агресії.

Держава зобов'язана діяти лише в межах Конституції України, з повагою до прав і свобод громадян. Водночас в умовах війни необхідний баланс між свободою віросповідання і національною безпекою, який неможливо досягти без чіткої громадянської позиції релігійних організацій.

Конституція України гарантує свободу світогляду і віросповідання, проте у разі, коли під прикриттям релігійної діяльності відбувається поширення ворожої пропаганди, заклики до повалення державного устрою чи дискредитація української державності, держава має право тимчасово обмежити діяльність таких структур. Така практика відповідає європейським підходам до національної безпеки, де релігійні організації не мають захисту від правового реагування, якщо їх діяльність несе загрозу для держави та суспільства.

Описані соціально-релігійні процеси доцільно розглядати крізь призму концепту релігійної безпеки як складової національної безпеки України, яка в умовах повномасштабної збройної агресії набуває системного та сек'юритизованого характеру. При цьому сучасні релігійні виклики для національної безпеки є різноманітними та можуть негативно впливати як на внутрішню стабільність держави, так і на її міжнародні та конфесійні взаємовідносини [138, с. 115]. Релігійна безпека в сучасних умовах трансформується з суто конфесійної або правозахисної проблематики у міждисциплінарну категорію, що інтегрує елементи політичної науки, релігієзнавства, безпекознавства та інформаційної політики.

У широкому сенсі релігійна безпека визначається як стан захищеності держави, суспільства та особи від внутрішніх і зовнішніх загроз, які можуть виникати або маскуватися під релігійну діяльність, але фактично використовуються як інструмент ідеологічного впливу, політичної дестабілізації чи підриву конституційного ладу. У цьому контексті релігійні інституції можуть виступати не лише як суб'єкти духовного життя, але й як потенційні канали поширення інформаційного впливу, що є характерним елементом гібридної війни, яка поєднує військові, інформаційні, культурні та релігійно-ідеологічні компоненти.

Умови гібридного протистояння актуалізують феномен сек'юритизації релігійної сфери, за якого релігія перестає розглядатися тільки як приватна справа віруючих і включається до простору національної безпеки. Це означає, що держава в межах конституційно-правового поля отримує легітимні інструменти реагування на ті релігійні структури, діяльність яких може бути пов'язана з підтримкою держави-агресора, виправданням війни, поширенням ворожої ідеології або створенням умов для соціальної поляризації.

Таким чином, релігійна безпека виконує функцію захисного механізму суспільної стабільності, що спрямований на мінімізацію ризиків використання релігійного середовища як інструменту зовнішнього впливу. Вона передбачає баланс між гарантуванням свободи віросповідання, закріпленої в Конституції України, та необхідністю захисту національного суверенітету, інформаційної безпеки та суспільної консолідації в умовах війни.

Важливо підкреслити, що в межах цієї концепції держава не заперечує права на свободу совісті та релігії як базового демократичного принципу, однак наголошує на його неабсолютному характері у ситуаціях, коли реалізація цього права може створювати загрози для національної безпеки. У такому випадку застосовується принцип пропорційності, за якого можливі обмеження діяльності релігійних організацій мають бути юридично обґрунтованими, тимчасовими та спрямованими тільки на нейтралізацію конкретних ризиків.

Варто зазначити, що релігійна безпека набуває стратегічного значення як елемент системи національної стійкості. Вона забезпечує протидію гібридним загрозам, у яких релігійний чинник використовується як інструмент ідеологічної легітимації агресії, а також сприяє формуванню духовної консолідації суспільства на основі спільних ціннісних і державницьких орієнтирів.

Релігійна безпека виконує функцію запобіжного механізму, спрямованого на мінімізацію ризиків інструменталізації релігії політичними акторами, а також на недопущення використання церковного авторитету для маніпулятивного впливу на суспільну свідомість. Це передбачає необхідність збереження інституційної автономії релігійних організацій, дотримання принципу світськості держави та забезпечення рівності конфесій у публічному просторі.

Проте взаємодії церкви і політики повинні розглядатися не лише як елемент політичної культури або історичної традиції, а й як фактор, що безпосередньо впливає на стан релігійної безпеки держави, визначаючи рівень її внутрішньої стійкості, соціальної консолідації та здатності протидіяти зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Внаслідок відсутності послідовної політики держави щодо релігійних колаборантів, УПЦ мп й надалі залишається впливовим гравцем використовуючи проповідницьку трибуну для впливу на громадську думку, ідеологічну маніпуляцію, що часом має антидержавний характер.

УПЦ мп, якщо вона претендує на статус незалежної української церкви, має на рівні церковного права та громадської практики чітко розірвати всі форми єдності з рпц. Будь-яка двозначність, напівтональність чи мовчазна лояльність до Кремля в умовах війни сприймається не як прояв «духовної нейтральності», а як приховане співробітництво з агресором.

Натомість УПЦ мп продовжує демонструвати подвійну лояльність. Митрополит Онуфрій на початку війни 2022 року публічно засудив агресію рф [351], однак уже у травні того ж року на Синоді УПЦ мп прозвучали тези, які повторювали риторику Кремля, звинувачуючи українську владу у "провокуванні" війни [78].

Підкреслимо, що УПЦ мп та її юридичні представники активізували інформаційно-пропагандистську кампанію, намагаючись представити дії української влади як «гоніння на церкву» та «переслідування за віру». Поширюються звернення до міжнародних інституцій з намаганням інтерпретувати державні дії України як масові порушення прав людини та свободи віросповідання [294].

Особливу стурбованість викликає те, що в УПЦ мп поминається патріарх кирило [206], офіційно визнаний речником ідеології війни, а незгодних священників відлучають або карають, якщо вони підтримують державницьку позицію. У таких умовах відсутність свободи в середині релігійної організації прямо суперечить як законодавству України, так і міжнародним нормам, зокрема праву на свободу совісті.

Роль УПЦ мп в Україні переконливо підкреслює А. Колодний у статті «Толерантизація міжконфесійних відносин: від теоретичного осягнення до практичної реалізації». Автор безпосередньо акцентує на ролі та впливі УПЦ мп у суспільно-політичному просторі України. Зокрема, він зазначає: «Московсько-Православна Церква України є найбільшим дестабілізатором релігійного спокою в нашій країні» [117, с. 21]. Розкриваючи вплив цієї інституції на процеси формування української ідентичності, дослідник підкреслює: «Саме ця (московсько-православна церква – ред.) Церква спричинила те, що українець забув про свою етнічну належність, підмінивши її належністю конфесійною. На віднесеності українців себе лише до православних спекулювали і ще спекулюють російські колонізатори» [117, с. 21]. Автор трактує діяльність цієї релігійної інституції як чинник політико-ідеологічного впливу, що виходить за межі суто релігійної сфери та має безпосередні наслідки на процеси державотворення в Україні.

Впродовж століть імперські проекти, представлені московією, російською імперією, СРСР, а тепер і російською федерацією, системно використовували релігійний чинник для впливу на українське суспільство, зокрема через підпорядкування церковних структур москві. Україна ж сьогодні відстоює не

лише свою територіальну цілісність, а й право на духовну та релігійну самобутність.

Концепція «русского мира», що поєднує імперські та радянські ідеології, використовується для знищення української національної ідентичності. Це зокрема стосується інституційної моделі рпц, яка перебуває в тісному союзі з кремлівським режимом і служить ідеологічною опорою «русского мира». Її мета – підрих культурно-духовних основ українського народу, що ґрунтуються на принципах правової держави, свободи совісті та національної ідентичності [361].

Релігійний компонент війни за незалежність України на окупованих територіях проявляється у системних порушеннях свободи віросповідання, включно з обмеженням діяльності релігійних організацій, переслідуванням окремих громад та руйнуванням релігійної інфраструктури, що фіксується у правозахисних документах [230].

Символічним проявом відмежування від російського релігійного простору стали зміни релігійного календаря, ініційовані УГКЦ та ПЦУ. Таке рішення ґрунтувалося на волі вірян. За даними соціологічного опитування 2022 року, 44% українців висловили готовність святкувати Різдво 25 грудня, тоді як у 2021 році таких було лише 26% [265].

Соціологічні дослідження підтверджують підтримку більшістю населення України проведення календарної реформи. Згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» (1-2 червня 2023 року), 63% українців підтримують перехід на новий календар, 18% – проти, 17% – байдуже ставляться до цього питання (див. рис. 3.2) [51]. Ці дані демонструють, що реформа має не лише релігійний, але й

Варто зазначити, що більшість автокефальних православних церков (10 із 15) уже користуються новоюліанським календарем. 24 травня 2023 року Архієрейський собор ПЦУ ухвалив остаточне рішення про перехід на новоюліанський календар з 1 вересня 2023 року [187]. Водночас УПЦ залишилася на юліанському календарі, що вкотре неформально засвідчило її зв'язок з РПЦ. УГКЦ також у лютому 2023 року ухвалила рішення про перехід на григоріанський календар для нерухомих свят з 1 вересня 2023 року, що було

офіційно підтверджено Головою Церкви [338]. Це свідчить про узгодженість дій ПЦУ та УГКЦ, яка сприяє суспільній консолідації.

Підтримка календарної реформи в Україні
(опитування 1–2 червня 2023 року, соціологічна група «Рейтинг»)

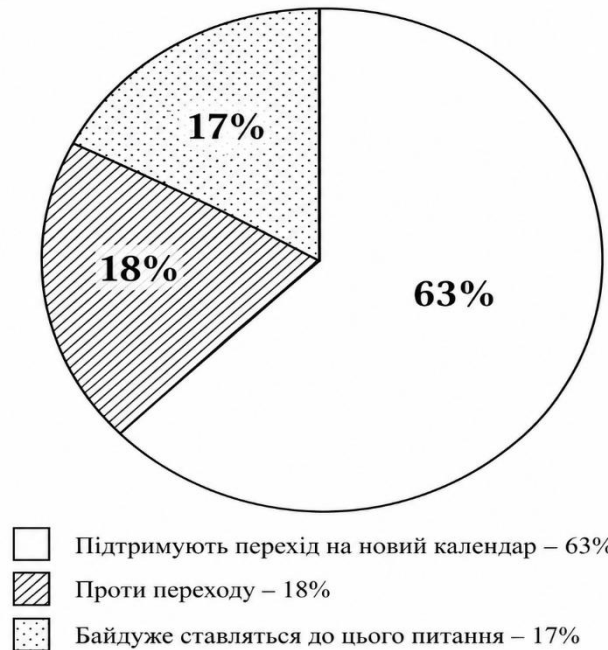

Рис. 3.2. Підтримка календарної реформи в Україні (1-2 червня 2023 року)

**Джерело: розроблено автором згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» [51].*

широкомасштабний суспільний і політичний ефект, що впливає на міжконфесійні відносини.

Календарна реформа має не лише релігійний, а й значний політико-правовий контекст. Календарна реформа в Україні є прикладом того, як політико-правові механізми та міжконфесійні відносини взаємопов'язані. Законодавче закріплення святкових днів, рішення церков щодо переходу на новий календар, активна участь суспільства та інформаційна підтримка формують нову модель міжконфесійної взаємодії. Календарна реформа виступає не лише як релігійна практика, а як важливий політико-правовий чинник формування національної та культурної ідентичності України, сприяючи водночас консолідації суспільства та інтеграції українських церков у світове християнство.

Релігійні організації відіграють активну суспільну роль не лише в релігійному вимірі, а й у забезпеченні моральної підтримки, гуманітарній діяльності, психологічній допомозі постраждалим та переміщеним особам. Створення ПЦУ у 2018 р. та подальший розвиток міжконфесійного діалогу сприяли активізації співпраці різних конфесій у суспільних проєктах. Водночас існують виклики щодо реалізації рівних прав у правовій площині, зокрема у питаннях доступу до реєстрації громад, майнових прав та участі в публічних комунальних процесах. Сучасна державна політика продовжує акцентувати на світському характері держави, розвитку міжконфесійних рад і платформ для діалогу та забезпеченні захисту релігійних прав у відповідності до міжнародних стандартів свободи совісті та релігії.

Отже, війна в Україні суттєво вплинула на релігійне життя та роль церков у суспільстві. Релігійні організації не лише зберегли свою духовну місію, а й активно долучилися до підтримки армії та населення, надаючи гуманітарну допомогу, волонтерську підтримку й моральну опору. Водночас неоднозначна позиція окремих церков, зокрема УПЦ, порушила питання релігійної безпеки, що спонукало державу вживати заходів для захисту національних інтересів у цій сфері. У таких умовах питання релігійної свободи набуло нових викликів: з одного боку, вона залишається важливою демократичною цінністю, а з іншого — потребує балансу з вимогами безпеки під час війни. Таким чином, війна не лише трансформувала релігійний простір України, а й підкреслила його значення у зміцненні суспільства та держави.

ВИСНОВКИ

Інституційно-політичні чинники, що визначають зміст і спрямованість державно-релігійних відносин в сучасній Україні, пройшли непросту еволюцію, зазнавши істотних трансформацій упродовж періоду незалежності, зумовлену зміною моделей взаємодії між державою та релігійним середовищем. У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз процесів інституціоналізації та регулювання державно-релігійних відносин як складової публічної політики.

Комплексний аналіз процесів становлення та врегулювання державно-релігійних відносин, розвитку державної політики України щодо церкви й релігійних організацій, а також формування відповідної нормативно-правової основи й трансформації суспільної ролі релігійних інституцій в умовах зростання політизації релігійної сфери дає підстави для формулювання таких теоретично обґрунтованих узагальнень і висновків:

1. Поняття «державно-релігійні відносини» доцільно розглядати як самостійну політико-правову категорію, що відображає структуровану систему взаємодії держави та релігійних організацій у межах чинного правового порядку й публічної політики. Його зміст не зводиться лише до соціокультурних контактів між державою та релігійними спільнотами, а охоплює нормативно закріплені механізми реалізації свободи совісті та віросповідання, забезпечення рівності конфесій перед законом, недопущення дискримінації за релігійною ознакою, а також врегулювання конфліктів у релігійній сфері. У цьому аспекті державно-релігійні відносини виступають невід'ємною складовою системи суспільно-політичних відносин, у межах яких релігійні організації функціонують як суб'єкти взаємодії з державою та учасники суспільного розвитку.

Політичний аспект цієї категорії виявляється у залученні релігійних організацій до процесів формування та реалізації державної політики, їхньому впливі на суспільну стабільність, громадянську консолідацію та політичну легітимність. Правовий аспект полягає у визначенні меж, процедур і гарантій їхньої діяльності, що забезпечують баланс між автономією релігійних організацій

і принципом світськості держави. Державно-релігійні відносини є не лише показником рівня демократичності політичного режиму, а й інструментом упорядкування релігійного багатоманіття через систему правових норм, інституційних механізмів і практик взаємодії держави та релігійних організацій.

Розгляд державно-релігійних відносин як політико-правової категорії дозволяє виявити закономірності їх трансформації під впливом історичних та соціально-політичних чинників, а також окреслити механізми їх оптимізації в умовах багатоконфесійного суспільства. У цьому контексті вони постають не лише як об'єкт наукового аналізу, а як елемент державотворчих процесів, що визначає якість взаємодії між релігією, правом і політикою та впливає на суспільну стабільність.

2. Аналіз наукових досліджень у межах цієї проблематики засвідчує відсутність достатньої кількості праць, які б комплексно висвітлювали питання державно-релігійних відносин. В українській та зарубіжній історіографії ця тематика здебільшого розглядається в контексті загальної характеристики діяльності релігійних організацій та їх взаємовідносин з державою.

Джерельна база дослідження забезпечує всебічний аналіз державно-релігійних відносин в Україні з використанням теоретичних, нормативно-правових та емпіричних матеріалів. Аналіз нормативно-правових актів України, законодавчих ініціатив і міжнародних документів дає змогу простежити розвиток державно-релігійних відносин, визначити межі державного регулювання та оцінити роль законодавства у формуванні релігійної свободи.

Залучення соціологічних та статистичних даних забезпечує кількісну основу для оцінки стану релігійного життя, структурних змін у конфесійному ландшафті та мобілізаційної ролі релігійних інституцій. Використання публікацій і матеріалів офіційних журналів і газет, а також інтернет-ресурсів, дозволяє дослідити як позиції церковного керівництва, так і практичне функціонування релігійних громад.

Поєднання українських і міжнародних джерел, включно з Декларацією прав людини, міжнародними пактами та конвенціями, створює правову основу для

оцінки свободи совісті, прав релігійних організацій та взаємодії держави і церков у демократичному суспільстві. Водночас аналіз нормативно-правової бази дозволяє відстежити практичні механізми участі релігійних інституцій у соціально-політичному житті, а також вплив зовнішніх і внутрішніх акторів на міжконфесійні процеси.

У сукупності джерельна база створює можливість для цілісного наукового аналізу державно-релігійних відносин в сучасній Україні. Вона дозволяє поєднати політичні, соціальні, правові та культурні аспекти державно-релігійних відносин, оцінити реальну автономію церков та їхні соціальні функції, демонструючи взаємозалежність законодавства, міжнародних стандартів і практичної діяльності релігійних інституцій у процесах сучасної державності.

3. Аналіз концептуальних підходів до державно-релігійних відносин в українській та зарубіжній науці свідчить про багатовимірність цього поняття як соціально-політичного феномена. Історичний досвід української державності демонструє постійні трансформації моделей взаємодії між державою та релігійними інституціями.

Ефективне регулювання державно-релігійних відносин у політичній системі держави ґрунтується на взаємодії нормативно-правових механізмів, морально-ціннісних засад суспільства та стабільного функціонування державних і релігійних інституцій. Сучасні дослідження, зокрема наукові праці В. Єленського, Л. Филипович, В. Яценка, а також зарубіжні наукові концепції П. Бергера, Х. Казанови, Г. Дейві та Т. Асада, демонструють, що державно-релігійні відносини доцільно розглядати як динамічну систему взаємодії держави, релігійних організацій та інститутів громадянського суспільства, яка формує політичні, правові й культурні аспекти суспільного розвитку. Водночас, використовуючи зарубіжний досвід та апробовані в інших країнах моделі державно-релігійних відносин, необхідно враховувати особливості української національної ментальності, історичні та духовно-культурні традиції, сучасне ставлення населення до релігії та церкви, а також актуальну релігійну й політичну ситуацію в державі.

Зібрані емпіричні й теоретичні дані засвідчують, що ключовими чинниками ефективного врегулювання державно-релігійних відносин є правова рівність релігійних організацій, чітке розмежування компетенцій держави та релігійних інституцій, а також забезпечення механізмів конструктивної взаємодії між ними. Гармонійний розвиток міжконфесійного діалогу виступає як інструмент попередження конфліктів та сприяє міжконфесійній згоді. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах сучасних викликів для України, зокрема в контексті війни за Незалежність України, формування ПЦУ та розвитку міжконфесійного діалогу. Сучасні виклики демонструють необхідність послідовної державної політики, що поєднує гарантії свободи совісті із забезпеченням національної безпеки та суспільного порядку.

4. Аналіз нормативно-правової бази України свідчить, що вона містить розгалужену систему гарантій захисту права на свободу віросповідання. Загалом чинне законодавство має демократичний характер, відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини. Незважаючи на закріпленій у Конституції України принцип відокремлення церкви від держави, сьогодні обидві сторони об'єктивно потребують взаємної підтримки. В умовах становлення та подальшого розвитку української державності церква може виступати важливим чинником її зміцнення та відігравати суттєву роль у захисті духовного простору України. Водночас держава здатна сприяти розвитку церков і релігійних організацій, підтримувати їхню благодійну й волонтерську діяльність, а також допомагати у розширенні та зміцненні міжнародних зв'язків.

Визначаючи державну політику та пріоритети у сфері взаємодії з релігійними організаціями, необхідно максимально враховувати особливості й характер державно-релігійних відносин. Лише за таких умов ця політика може бути дієвою та ефективною.

Держава не повинна нав'язувати громадянам певний світогляд, встановлювати догмати чи визначати устав богослужіння засобами правового примусу. Її функція полягає у створенні належних законодавчих і політичних гарантій вільного самовизначення та самореалізації особистості у релігійній

сфері. Різноманітні світоглядні та релігійні концепції повинні мати право на існування як у суспільній, так і в індивідуальній свідомості.

Сучасна українська держава послідовно дотримується базових принципів демократії, що підтверджується законодавчим закріпленням свободи совісті як одного з фундаментальних принципів.

Європейські механізми захисту свободи совісті вважаються еталоном того, як треба захищати релігійні права людей. У міжнародному праві закріплені фундаментальні основи того, як саме держава має поважати і захищати право людини на свободу совісті. Україна, яка прагне стати повноправним членом Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору, повинна привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів у сфері релігії. Це означає, що національні закони мають гарантувати такі ж рівні захисту свободи совісті та інших прав, які передбачені європейськими й міжнародними договорами.

Але на практиці кожна держава по-своєму вирішує питання свободи совісті. У більшості випадків це робиться для того, щоб зміцнити державність. Тому інколи національні закони можуть відхилятися від їх повної відповідності міжнародним стандартам. Держава обґрунтовує такі кроки міркуваннями національної безпеки. Подібні рішення оцінюються з точки зору міжнародного права через призму необхідності дотримання балансу між захистом національної безпеки та гарантіями забезпечення свободи совісті.

Водночас питання практичної реалізації права на свободу віросповідання залишається актуальним і потребує постійного вдосконалення, оскільки значною мірою залежить від політичної ситуації в державі та сучасних суспільно-політичних реалій.

Протягом багатьох років в Україні тривав процес удосконалення законодавства у сфері релігійних відносин. Неодноразово порушувалося питання про розроблення нової редакції закону про свободу совісті та релігійні організації, однак комплексний новий законопроект так і не був реалізований.

5. Розвиток державно-релігійних відносин відбувався у контексті

становлення української державності, розвитку суспільного і політичного життя українського народу.

Аналіз сучасного стану та основних тенденцій розвитку державно-релігійних відносин засвідчує, що в Україні завдяки процесам демократизації суспільства відбувається поступальний розвиток релігійно-церковного життя.

У державно-релігійних відносинах в Україні зберігаються проблеми, які потенційно підтримують конфліктогенність. Серед основних причин можна виокремити такі:

- відсутність чітко визначених Верховною Радою України засад державної політики у сфері релігії та церкви;
- надмірну заполітизованість міжконфесійних відносин;
- ігнорування окремими релігійними організаціями вимог законодавства та недостатню уніфікованість практики його застосування.

У сукупності ці чинники ускладнюють формування стабільної та збалансованої моделі взаємодії держави й релігійних інституцій, що потребує подальшого нормативного вдосконалення та деполітизації релігійної сфери.

Відносини між державою та церквою в Україні поступово трансформуються у напрямі партнерської моделі взаємодії, що передбачає діалог і співпрацю у суспільно значущих сферах. З метою координації та інституційного забезпечення подальшого розвитку державно-релігійних відносин сформовано відповідні структури з обох сторін. З боку держави такі функції виконує Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), яка забезпечує впровадження державної політики у сфері свободи совісті, державно-релігійних відносин та етнополітики. З боку релігійного середовища координаційну та представницьку роль виконує ВРЦіРО як консультативно-дорадчий міжконфесійний орган, що сприяє налагодженню діалогу між релігійними організаціями та органами державної влади.

Державна політика у сфері релігії має комплексний характер, оскільки поєднує правові, соціальні та культурні механізми забезпечення свободи совісті. У цьому контексті державно-релігійні відносини доцільно розглядати як модель

партнерської взаємодії, за якої держава гарантує правові умови діяльності релігійних організацій, а церква сприяє формуванню морально-ціннісних орієнтирів суспільства. Такий підхід створює підґрунтя для суспільної стабільності та консолідації.

Важливою складовою цієї моделі є релігійна безпека, що передбачає захист свободи віросповідання, недопущення дискримінації чи міжконфесійних конфліктів, а також збереження духовної ідентичності громадян у контексті національних інтересів. Реалізація зазначених завдань потребує чіткого розмежування компетенцій: держава не втручається у внутрішні справи церков, а церква – у політичні процеси.

Принциповим залишається дотримання державою нейтралітету щодо різних релігійних юрисдикцій і забезпечення рівності всіх конфесій перед законом. Водночас гарантується право особи на вільний світоглядний вибір та збереження самостійності релігійних організацій. Саме за таких умов можливе гармонійне поєднання діяльності церкви та держави.

Суспільна значущість релігійного чинника особливо виразно проявилася у переломні періоди новітньої історії України, зокрема під час Помаранчевої революції, Революції Гідності та повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році. Важливо підсумувати, що гармонійні державно-релігійні відносини ґрунтуються на забезпеченні свободи релігійної діяльності, розвитку партнерства між інституціями, зміцненні релігійної безпеки та усвідомленні релігійних процесів як складової національної безпеки.

6. Релігійне життя в Україні з часу здобуття незалежності визначалося взаємодією зовнішніх політичних чинників та внутрішніх духовних процесів, де державна політика, суспільна підтримка та добровільний вибір парафій формували контури сучасної помісної церкви. Проблема єдності православних церков в Україні має не лише релігійне, але й державне значення. ПЦУ виступає чинником національної консолідації та протидії зовнішньому впливу на українську державу, виконуючи роль важливого форпосту національної безпеки.

Варто наголосити, що успіх у цьому напрямі неможливий без поєднання

державної підтримки, втручання в українське питання Вселенського патріархату та готовності церков до діалогу. Автокефалія ПЦУ є відповіддю на запит часу: вона дозволяє поєднувати православну віру з національною ідентичністю, не порушуючи зв'язку з українською духовною традицією. Майбутнє ПЦУ залежить від визначення стратегічного вектора розвитку церкви, розбудови богословської освіти, ефективної євангелізації вірних та створення сучасних медіаплатформ, які б забезпечували взаємодію з суспільством та відповідали на духовні потреби вірян. Без зміцнення внутрішньої спільноти ПЦУ ризикує залишитися маргінальною у глобальному православному контексті.

Попри отримання Томосу про автокефалію питання об'єднання українських православних церков досі залишається одним із найактуальніших у сучасному суспільстві. У цьому контексті Вселенський Патріархат відіграє ключову роль у забезпеченні канонічної справедливості та мирного врегулювання внутрішньоправославних суперечок. Високий соціальний запит на духовну незалежність від РФ відкриває нові можливості для розвитку міжконфесійного діалогу та зміцнення ролі церкви в українському суспільстві.

УПЦ мп продовжує бути об'єктом системної критики в українському суспільстві через своє виразне проросійське позиціонування. Відсутність розриву зв'язків з московським патріархатом ставить під сумнів її політичну та релігійну незалежність. Незважаючи на заяви про «самостійність», структурна та історико-канонічна залежність від московського патріархату залишається важливим питанням у політичних і релігійних дискусіях, що активно обговорюються в науковому та публічному просторі.

У цьому контексті питання церковної незалежності набуває не лише богословського, але й виразного політичного виміру. Отримання Томосу про автокефалію ПЦУ розглядається як складова ширшого процесу формування національної суб'єктності. Відтак релігійний фактор постає не лише як сфера духовного життя, а й як важливий елемент державної стратегії та інструмент символічної деколонізації.

7. Трансформація державно-релігійних відносин в Україні за період

Незалежності відбувалась на тлі постійних політичних змін, синхронно з розвитком загальної політичної ситуації та конфесійних процесів у країні. З початком війни за незалежність України міжконфесійні відносини набули особливої гостроти. Питання конфесійної належності вийшло за межі суто богословської площини, ставши важливим елементом світоглядних і безпекових процесів. Релігійні інституції опинилися перед вибором: чи підтримувати національну консолідацію, чи продовжувати відтворення імперських парадигм, що визначали їх політичну та ідеологічну роль.

Сучасні українські Церкви виконують не лише духовну роль, а й впливають на суспільство через проповіді, благодійність та волонтерство. Слова священників формують цінності та моральні настрої людей, що відбивається на поведінці громадян і розвитку держави. Якщо Церква поширює ідеї «руського мира», суспільство ризикує втратити національну самобутність та духовну незалежність. Коли в Церкві панує український дух, зростає культура взаємопідтримки та відповідальності суспільства на благо української держави. Тому сьогодні особливо важливо, щоб українська Церква утверджувала український дух як основу розвитку нації та процвітання держави.

Важливою є також роль релігійних організацій у формуванні відносин між державою та церквою та розвитку діалогу між конфесіями. З початку незалежності держава будувала партнерські стосунки з релігійним середовищем, що допомогло церквам стати важливою частиною громадянського суспільства. Активна діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у законодавчих питаннях, захисті прав людини та міжнародній підтримці показує, що релігія має вагу в суспільстві. В період війни за Незалежність України ця робота набуває ще більшого морального і дипломатичного значення. Церква сьогодні стає не лише хранителькою традицій, а й учасником міжнародного діалогу та захисту національних інтересів.

Сучасний розвиток української Церкви поєднує процеси деколонізації, оновлення інститутів та об'єднання цінностей. Варто наголосити, що в умовах війни Церква перестає бути лише сакральною інституцією її відповідальність

виходить за межі богослужбового простору й охоплює сферу захисту людської гідності та справедливості. У цьому сенсі мовчання дорівнює співучасті, а нейтралітет – формі прихованої легітимації зла. Тому позиція Церкви повинна бути публічно засвідченою. Сучасна українська ситуація демонструє, що релігійна інституція не може існувати поза історичним контекстом і соціальною відповідальністю. Події, які розпочалися після Революція гідності, остаточно зруйнували ілюзію можливості «позаполітичного» християнства в умовах загрози державності. Церква, що відмовляється назвати зло злом, втрачає моральний авторитет і руйнує довіру суспільства. Натомість відкрите свідчення істини зміцнює її легітимність як духовного провідника. Саме через таку позицію вона здатна сприяти консолідації нації.

У цьому контексті особливого значення набуває місія ПЦУ як інституції, що постала в умовах боротьби за духовну незалежність. Її завдання полягає не лише в богословському оформленні автокефального статусу, а й у формуванні морального здорового суспільства. Публічна підтримка захисників, опіка над постраждалими, присутність у медійному просторі та міжнародна діяльність є проявами втіленого християнства.

Бути «поза політикою» під час війни означає відмовлятися боротися за правду. Натомість активна позиція Церкви показує, що вона є важливою частиною історії і може впливати на створення справедливого суспільства. Така Церква може стати духовною опорою України у боротьбі за її майбутнє.

8. Проведений аналіз показує, що взаємодія церкви та політики в сучасній Україні є багатограним і суперечливим процесом, який одночасно виступає чинником державотворення та потенційним джерелом конфліктів. Церква, володіючи значними матеріальними, соціальними та моральними ресурсами, здатна впливати на політичну соціалізацію громадян, формувати ціннісні установки та виступати як агент стабілізації суспільства. Водночас політичні структури нерідко прагнуть використати релігію для мобілізації електорату, що створює ризик політизації релігійного середовища та релігізації політики.

Історія взаємин політичних інститутів та церкви свідчить про їхню тривалу і

нерозривну взаємозалежність. У сучасній Україні, попри законодавчі обмеження на участь релігійних організацій у політичному житті, політики й далі прагнуть використовувати авторитет церкви та її вплив на маси для підвищення рейтингу, легітимізації рішень і мобілізації електорату. Президенти України по-різному взаємодіяли з церквами, намагаючись використовувати їх для зміцнення свого авторитету та підтримки. Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко дотримувалися рівного ставлення до всіх конфесій, запрошували священників на державні заходи та круглі столи. Натомість В. Янукович фактично ігнорував більшість церков, крім УПЦ мп та РПЦ, що підсилювало їхній політичний вплив і демонструвало перевагу окремих конфесій у державних справах. Президент України В. Зеленський намагався не використовувати церкви як інструмент виборчої політики, підкреслюючи, що віра – приватна справа громадян. Водночас він активно взаємодіє із різними конфесіями під час війни, залучаючи їх до підтримки суспільного духу, оборони країни та протидії російському впливу.

В Україні багато різних релігій і церков, і їхня сила впливу різниться в залежності від регіону. Через це взаємодія релігії з державою відбувається по-особливому в кожній частині країни. Досвід свідчить, що роль церкви може бути як конструктивною, тобто сприяти розвитку демократичних інститутів, вихованню поваги до прав і свобод громадян, активізації державотворчих процесів, так і деструктивною, коли конфесії використовуються у вузько політичних цілях або самі прагнуть впливати на державні рішення. Церква, у свою чергу, зацікавлена у підтримці певних політичних рішень, що відповідають її інституційним та ціннісним пріоритетам. Взаємодія політичних і релігійних структур в Україні є об'єктивно зумовленою і продовжує залишатися важливим чинником соціально-політичного життя країни. Негативним наслідком політизації релігії те, що у результаті цього процесу суспільство сприймає церкви в Україні не як духовні інституції, а як політичних гравців. Це розмиває межу між вірою і політикою, підриває довіру до церкви та загострює конфлікти між конфесіями.

Ефективне врегулювання цього взаємозв'язку вимагає комплексного підходу: вдосконалення законодавства щодо свободи совісті та відокремлення

церкви від держави, відмова політиків від надання церквам політичних преференцій та сприяння розвитку діалогу між конфесіями через громадські та аналітичні інституції. Лише за таких умов церква може виступати не як інструмент політичної боротьби, а як позитивний чинник у зміцненні державності, соціальної стабільності та морального клімату українського суспільства.

9. Релігійні організації в умовах війни за незалежність України залишаються важливим інститутом суспільного життя, забезпечуючи духовну підтримку громадян та сприяючи консолідації суспільства. Проте свобода віросповідання на тимчасово окупованій території України опинилася під серйозною загрозою. Фіксуються випадки переслідування релігійних діячів з боку російських військових та окупаційних адміністрацій, особливо тих, хто відкрито підтримує українську державність. Серед зафіксованих порушень – вбивства, катування, заборони діяльності конфесій, вилучення та знищення релігійної літератури, церковного майна та технічного обладнання.

Масова міграція населення, викликана війною, значно дезорганізувала релігійні громади. Частина вірян інтегрується до існуючих спільнот, інші намагаються відновити життя своїх громад у нових місцях проживання. Проте через втрату ресурсів, лідерів та комунікаційні розриви громади часто не здатні функціонувати як організовані соціальні структури.

Агресія рф спричинила кризу в релігійному житті України, підкресливши важливість єдності суспільства та церков у забезпеченні державності. Більшість релігійних організацій відкрито підтримала українське військо та населення, тоді як УПЦ, формально незалежна, фактично зберігає зв'язки з рпц. Історично росія системно використовувала релігію як інструмент впливу на Україну шляхом підпорядкування місцевих церков. Тому сьогодні Україна захищає не лише територію, а й духовну самобутність нації.

Релігійна свобода в Україні не може трактуватися як свавілля. Вона повинна реалізовуватися з повагою до суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки країни. Поширення антиукраїнських ідей та російських

нарративів загрожує стабільності суспільства, особливо в умовах війни. Держава має право обмежувати діяльність релігійних організацій, які становлять загрозу національній безпеці, при цьому дотримуючись принципів свободи віросповідання. Через збереження УПЦ зв'язків з росією, колабораціонізм окремих священнослужителів та антидержавну риторику зростає невдоволення серед українського суспільства. У відповідь УПЦ здійснює активне інформаційне протистояння, звертається до міжнародних інституцій та намагається подати дії української влади як переслідування за віру. Проте державні органи не переслідують православну віру загалом, а обмежують діяльність лише тих структур, що становлять загрозу безпеці та поширюють антиукраїнську ідеологію.

Інші українські церкви, зокрема УГКЦ та ПЦУ, здійснили релігійні реформи, наприклад змінили календар, щоб дистанціюватися від російського впливу. Такі зміни відображають волю вірян, які прагнули синхронізувати святкування Різдва з більшістю християнського світу.

Церкви активно залучаються до соціальної підтримки населення: вони допомагають внутрішньопереміщеним особам, військовослужбовцям, цивільним у зонах бойових дій та українським біженцям за кордоном. Війна стала випробуванням здатності церкви бути живою духовною опорою народу. Християни не можуть залишатися лише спостерігачами: вони мають обов'язок долучатися до захисту країни, а церква підтримує їх молитвою, наставництвом та благословенням. Таким чином, релігія виступає активним чинником національної безпеки, сприяє захисту духовного простору від ідеологічної інфільтрації «руського мира» та ефективно взаємодіє з державою і суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 23 жовтня 1921 р. – висвячення Василя Липківського на митрополита Київського і всієї України УАПЦ, під час Першого Всеукраїнського Церковного Собору. *Історичний календар*. / Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/23/1921-vysvyachennya-vasylya-lipkivskogo-na-mytropolitya-kyuyivskogo-i-vsiyeyi-ukrayiny-uapc> (дата звернення: 11.09.2025).

2. III Універсал Української Центральної Ради / Верховна Рада України. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (дата звернення: 21.01.2026).

3. Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови: монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 648 с.

4. Алексій II, Патріарх Московський і всієї Русі. Грамота Божією милістю Патріарха Московського і всієї Русі митрополиту Київському і всієї України Філарету / Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. 1990 (опубл. 14.04.2022). URL: <https://lavra.ua/gramota-aleksiya-vtorogo-bozhiyuu-milostiyyu-patriarhamoskovskogo-i-vseya-rusi-mitropolitu-kievskomu-i-vseya-ukrainy-filaretu> (дата звернення 10.10.2025).

5. АНОНС: 22 серпня 2021 р. Вселенський Патріарх Варфоломій та Митрополит Київський і всієї України Епіфаній очолять літургію в Святій Софії. Пресслужба Київської Митрополії Української Православної Церкви. *ПОМІСНА.info*. 14 серп. 2021. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/anons-22-serpnya-2021-r-vselenськуj-patriarh-varfolomij-ta-mytropolyt-kyuyivskuj-i-vsiyeyi-ukrayiny-epifanij-ocholyat-liturgiyyu-v-svyatij-sofiyi> (дата звернення: 21.10.2025).

6. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин // Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства: наук. щорічник. Київ: Світ знань, 2007. С. 9–13.

7. Бабій М. М. Міжконфесійні відносини: теоретичний і практичний аспекти виміру. *Релігійна свобода: Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні*. Науковий щорічник: за загальною редакцією д.філос.н. А.Колодного і к.філос.н. М.Бабія. – Київ. 2005. №9. С. 5–19.
8. Бабій М. Свобода совісті та свобода релігії: теоретичний і практичний виміри. *Українське Релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 74–85.
9. Бабій М., Присухін С. Свобода совісті та свобода релігії: релігієзнавчий, теологічний та правознавчий виміри. *Релігійна свобода*. 2016. № 19. С. 5-10.
10. Бабій М., Филипович Л. Українська Асоціація релігієзнавців: двадцять років буття – здобутки і проблеми. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 5-10.
11. Березовська-Чміль О. Б., Кобець Ю. В. Особливості застосування порівняльного методу в політологічних дослідженнях. *Сучасні напрями розвитку суспільства: кол. моногр.* Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2022. С.200-201.
12. Берк Е. Релігія і громадянське суспільство. *Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий*. Київ: вид-во «Смолоскип», 1998. С. 407–413.
13. Блаженніший Любомир (Гузар). Послання «Один Божий народ у краї на Київських горах»: офіц. документ Української Греко-Католицької Церкви / Блаженніший Любомир (Гузар); Українська Греко-Католицька Церква. 2004. 13 квіт. URL: <https://docs.ugcc.ua/1149/> (дата звернення: 02.08.2025).
14. Близько двох тисяч кримських татар захищають Україну в лавах ЗСУ - Джемилєв. Суспільне Крим. *Suspilne.media*, 2024. 19 трав. URL: <https://suspilne.media/crimea/749133-blizko-dvoh-tisac-krimskih-tatar-zahisaut-ukrainu-v-lavah-zsu-dzemilev/> (дата звернення: 05.02. 2025).
15. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
16. Бодак В., Баран І. Church-state relations during the Russo-Ukrainian war (2014-2024). *East European Historical Bulletin*. 2024. № 31. С. 170–185.

17. Бодак В. Релігія як соціокультурний феномен. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 85–90.

18. Бокоч В. М. Україна: перехрестя політики та релігії (суспільно-політичні детермінанти релігійно-церковних трансформацій): монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 408 с.

19. Бондаренко В. Д., Висоцька Т. М., Кушнірчук В. А. Автокефалія православних в Україні: головні актори в контексті історичної драми кінця ХХ – початку ХХІ століть. *Культурологічний альманах*. 2024. № 1. С. 4–14.

20. Бондаренко В. Д. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук: спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство»; АН України, Ін-тут філос. К.іів, 1993. 347 с.

21. Бондаренко В. Д., Целковський Г. А., Кушнірчук В. А. Православ'я в Україні: динаміка трансформаційних змін, їх чинники та результати. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 4. С. 3–11.

22. Бондарчук П. Відродження Української автокефальної православної церкви (1989-1991 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5. С. 121–135.

23. Бусбі Лі. Американська модель церковно-державних відносин: здобутки і проблеми. *Релігійна свобода: історичне підґрунття, правові основи і реалії сьогодення*. – К.: 1998. URL: https://risu.ua/naupersha-svoboda_n40063 (дата звернення: 11.09.2025).

24. Бучма О. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 171–174.

25. Василенко В. С., Корицький Я. Б. Сутність держави як фактор вдосконалення державно-церковних відносин. *Культурологічний альманах*. Вип. 1 (13), 2025. С. 9-15.

26. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: вид-во «Основи», 1994. 261 с.

27. Верховна Рада України: офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата зверення: 12.11.2025).

28. Верховна Рада України. Юридична класифікація: Законодавство про свободу совісті та релігійні організації [код 10300]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/uk-nl/jj78y2025> (дата звернення: 06.07.2025).

29. Ветошніков К. Надання дозволу на висвячення Київського митрополита Московському патріарху в 1686 році. *Труди Київської Духовної Академії*. 2024. № 24 (196). С. 244-285 URL: <https://works.kpba.edu.ua/index.php/trudy/article/view/25/28> (дата звернення: 10.01.2026).

30. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 р. № 396-IX; *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48; поточна ред. – Ред. від 21.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 10.10.2025).

31. Виговський Л. А., Куліш Н. С. Релігія як важливий чинник нової української політичної реальності. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2020. № 2 (16). С. 5–9.

32. Виговський Л. А. Політико-правова модель державно-церковних відносин як основа регулювання взаємин між державою і релігійними організаціями. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2019. № 1(13). С. 12–16.

33. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 23–27.

34. Витяг із Адміністративного кодексу УСРР стосовно правил про культу. LIGA:ZAKON. Веб-сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КР270014?an=913>(дата звернення: 18.01.2026).

35. Візит Папи Івана Павла II до Львова: хроніка подій 20-річної давнини. *Суспільне Львів*. [03.07.2021]. URL: <https://suspilne.media/lviv/142120-vizit-papi-ivana-pavla-ii-do-lvova-hronika-podij-20-ricnoi-davnini/> (дата звернення: 18.01.2026).

36. Влада і громадянське суспільство у країнах світу: досвід взаємодії: Монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕнД НАН України, 2025. 472 с.

37. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви т. 3: XVIII-XX ст. Нью-Йорк-С.Бавнд Брук: Українська Православна Церква в З.Д.А., 1. 390 с.

38. Вселенське православ'я через призму статистики [О. Саган]. *Українське Релігієзнавство*. 1996. № 4. С. 39-48.

39. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО): веб-сайт. URL : <https://vrciro.org.ua/ua> (дата звернення: 06.07.2025).

40. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021 років / упоряд. М. С. Васін. Київ: Медіа світ, 2021. 420 с. URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf (дата звернення: 24.11.2024).

41. Всеукраїнська рада церков закликає віруючих, попри зневіру в політиках, зробити усвідомлений вибір. *УНІАН*. [01.02.2010]. URL: <https://religions.unian.ua/state/319439-vseukrajinska-rada-tserkov-zaklikae-viruyuchih-popri-zneviru-v-politikah-zrobiti-usvidomleniy-vibir.html> (дата звернення: 10.10.2025).

42. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Звернення ВРЦіРО щодо російської військової агресії Росії проти України. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-address-regarding-russian-military-aggression-against-ukraine> (дата звернення: 06.07.2025).

43. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-konceptsiyi-derzhavno-konfesiynih-vidnosyn-v-ukrayini> (дата звернення: 15.02.2026).

44. Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій розпочала адвокаційний візит до США: новина / ВРЦіРО [30.10.2023]. URL:

<https://vrciro.org.ua/ua/news/2023-uccro-visit-to-united-states> (дата звернення: 24.10.2025).

45. Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні: колективна монографія / За заг. ред. О. Сагана. Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України; Київ: Світ знань, 2023. 318 с.

46. Гергелюк М. Помісна Церква в Україні як рушій національної ідеї, моральних принципів та етичних норм. Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції, 2013. [Вип. III]. Ч. 2. С. 412–416.

47. Горевой Д. Підсумки візиту патріарха Варфоломія: геополітичні моделі православ'я, навернення Зеленського та психологічні комплекси РПЦ. *LB.ua*. 26 серп. 2021. URL: https://lb.ua/society/2021/08/26/492499_pidsumki_vizitu_patriarha.html (дата звернення: 07.01.2025).

48. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 83. С. 45–60.

49. Горкуша О., Филипович Л. О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: доцільність та ефективність його здійснення в умовах війни. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 85. С. 4-16.

50. Гудзик К. Народний митрополит: Василь Липківський – духовний і церковний діяч України. *Газета «День»*. 2007. № 36. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/narodnyu-mytropolyt> (дата звернення: 10.10.2025).

51. Двадцять друге загальнонаціональне опитування. Настрої та економічне становище населення (1-2 червня 2023 р.) / Соціологічна група «Рейтинг». [08.06.2023]. URL: <https://www.ratinggroup.ua/news/dvadcyat-druge-zagalnonacionalne-opituvanny-nastro-ta-ekonom-chne-stanovisch-naselennyu-1-2-chervnyu> (дата звернення: 23.02.2026).

52. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2005. № 1/2 (24/25). С. 41–42.

53. Делегація Всеукраїнської ради Церков розповіла у США про свідчення українців під час війни: новина / CREDO.pro. [01.11.2023]. URL: <https://credo.pro/2023/11/357654> (дата звернення: 24.10.2025).

54. Дерев'яно С. М. Засади майбутнього демократичного устрою України: підходи до їх формування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми політики*: Зб. наук. пр. Одеса: Гельветика, 2024. Вип. 74. С. 53–61.

55. Дерев'яно С. М. Територіальні і релігійні громади Покуття: разом у національному спротиві російській агресії. *Церква в суспільному і духовному житті Покуття (до 100-ліття храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Торговиця Городенківської громади)*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 вересня 2025 року. Львів – Торунь: Liha Pres, 2025. С. 137–141.

56. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС). Повідомлення щодо зустрічі ДЕСС та представників УПЦ (МП) та наданих рекомендацій щодо припинення канонічних і організаційних зв'язків із РПЦ / *Dess.gov.ua*. URL: <https://dess.gov.ua/povidomlennia-shchodo-zustrichi-dess-ta-predstavnykiv-upcs-mp/> (дата звернення: 02.11.2025).

57. Державна служба етнополітики України. Звіт про мережу релігійних організацій (станом на 01.01.2022). URL: <https://dess.gov.ua/statistics-rel/> (дата звернення: 21.05.2025).

58. Державна служба статистики України: веб-сайт. URL : <https://stat.gov.ua/> (дата звернення: 06.07.2025).

59. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті: офіційний вебсайт. URL: <https://dess.gov.ua/> (дата звернення: 26.11.2025).

60. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Свобода думки, совісті та віросповідання на окупованих росією територіях зникають як явище / *DESS.gov.ua*. URL: <https://dess.gov.ua/svoboda-dumky-sovisti-ta-virospovidannia-na-okupovanykh-rosiiei-terytoriiakh-znykaiut-iak-iavyshche/> (дата звернення: 01.11.2025).

61. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку. *Вісник НАН України*, 2023, (8), 84–90.

<https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084> (0,6 д.а.)

62. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни росії проти України: аналіт. доп. [С. І. Здіорук, В. В. Токман] ; за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2023. 36 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> (дата звернення: 25.11.2025).

63. Докаш В., Марчишак А. Законодавчі гарантії свободи совісті, церкви та релігії в Україні. *Буковинський богословський вісник: всеукраїнський часопис*. Чернівці, 2025. № 4. С. 20–27.

64. Доповідь архієпископа Білогородського Сильвестра на тему: «28-ме правило Четвертого Вселенського Собору: історичний контекст та сучасні інтерпретації» / *КДАiC* URL: <https://kdais.kiev.ua/event/dopovid-12-06-2024/> (дата звернення: 20.01.2026).

65. Енциклопедія політики і права. Наукове видання. За ред. д.політ. н., проф. В. П. Горбатенка і д.політ. н. П. В. Мироненка. Київ: Видавництво Політія, 2024. 788 с.

66. Етнополітична резильєнтність України. Аналітична доповідь / за ред. В. Котигоренка. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 52 с.

67. Єленський В. Автокефалія / Релігійно-інформаційна служба України. – [25.08.2010]. URL: https://risu.ua/avtokefaliya_n40030 (дата звернення: 20.01.2026).

68. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ–початку ХХІ століття. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2013. 504 с.

69. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ: Либідь, 1991. 72 с.

70. Єленський В. Є. Релігійна свобода в Україні – це не гасло, вона є прикладом свободи віросповідання для всього світу. *Державна служби України з етнополітики та свободи совісті*: офіційний сайт. URL: <https://dess.gov.ua/viktor->

yelenskyu-relihiyna-svoboda-v-ukraini-tse-ne-haslo-vona-ie-prykladom-svobody-virospovidannia-dlia-vsogo-svitu/ (дата звернення: 25.09.2025).

71. Єленський В. Принципи державної політики у сфері свободи совісті та релігійних організацій: правові й суспільно-політичні аспекти. *Religious pluralism is key to Ukraine's religious landscape — Viktor Yelensky to German Delegation*. 2025. URL: https://risu.ua/en/religious-pluralism-is-key-to-ukraines-religious-landscape-viktor-yelensky-to-german-delegation_n147543 (дата звернення: 03.11.2025).

72. Єленський В. Релігійний чинник у підготовці російського вторгнення в Україну і у перебігу російсько-української війни. *Російсько-українська війна як конфлікт ідентичностей, цінностей та ідеологій: аналітична доповідь*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. С. 20-31.

73. Єленський В. Релігія на війні – це те, що допомагає вижити і суспільству і окремій людині. *Державна служба етнополітики та свободи совісті України*. 2022. URL: <https://dessa.gov.ua/relihiia-na-viyni-tse-te-shcho-dopomahaie-vyzhyty-i-suspilstvu-i-okremiy-liudyni-viktor-yelenskyu/> (дата звернення: 03.11.2025).

74. Єленський В. Плюралізм і конкуренція – ключові елементи релігійного ландшафту України. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. [09.10.2024]. URL: <https://dessa.gov.ua/viktor-yelenskyu-pliuralizm-i-konkurentsia-kliuchovi-elementy-relihiynoho-landshaftu-ukrainy/> (дата звернення: 03.11.2025).

75. Життя та діяння. Основні віхи митрополита Василя Липківського. URL: <http://www.lypkivskyivasyl.ho.ua/B1.html> (дата звернення: 10.09.2025).

76. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.11.2025).

77. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінський заключний акт): підписаний 01.08.1975, Гельсінкі. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). URL: <https://www.osce.org/mc/39501> (дата звернення: 10.11.2025).

78. Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 року. URL: <https://uoc-news.church/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnua-2022-roku/> (дата звернення: 10.09.2025).

79. Звернення керівників Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні / ВРЦіРО // УНІАН: *religions.unian.ua*. 2013. 10 груд. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/amp-861815-zvernennya-vseukrajinskoji-radi-tserkov-u-zvyazku-z-suspilno-politichnoyu-situatsieyu-v-ukrajini.html> (дата звернення: 12.12.2025)

80. Звіт USCIRF 2025: масові порушення релігійної свободи на окупованих територіях України. *Релігійна інформаційна служба України (RISU)*. Київ, 2025. URL: https://risu.ua/zvit-uscirf-2025-masovi-porushennya-religijnoyi-svobodi-na-okupovanih-teritoriyah-ukrayini_n148765 (дата звернення: 19.02.2026).

81. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. Київ: НІСД, 1993. 60 с.

82. Здіорук С. І. Московський патріархат у стратегії цивілізаційної експансії Кремля. *Центр дослідження Росії*. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=36303&lang=ukr (дата звернення: 10.01.2026).

83. Здіорук С., Палінчак М. Вплив московського патріархату на національну ідентичність у контексті війни росії супроти України. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. XXIII. С. 366–377. URL: <https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/41-2022.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).

84. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

85. Зеленський висловився про українське православ'я та «московських чортів»: новина / Апостроф, Сергій Прилуцький. 2024. 24 серп. URL: <https://apostrophe.ua/society/zelenskiy-vyiskazalsya-pro-ukrainskoe-pravoslavie-i-moskovskih-chertey.html> (дата звернення 10.10.2025).

86. Зінкін О. М. Особливості становлення та розвитку права на свободу віросповідання у правових доктринах Середньовіччя та Нового часу. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*, 2025. №1. С. 13–21.

87. Зміна юрисдикції Київської митрополії 1686 р. – канонічний аспект проблеми. *Religio: науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. С. 284–293.

88. Зустріч з представниками Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій. URL: https://risu.ua/zustrich-z-predstavnikami-vseukrayinskoji-radi-cerkov-ta-religijnih-organizacij_n29989 (дата звернення: 09.09.2025).

89. Ідея національної церкви в Україні [О. Саган] . *Українське Релігієзнавство*. 1997. № 6. С. 62–65.

90. Ієрархи українських церков обговорили з євродепутатами відносини України та ЄС. *УНІАН*. [01.10.2013]. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/amp-837520-ierarhi-ukrajinskih-tserkov-obgovorili-z-evrodeputatami-vidnosini-ukrajini-ta-es.html> (дата звернення: 10.09.2025).

91. Із УПЦ (МП) до ПЦУ перейшло майже 1,4 тис. релігійних громад у 2022–2025 рр. – Держетнополітики. *Інтерфакс-Україна*. 08.01.2026. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1134652.html> (дата звернення: 12.01.2026).

92. Ізборник. Устав Великого Князя Ярослава. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg42.htm> (дата звернення: 18.09.2025).

93. Інститут релігійної свободи (ІРС): веб-сайт. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 06.07.2025).

94. Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України: веб-сайт. URL: <https://filosof.com.ua/> (дата звернення: 06.07.2025).

95. Історія УАПЦ. Частина 8. *Новітнє відродження УАПЦ*. Patriarchia.org.ua: сайт Української православної церкви. URL: <https://patriarchia.org.ua/history/istoriya-uapc-chastina-8-novitnye-vidrozh/> (дата звернення: 22.01.2026).

96. Кабінет Міністрів України. Нормативно-правові акти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npasearch> (дата звернення: 26.11.2025).

97. Калашник П. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, її місце і роль в розвитку державно-церковних відносин. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні// П.Калашник.–К.,2001.–С. 187–194.

98. Кальниш Ю. Г. Пріоритети розвитку моделі державно-церковних відносин у контексті європейської інтеграції України. *Релігійна свобода*. 2004. № 8. С. 48–53.

99. Карітас України (Caritas Ukraine). Офіційний сайт. URL: <https://caritas.ua> (дата звернення: 30.01.2026).

100. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / вид. 2-е. Харків: Консум, 2001. 464 с.

101. Київська православна богословська академія. Матеріали до «Православної Енциклопедії». URL: <https://kpba.edu.ua/novyny/publikatsii/materialy-do-pravoslavnoi-entsyklopedii/> (дата звернення: 13.01.2026).

102. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС): веб-сайт. URL : <https://www.kiis.com.ua/> (дата звернення: 06.07.2025).

103. Климов В. В. Процес конфесіоналізації релігійного життя України – об'єкт наукового вивчення. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 110–116.

104. Климов В. Міжконфесійний діалог як складова культурно-цивілізаційних відносин. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 269–279.

105. Климончук В.Й. Політико-правові засади регулювання відносин держави і церкви в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2026. № 58. Том 2. С. 241–247.

106. Климончук В.Й. Регіональна специфіка та трансформація суспільно-політичних процесів на Прикарпатті. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. №53. С.224-228.

107. Климончук В.Й., Ломака І.І. Релігія як чинник формування національної свідомості та консолідації українського суспільства. *Національні інтереси України*. 2026. №4 (21). С.2426-2439.

108. Кобець Ю., Міщук А., Міщук М. Основи християнської демократії: історія, теорія, практика. *Літопис Волині*. 2024. № 30. С. 176–181.
109. Козловець М. «Русский мир» як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст. *«Русский мир» Кирила не для України: Збірник наукових статей*. 2014. С. 124–133.
110. Колиба М. М. Правові засади та особливості потреби розширення прав людини на свободу віросповідання в Україні. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. Ч. I. С. 88–89.
111. Колиба М. М. Свобода віросповідань та державно-церковні відносини за умов відродження й утвердження української державності: філософсько-правовий аспект. *Вісник Львівської державної фінансової академії: гуманітарні науки*. 2012. № 12. С. 77–82.
112. Колодний А. М. Понятійна толерантність в міжконфесійних відносинах. *Релігійна панорама. Спецвипуск*. 2006. С. 8–9.
113. Колодний А. М. Релігійна мережа України: конфесійні та регіональні зрізи. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 23–47.
114. Колодний А. Міжконфесійні відносини в Україні: стан і шляхи толерантизації. *Релігієзнавчі студії*. 2013. № 17–18. С. 107–115.
115. Колодний А. Релігія в її сутності і структурі. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 78. С. 5–18.
116. Колодний А. М. Толерантизація міжконфесійних відносин в Україні. *Україна релігійна. Книга друга: Прогнози релігійного життя України*. Київ, 2008. С. 78–83.
117. Колодний А. Толерантизація міжконфесійних відносин: від теоретичного осягнення до практичної реалізації. *Релігійна свобода*. 2006. № 10. С. 19–23.
118. Колодний А. Феномен українського релігійного плюралізму. *Релігійна свобода*. 2013. № 17–18. С. 101–106.

119. Колодний А. М., Филипович Л. О. Релігійна ситуація в Україні у світлі візії Міланського едикту. *Релігієзнавчі студії*. 2013. № 17–18. С. 69–70.

120. Колодний А., Филипович Л. Свобода релігії в Україні: виклики під час російсько-української війни. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 111–130.

121. Колодний А. М., Филипович Л. О. War and its consequences for the religious plurality of Ukraine. *Filosofska Dumka*. 2025. № 3. С. 135–148.

122. Коментар МЗС щодо ситуації з релігійною свободою на тимчасово окупованих територіях України / Інститут релігійної свободи. URL: <https://irs.in.ua/p/232> (дата звернення: 31.10.2025).

123. Комісії УПЦ КП та УАПЦ у підсумковому документі визначили конкретні кроки до об'єднання двох Церков [Релігійно-інформаційна служба України. 08.06.2015]. URL: https://risu.ua/komisiji-upc-kp-ta-uapc-u-pidsumkovomu-dokumentu-viznachili-konkretni-kroki-do-ob-yednannya-dvoh-cerkov_n74651/ (дата звернення: 10.10.2025).

124. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 р. ; ратифікована Україною 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 10.11.2025).

125. Кондратева І., Фенно І. The role of religion in the formation of solidarity and social cohesion in independent Ukraine. *Skhid: Journal of Culture and the Arts*. 2022. Vol. 3, Iss. 4. P. 23–30.

126. Конституанта. Перший (Старий) Статут Великого князівства Литовського 1529. URL : <https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1529.html> (дата звернення: 18.09.2025).

127. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року № 888-IX. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> (дата звернення: 10.10.2025).

128. Конституція України: [Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР]. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141; поточна ред. – Ред. від 01.01.2020 р. URL:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>(дата звернення: 10.10.2025).

129. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні. Проєкт. *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?»* (м. Київ, 22 квітня 2013 р.). Київ, 2013. 76 с.

130. Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична актуальність. Аналітична доповідь / кол. авт.: Тетяна Бевз (наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2024. 56 с.

131. Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична актуальність. монографія / кол. авт.: Тетяна Бевз (наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 576 с.

132. Копилова М. С. Концептуальна модель державно-церковних відносин в сучасній Україні. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. Серія “Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування”*. Вип. 30(59). 2024. С. 246–263.

133. Кочан Н. І. Російсько-українська війна і націоналізація церковно-релігійного символічного простору: контекстуалізація, проблематизація, інтерпретація: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 184 с.

134. Кочан Н. Релігійно-церковний аспект етнополітичної резильєнтності. *Етнополітична резильєнтність України. Аналітична доповідь* / за ред. В. Котигоренка. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. С. 28–34.

135. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія: З Друкарні “Америки”, 1925. 111 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/1197-lipinskiy-v-religiya-i-tserkva-v-istoriyi-ukrayini/> (дата звернення: 18.09.2025).

136. Ломака І. війна як чинник нестабільності в сучасній Україні та її вплив на сфери національної безпеки. Прикарпатського університету. Серія: Політологія. 2024. № 17. С.82-89.

137. Ломака І. І., Липчук О. І. Роль релігії та церкви в соціально-політичному житті демократичного суспільства. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка* / ред. І. С. Монолатій. Вип. 5 (49). Івано-Франківськ, 2018. С. 125–136.

138. Ломака І., Микитин А. Релігійна складова національної безпеки в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія/Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2024. Вип. 19. с.113–122.

139. Ломака І. І. Між інтеграцією і модернізацією. (Політологічний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 196 с.

140. Ломака І. І. Регіональні особливості релігійних організацій в Україні. *Наукові записки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Вип. 44. Київ. 2009. С. 354–363.

141. Ломака І. І. Релігійна ситуація на Україні в контексті політичної модернізації суспільства. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 30. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. С. 696–703.

142. Ломака І. І. Релігія та церква як фактор розвитку нації: вплив поліконфесійності українського суспільства на формування політичної нації. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 9. С. 210–217.

143. Ломака І. І. Релігія як інститут модернізації суспільства: аналіз політичних теорій. *Прикарпатський вісник НТШ Думка*. Івано- Франківськ. 2013. Вип.3(23). С. 99–110.

144. Ломака І. І. Специфіка і тенденції модернізаційних процесів у релігійній сфері. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 33. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН

України, 2006. С. 598–602.

145. Ломака І. І. Церква в політичній системі суспільства. *Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї*. Київ -Миколаїв, 2007. Вип.7. С. 211–222.

146. Мадрига Т. Б. Волонтерська діяльність релігійних організацій в Україні під час війни (досвід Івано-Франківщини). *Церква в суспільному і духовному житті Покуття» (до 100-ліття храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Торговиця Городенківської громади): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 вересня 2025 р.* Львів-Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 90–93.

147. Майже 40 % киян вважають “томос-тур” Порошенка агітацією – КМІС. *Українська правда*. 2019. 13 лют. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/13/7206589/> (дата звернення: 10.08.2025).

148. Майже 500 релігійних споруд зруйновано в Україні внаслідок російської агресії / Інститут релігійної свободи (дані на Саміті з міжнародної релігійної свободи). URL: <https://www.oikoumene.org/uk/news/500-churches-and-religious-sites-destroyed-in-ukraine-during-the-war> (дата звернення: 31.10.2025).

149. Мала енциклопедія етнодержавознавства / ред. Ю. І. Римаренко та ін. Київ: Генеза ; Довіра, 1996. 942 с.

150. Марчук В.В. Греко-католицька церква: спротив тоталітарному режимові. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 6. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 138–148.

151. Марчук В. В. Релігія і церква на Прикарпатті. *Мій рідний край – Прикарпаття*. Івано-Франківськ: Плай, 2001. С. 98–148.

152. Марчук В. В. Українська Греко-Католицька церква. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с.

153. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України ХХ ст. / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.

154. Марчук В. В. Церква, суспільство, політика: проблеми взаємовпливів. *Етнос і культура. Часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ: Плай, 2003. №1. С. 107–112.

155. Матяш Т. Більшість українців підтримують заборону УПЦ МП – опитування. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2024/05/07/612060_ukraintsiv_pidtrimuyut.html (дата звернення: 01.11.2025).

156. Мельничук І. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій як об'єднавчий центр релігійної єдності в часі війни рф проти України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Гельветика, 2024. Вип.17. С. 138–145.

157. Мельничук І. Гудь Б. Як об'єднати українське православ'я? *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 19. С. 254–262.

158. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024) – політико-правові підстави прийняття і ймовірні наслідки для православних церков в Україні. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Число 31. С. 162–169.

159. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Religious Information Service of Ukraine*. URL: https://risu.ua/u-derzhavnomu-komiteti-u-spravah-religiji-8_n40019 (дата звернення: 22.02.2026).

160. Митрополит Епіфаній розповів, скільки від початку війни церковних громад УПЦ МП перейшли до ПЦУ / Релігійно-інформаційна служба України. [04.06.2022]. URL: https://risu.ua/mitropolit-epifanij-rozpoviv-skilki-vid-pochatku-vijni-cerkovnih-gromad-upc-mp-perejshli-do-pcu_n129851 (дата звернення: 10.01.2026).

161. Міжконфесійна ініціатива «Християни для України». 6 січня 2019 року Православна Церква України отримала Томос про автокефалію [22.02.2024]. URL: <https://c4u.org.ua/media/calendar/2037> (дата звернення: 19.01.2026).

162. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, набрав чинності 23 березня 1976 року № 995_043. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 26.12.2025).

163. Міланський едикт (Edictum Mediolanense) 313 р. у: Lactantius. *De mortibus persecutorum*; Eusebius Caesariensis. *Historia Ecclesiastica*. Переклад та історичні джерела. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/edict-milan.asp> (дата звернення: 14.11.2025).

164. Міністерство внутрішніх справ України. Навчальні матеріали з прав людини та свободи совісті. URL: https://www.naiuu.kiev.ua/files/kafedru/fpul/pnd_relihiyznavstvo_pr_12032018.pdf (дата звернення: 14.12.2025).

165. Міністерство освіти і науки України. Громадська рада при МОН з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями: веб-сторінка. URL: <https://mon.gov.ua/news/hromadska-rada-pry-mon-z-pytan-spivpratsi-z-tserkvamy-ta-relihiynumu-orhanizatsiiamy-pidsumovala-svoiu-diialnist-za-2025-rik> (дата звернення: 08.07.2025).

166. Міністерство соціальної політики України. Утворення Громадської ради зі співпраці з Церквами та релігійними організаціями: веб-сторінка. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/u-minsotspolityky-zapratsyuye-hromadska-rada-zi-spivpratsi-z-tserkvamy-ta-relihiynumu-orhanizatsiyamy> (дата звернення: 08.07.2025).

167. Місцеве самоврядування Прикарпаття: від витоків до європейської перспективи. Івано Франківськ, «Місто НВ», 2025. 436 с.

168. Міщук А. І., Міщук М. Б. Релігійна безпека. *Національна безпека України: навчальний посібник* / С. М. Дерев'янка, Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін. ; за заг. ред. В. В. Марчука. Львів –Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 253-281.

169. Міщук, А., Міщук, М. Релігійна безпека України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. № 17. С. 145–154.

170. Міщук А., Міщук М. Релігійний фактор державотворчих процесів в контексті забезпечення національної безпеки України (на прикладі УГКЦ). *Актуальні проблеми політики, інформації та безпеки: колективна монографія* (за ред. Марчука В. В.); Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника; Факультет іст., політол. і міжнар. від-н. Івано-Франківськ: Ярина, 2022. С. 107–132.

171. Міщук А. І., Міщук М. Б. Роль церкви в умовах війни. Церква в суспільному і духовному житті Покуття (до 100-століття храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Торговиця Городенківської громади): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 вересня 2025 року. Львів-Торунь: Liha-Pres. 2025. С. 93–97.

172. Монолатій І. Друг чи ворог УГКЦ? «Приватний шпигун» Яків Макогон та «церковні справи» 1930-1940-х років. *Історія релігій в Україні*. 2024. Том 1 (№ 34). С. 239-250. URL: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2024-34-1-239-252> (дата звернення: 08.01.2026).

173. Монолатій І. Етнопериферійність. Участь суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в міжетнічній взаємодії, міждержавних конфліктах і культурі пам'яті. Дрогобич: Посвіт, 2022. 576 с.

174. Москалюк М. Ф. Український християнсько-суспільний рух у Галичині: ідеологія, інституалізація, діяльність (кін. XIX – 30-ті рр. XX ст.): монографія. Івано-Франківськ, 2018. 206 с.

175. Московський патріархат поповнився на ще одного «святого». Добкін став дияконом УПЦ МП. GORDONUA. 2023. 26 вересня. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/moskovskij-patriarhat-popovnivsja-shchednim-svjatim-dobkin-stav-dijakonom-upts-mp-1603834.html> (Дата звернення: 05.09.2025).

176. Мякінченко І. О., Стельникович С. В. *Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті - 2010-ті роки):* монографія. Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с.

177. Мякінченко І. О., Стельникович С. В. *Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті–2010-ті роки).* Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк», 2024. 296 с.

178. Найперша свобода. *Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ).* 2010. URL: https://risu.ua/naupersha-svoboda_n40063 (дата звернення: 11.09.2025).

179. Нардеп Новинський став дияконом Московського патріархату. *УНІАН.* 2023. URL: <https://www.unian.ua/society/novinskiy-nardep-novinskiy-stav-diyakonom-moskovskogo-patriarhatu-novini-ukrajini-10972094.html> (дата звернення: 05.09.2025).

180. Неправда московських анафем / упоряд. ігумен Димитрій (Рудюк). – Київ: Книга, 1999. 471 с. - URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/apolohetyka/45-book45/99-title274> (дата звернення: 05.09.2025).

181. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. *Людина і світ.* 1995. № 9. С. 16–18.

182. Новиченко М. Р. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання. *Релігійна свобода.* 2004. № 8. С. 112–115.

183. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1-2. Київ: Україна, 1993. 284 с. URL: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm> (дата звернення: 18.09.2025).

184. Окупанти знищують ПЦУ: в ISW нагадали злочини росії проти парафій на ТОТ. *Духовний Фронт України.* 2023. 10 квіт. URL: <https://df.news/2023/04/10/okupanty-znyshchuiut-ptsu-v-isw-nahadaly-zlochyny-rosii-protu-parafij-na-tot/> (дата звернення: 28.02.2025).

185. Онищук С. В. Роль міжцерковних відносин у державотворчому процесі. *Державне управління та місцеве самоврядування:* наук. журнал. 2014. Вип. 3. С. 59–69.

186. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*: електрон. журнал. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення: 17.08.2025).

187. Офіційно: новоюліанський календар у ПЦУ вирішили запровадити з 1 вересня / *Українські національні новини: Інформаційне агентство* [24.05.2023]. URL: <https://unn.ua/news/ofitsiyno-novoyulianskiy-kalendar-u-ptsu-virishili-zaprovaditi-z-1-veresnya> (дата звернення: 13.01.2026).

188. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022 р.) / Центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова [28.10.2022]. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 10.12.2025).

189. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, оцінка проблем, що існують в українському суспільстві (листопад 2025 р.) / Центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова [16.12.2025]. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-otsinka-problem-shcho-ismuiut-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2025r> (дата звернення: 10.12.2025).

190. Палінчак М.М., Андріїв О. Б. Державно-церковні відносини у Республіка Польща в умовах політичних трансформацій // *Регіональні студії*. – 2023. – № 34. – С. 96–100.

191. Палінчак М.М., Бокоч Вікторія Радянська релігійна політика та її наслідки в незалежній Україні. *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Випуск 20. С. 184-194

192. Палінчак М. М. Державно-церковні та міжконфесійні відносини в Україні (політико-правовий аналіз). *Регіональні студії: науковий збірник* /

редкол.: М. М. Палінчак (голов. ред.), Ю. О. Остапець, В. М. Бокоч та ін. Ужгород: УжНУ, 2017. Вип. 10. С. 90–93. URL <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/10/18.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).

193. Палінчак М. Методологічні підходи зарубіжних дослідників до вивчення державно-церковних відносин в Україні. *Освіта регіону*. 2013. № 3. С. 40–43.

194. Палінчак М. М. Методологічні підходи зарубіжних дослідників до вивчення державно-церковних відносин в Україні. *Освіта регіону: Український науковий журнал*. 2016. № 4. URL: <https://file.lib.in.ua/pdf/palinchak-mykola-derzhavno-tserkovni-ta-mizhkonfesiini-vidnosyny-v-ukraini-polityko-pravovyyi-analiz.pdf> (дата звернення: 26.08.2025).

195. Палінчак М. Особливості та проблеми державно-церковних відносин у сучасній Україні: конфесійні та соціально-політичні аспекти. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2013. Вип. 7(99). С. 96–100.

196. Палінчак М. М. Політологічний зміст поняття «державно-церковні відносини». *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*. 2016. № 1. С. 59–64.

197. Палінчак М.М. Стебляк Д. М. Релігія як фактор економічного розвитку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 41. 2022. С. 90-92

198. Палінчак М.М. Стебляк Д. М. Світова практика побудови моделей державно-церковних відносин: Австрія та Німеччина. Регіональні студії. 2023. Випуск 35. С. 108-111

199. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні / Помісна православна церква України. [28.07.2023]. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini> (дата звернення 10.11.2025).

200. Перелік релігійних організацій, яким необхідно внести зміни до статуту: Інформація; Міністерства культури України від 26.01.2019. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001734-19#Text> (дата звернення: 12.12.2025).

201. Плохій С. Загублене царство: історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / пер. з англ. В. Семенова, Є. Євменова; наук. ред. С. Лунін. Харків : Фоліо, 2020. 320 с.

202. Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕнД НАН України, 2024. 62 с.

203. Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: монографія / за ред. академіка НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 288 с.

204. Порошенко: автокефалія церкви – питання нацбезпеки й геополітики. *Українська правда*. 2018. 15 лип. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/07/15/7186376/> (дата звернення: 12.08.2025).

205. Порошенко і Епіфаній привезли томос в Івано-Франківську область. *LB.ua*. 2019. 18 лют. URL: https://lb.ua/news/2019/02/18/420065_poroshenko_epifaniy_privezli_tomos.html (дата звернення: 05.09.2025).

206. Предстоятель УПЦ (МП) Онуфрій продовжує під час служби поминати патріарха РПЦ Кирила, але не Вселенського Патріарха [28.01.2026]. URL: <https://kyiv24.news/news/predstoyatel-upcz-mp-onufrij-prodovzhuye-pid-chas-sluzhby-romynaty-patriarha-rpcz-kyryla-ale-ne-vselenskogo-patriarha> (дата звернення: 30.01.2026).

207. Президент України: офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua> (дата звернення: 12.11.2025).

208. Преловська І. Богословська, історико-публіцистична та епістолярна спадщина митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864–1937). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 508–520.

209. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи: Закон України від 17 січня 2019 року № 2673-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 6. Ст. 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19#Text> (дата звернення: 12.12.2025).

210. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів: Закон України від 07 листопада 2017 року № 2211-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 441. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2211-19#Text> (дата звернення: 20.12.2025).

211. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування неприбуткових організацій: Закон України від 17 липня 2015 року № 652-VIII // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/652-19#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

212. Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. LIGA:ZAKON.. Веб-сайт URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182662> (дата звернення: 12.12.2025).

213. Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України: Закон України від 14 липня 2023 року № 3258-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 87. Ст. 318. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3258-20#Text> (дата звернення: 12.12.2025).

214. Про Державний Протокол та Церемоніал України. Положення: Затв. Указом Президента України; від 22.08.2002 № 746/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/746/2002> (дата звернення: 24.10.2025).

215. Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. *Інформаційно-правова система «LIGA:ZAKON»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/UP761417?an=11> (дата звернення: 10.10.2025).

216. Про затвердження Порядку здійснення заходів, пов'язаних із попередженням тероризму, захистом населення і територій від надзвичайних ситуацій, а також координацією діяльності щодо забезпечення цивільного захисту на період проведення заходів підвищеної небезпеки. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2019 року № 2662. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2662-19> (дата звернення: 15.10.2025).

217. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 року № 3894-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 49. Ст. 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX> (дата звернення: 26.11.2025).

218. Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01 грудня 2022 року № 5935. Введено в дію Указом Президента України від 1 грудня 2022 року № 820/2022; поточна ред. – Ред. від 26.06.2024; URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#Text> (дата звернення: 02.11.2025).

219. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні: Постанова Верховної Ради України від 19 квітня 2018 року № 2410-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2410-19#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

220. Про порядок введення в дію Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Верховної Ради України від 12.12.1991 № 1976-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-12#Text> (дата звернення: 15.10.2025).

221. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283; поточна ред. – Ред. від 30.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 15.09.2025).

222. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 року № 677-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/677-2014-%D1%80> (дата звернення: 20.08.2025).

223. Про Службу військового капеланства. *Офіційний портал Верховної Ради України*. Веб-сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 02.01.2026).

224. Проект «Under Fire»: як російська армія руйнує релігійні об'єкти – співпраця з «Religion on Fire» / OSINT for Ukraine. URL <https://osintforukraine.com/publications/under-fire> (дата звернення: 31.10.2025).

225. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. 160 с.

226. ПЦУ звернулась до українців і розповіла, як вибирати президента. *Українська правда*. 2019. 5 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/05/7208420/> (дата звернення: 10.10.2025).

227. ПЦУ. Історія. *Православна Церква України: шлях крізь віки*. URL: <https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/> (дата звернення: 23.02.2026).

228. Радіо Свобода. Офіційний вебпортал / [Radiosvoboda.org](https://www.radiosvoboda.org). URL: <https://www.radiosvoboda.org/> (дата звернення: 25.08.2025).

229. Разумков О. Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2024 роки. Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).

230. Резолюція щодо свободи совісті та віросповідання на окупованих українських територіях Криму, Донецької та Луганської областей / Інститут релігійної свободи. URL: <https://www.irs.in.ua/public/index.php/p/31> (дата звернення: 31.10.2025).

231. Релігійна місія Карітас-Спес (Caritas-Spes): офіційний сайт. URL: <https://caritas-spes.org/ua> (дата звернення: 30.01.2026).

232. Релігійна свобода в Україні в контексті міжнародного правового досвіду [П. Яроцький]. *Українське релігієзнавство*. 1998. № 8. С. 45–46.

233. Релігійна свобода: науковий журнал – електронний ресурс. URL : <https://uars.info/index.php/rs> (дата звернення: 06.07.2025).

234. Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2024: результати соціологічного моніторингу / Центр Разумкова. Київ, 2024. 115 с.

235. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія.] Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/religion-factor_site_148.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

236. Релігійні відносини. *Велика українська енциклопедія: електронна версія*. Київ: ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2016 URL: https://vue.gov.ua/Релігійні_відносини (дата звернення: 15.09.2025).

237. Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст: колективна монографія / за ред. А. Колодного, Л. Филипович, А. Арістової. Київ : УАР, 2021. 348 с.

238. Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ): веб-сайт. URL : <https://risu.ua> (дата звернення: 26.11.2025).

239. Релігія в Україні: веб-сайт. URL : <https://www.religion.in.ua> (дата звернення: 06.07.2025).

240. Релігія і війна: сучасний український контекст : колективна монографія / за заг. ред. Г. М. Кулагіної-Стадніченко, О. В. Недавньої. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2024. 94 с.

241. Релігія і влада в Україні: інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова / Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/upload/Przh_Religion_2013.pdf (дата звернення: 12.12.2025)

242. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Київ: Разумков Центр, 2013. 96 с.

243. Релігія і «перебудова»: Михайло Горбачов і патріарх Пимен напередодні 1000-річчя Хрещення Русі. *Релігійно-інформаційна служба України (PISU)*. URL: https://risu.ua/religiya-i-perebudova_n34959 (дата звернення: 10.10.2025).

244. Релігія і церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження (2000–2024) / Центр Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2024. 115 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/27/2024-Religiya-religion-ENGL.pdf> (дата звернення 11.11. 2025).

245. Релігія - Світ - Україна. Колективна монографія в 3-х книгах / за наук. ред. А. Колодного, Л. Филипович. Книга II: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. *Українське релігієзнавство*. Спецвипуск 2011-1. С. 9–17.

246. Рибачук М. Громадянське суспільство і Церква. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/4.pdf> (дата звернення: 11.11.2025).

247. Римсько-Католицька Церква в Україні: офіційний сайт. URL: <https://rkc.org.ua/#> (дата звернення: 30.01.2026).

248. Романенко В. Під час слідчих дій у Почаївській лаврі УПЦ МП відбулися провокації. *Українська правда*. 2025. 10 серп. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/10/08/8001850/> (дата звернення: 19.08.2025).

249. Російсько-українська війна як конфлікт ідентичностей, цінностей та ідеологій: аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 88 с.

250. Росія продовжує катувати священників та знищувати українські храми: доповідь «Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні» / Інститут релігійної свободи. URL: <https://irs.in.ua/p/192> (дата звернення: 31.10.2025).

251. РПЦвУ і вибори: За кого агітує московський патріархат? *Духовний Фронт України*. 2020. 22 жовт. URL: <https://df.news/2020/10/22/rpctsvu-i-vyboru-zakoho-ahituie-moskovskyi-patriarkhat/> (дата звернення: 25.09.2025). ---не читає можна замінити джерелом Священник Назар Лозинський: «Амвон - місце для

благовістя Слова Божого, а не політичної агітації». Духовний фронт України. 15.10.2022. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://df.news/2020/10/15/sviashchennyk-nazar-lozynskyi-amvon-mistse-dlia-blahovistia-slova-bozhoho-a-ne-politychnoi-ahitatsii/> (дата звернення: 25.09.2025).

252. РПЦ і Орвелл: Питання автокефалії Церкви в Україні, як індикатор двоєдумства РПЦ (ч. 2). *Релігійно-інформаційна служба України (RISU)*. [26.04.2018]. URL: https://risu.ua/rpc-i-orvell-pitannya-avtokefaliji-cerkvi-v-ukrajini-yak-indikator-dvoyedumstva-rpc-ch-2_n90510 (дата звернення: 22.09.2025).

253. «Русский мир» – «Дар Божий»: релігія на службі окупаційного режиму в Криму. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/russkij-mir--dar-bozhij-religiya-na-sluzhbi-okupacijnogo-rezhimu-v-krimu_n130808 (дата звернення: 24.10.2024).

254. Саган О. Н. Без церковної незалежності незалежність політична не є повною - Саган. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/bez-cerkovnoji-nezalezhnosti-nezalezhnist-politichna-ne-ye-povnoyu-sagan_n89262 (дата звернення: 26.10.2025).

255. Саган О. Н. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку. стенограма доп. на засід. Президії НАН України 23 червня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 8. С. 84–90.

256. Саган О. Н. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: об'єктивна необхідність зміни моделей. *Релігійна свобода*. 2017. № 20. С. 39–44.

257. Саган О. Н. Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння. *Релігійна свобода*. 2013. № 17–18. С. 22–29.

258. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–29.

259. Саган О. Сучасне православ'я в Україні: «розмосковлення» історії та перспективи розвитку. Тернопіль: Крила, 2025. 224 с.

260. СБУ проводить обшуки в 10 монастирях і храмах УПЦ (МП) у трьох областях: press-служба СБУ про контррозвідувальні заходи на об'єктах Української православної церкви (МП) / *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-obshuky-monastyri-hramy-upts-mp/32158661.html> (дата звернення: 02.12.2025).

261. Свобода віросповідання під прицілом: аналітична доповідь. Російський терор на окупованих територіях Східної України / Інститут релігійної свободи. Київ, 2024. URL: <https://irs.in.ua/reports/svoboda-virosposovidannya-pid-pricilom> (дата звернення: 19.02.2026).

262. Священний Синод Української Православної Церкви. *Журнал засідання Священного Синоду* 22 листопада 2006 р. URL: <https://sinod.church.ua/2014/01/15/22-listopada-2006-roku/> (дата звернення 10.10.2025).

263. Священникам УПЦ МП заборонили бути військовими капеланами: новина / StopCor [21.03.2024]. URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-uaneews/news-svyaschenikam-upts-mp-zaboronili-buti-vijskovimi-kapelanami-21-03-2024.html> (дата звернення: 14.09.2025).

264. Сидоренко О. А. Релігійні інституції та реформи в Україні (2014–2019): роль міжцерковних організацій у суспільно-політичних трансформаціях. *Релігія і суспільство*. 2022. № 3. С. 112–129.

265. Скільки українців готові святкувати Різдво 25 грудня. *Life.Pravda*. 2022. 19 грудня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/12/19/251907/> (дата звернення: 15.09.2025).

266. Скоклюк Ю. Роль державних і недержавних акторів у забезпеченні релігійної безпеки в Україні: компаративний аналіз. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. Т. 24, № 2. С. 31–34.

267. Соціокультурні трансформації в Україні під впливом російсько-української війни: аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 60 с.

268. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2024 – на початку 2025 рр.: аналіт. доп. / [Каплан Ю., Валецький О., Здіорук С. та ін.] ; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан, В. Токмана. Київ: НІСД, 2025. 56 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.13>

269. Становище релігії в тимчасово окупованому Криму: аналітичний звіт / Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим [28.07.2025]. 26 с. URL: https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/Stanovyshche-relihii_compressed.pdf (дата звернення: 11.10.2025).

270. Стаття 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» Кримінального кодексу України / закон про кримінальний кодекс // *Kodeksy.com.ua*. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-161.htm (дата звернення: 03.09.2025).

271. Статут про державний устрій, права і вільності Української Народної Республіки: Конституція УНР (29 квіт. 1918 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 21.01.2026).

272. Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції: монографія / кол. авт. за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Норма права, 2024. 860 с.

273. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія / за ред. академіка НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.

274. Суспільно-політична солідарність в Україні у повоєнний період: прогностні оцінки. Аналітична доповідь / за ред. академіка НАН України

О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 56 с.

275. Титаренко В., Филипович Л. О. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. Т. 24. С. 55–64.

276. Томашівський С. Історія Церкви на Україні: Філадельфія, б. р. 159 с. / Передрук з “Записок Чину св. Василя Великого”. Друкарня “Америки”. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/1869-tomashivskiy-s-istoriya-tserkvi-na-ukrayini> (дата звернення: 18.09.2025).

277. Ткаченко Є. В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7 (дата звернення: 18.09.2025).

278. Трофанчук Г. І. Канонічне право. Курс лекцій: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів; Міністерство освіти і науки України. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 272 с.

279. У Ватикані відбулася Хресна хода, але без згадки про “примирення” України та росії. *Suspilne.media*. URL: <https://suspilne.media/229256-u-vatikani-vidbulasa-hresna-hoda-ale-bez-zgadki-pro-primirennia-ukraini-ta-rosii> (дата звернення: 31.10.2025).

280. Україна і Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманіття сфер суспільного буття. За ред. П. Яроцького і Л. Филипович. К., 2015. 288 с.

281. Україна поліконфесійна: колективна монографія / за ред. А. Колодного, П. Павленка; Українська асоціація релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ: Інтерсервіс, 2021. 382 с.

282. Українська Православна Церква (Московського Патріархату). *Релігійно-інформаційна служба України*. 2011. URL: https://risu.ua/ukrajinska-pravoslavna-cerkva-moskovskogo-patriarhatu_n48337/ (дата звернення 10.10.2025).

283. Українська релігієзнавча енциклопедія. За редакцією професора Анатолія Колодного. Том другий. Київ: Інтерсервіс, 2023. 856 с.

284. Українське релігієзнавство: науковий журнал – електронний ресурс. URL: <https://uars.info/index.php/uars/index> (дата звернення: 11.12.2025)

285. Українське суспільство, держава і церква під час війни: церковно-релігійна ситуація в Україні-2023. Київ: Центр Разумкова, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf> (дата звернення: 15.02.2026).

286. Український світ в його релігійних вимірах : колективна монографія / за ред. Л. Филипович, А. Арістової - Київ : Світ знань . Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2022 - 196 с.

287. Універсали Української Центральної Ради: I–II–III Універсали / Український центр Civic - Civil Updates (ccu.gov.ua). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/170> (дата звернення: 21.01.2026).

288. УПЦ КП закликала до негайного створення єдиної Помісної Православної Церкви: стаття / *УНІАН*. [23.02.2014]. URL: <https://www.unian.ua/politics/888597-upts-kp-zaklikala-do-negaynogo-stvorennnya-edinoji-pomisnoji-pravoslavnoji-tserkvi.html> (дата звернення: 24.09.2025).

289. УПЦ МП: «хресна хода» пройде в Київ попри пікет ОУН / *Українська правда*. 2016. 25 лип. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/07/25/7115799/> (дата звернення: 12.12.2025).

290. УАПЦ та УПЦ КП готуються до об'єднання в єдину помісну церкву. *Львівський портал*. Львів, 13.04.2015. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2015/04/13/153012> (дата звернення: 24.02.2026).

291. Усенко І. Б. Адміністративний кодекс УСРР 1927. *Енциклопедія Сучасної України* / гол. ред. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т енцикл. досліджень НАН України. Київ: Енциклопедія Сучасної України, 2001; оновл. 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-42673> (дата звернення: 10.10.2025).

292. Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных / ред. Київська наукова бібліотека. Київ: Наукова електронна бібліотека, 2017. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/471#?c=0&m=0&s=0&cv=0> (дата звернення: 18.09.2025).

293. Фаст О. О. Політична та адміністративна діяльність Митрополита Петра Могили. *Сучасний науковий журнал*. 2023. № 2(2). С. 139–147.

294. Фейк про «релігійні переслідування в Україні», який Росія розганяє у США, переслідує одразу три цілі – експерт. *Ukrinform.ua*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4072080-fejk-pro-religijni-peresliduvanna-v-ukraini-akij-rosia-rozganae-u-ssa-pereslidue-odrazu-tri-cili-ekspert.html> (дата звернення: 02.11.2025).

295. Филипович Л., Горкуша О. Religious challenges to national security in the context of the Russo-Ukrainian war. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2024. № 1. С. 55-63.

296. Филипович Л. Війна створила у протестантському середовищі той самий розрив, що і в суспільстві в цілому / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2025. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/viina-stvoryla-u-protestantskomu-seredovishchi-toi-samyi-rozryv-shcho-i-v-suspilstvi-v-tsilomu/> (дата звернення: 30.12.2025).

297. Филипович Л. О. Міжнародний досвід міжрелігійного діалогу // *Українське релігієзнавство*. 2010. № 56. С. 153-164.

298. Филипович Л. О., Титаренко В. В. Специфіка методології дослідження релігійних меншин в Україні: методологічні засади. *Український релігієзнавчий часопис*. 2024. № 95. С. 18-23.

299. Филипович Л. Теорія і практика реалізації права на свободу віровизнання: всеукраїнський та регіональні контексти. *Релігійна свобода*. 2013. № 17–18. С. 5–10.

300. Филипович Л. О. Церква і українське суспільство (Двадцятирічні підсумки порозуміння). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2021. Вип. 22. Кн. 2. С. 288-292.

301. Філарет прийшов на з'їзд Тимошенко. Нагадав про ворогів і заслугу Порошенка. *Gazeta.ua*. 2019. 22 січ. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_filaret-prijshov-na-zyizd-timoshenko-nagadav-pro-vorogiv-i-zaslugu-poroshenka/881302 (дата звернення: 01.12.2025).

302. Філософія права: проблеми та підходи. Навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима, О. В. Грищук, Т. І. Дудаш, Т. І. Пашук, С. П. Рабінович, Л. В. Ярмол, Ю. І. Анохін. За загальною редакцією П. М. Рабіновича. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, юридичний факультет, Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини, 2005. – 332 с.

303. Харьковщенко Є., Туренко В. Особливості релігійної безпеки в (перед) воєнних умовах в Україні: завдання для гуманітарної політики *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. Т. 23. № 1. Р. 65–69.

304. Хельсінкські документи ОБСЄ (OSCE Helsinki Documents). Заключний акт ОБСЄ (1975) URL : https://resources.osce.org/sites/default/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf (дата звернення: 26.12.2025).

305. Часопис «Патріярхат»: електронний журнал. URL : <https://www.patriyarkhat.org.ua/> (дата звернення: 06.07.2025).

306. Часопис «Релігійна панорама». *Українське Релігієзнавство*. 2009. № 50. С. 293.

307. Черній А. Конфесія. *Політологічний словник*: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

308. Центр Разумкова: офіційний веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua> (дата звернення: 06.07.2025).

309. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Криниця, 1999. 324 с.

310. Щоб миритися, треба бути живими - Глава УГКЦ про спроби Ватикану примирити українців та росіян. *Suspilne.media*. URL: <https://suspilne.media/229002-sob-miritisa-treba-buti-zivimi-glava-ugkc-pro-sprobi-vatikanu-primiriti-ukrainciv-ta-rosian/> (дата звернення: 31.10.2025).

311. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д – Й. 744 с.

312. Янукович славив Великдень у Києво-Печерській лаврі УПЦ (МП). *Радіо Свобода*. 2011. 24 квіт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/9503948.html> (дата звернення: 12.09.2025).

313. Ященко В. А. Еволюція державно-церковних відносин в Україні / В. А. Ященко. – Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.06 «Логіка»/ В.Ященко. – К., 1996. – 210 с.

314. A Declaration on the «Russian World» (Russkii Mir) Teaching : theological declaration / Volos Academy for Theological Studies. – Published 13 March 2022. URL: <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching> (дата звернення: 06.07.2025).

315. Annexation of the Metropolis of Kyiv by the Moscow Patriarchate. *Wikipedia: The Free Encyclopedia*/ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Annexation_of_the_Metropolis_of_Kyiv_by_the_Moscow_Patriarchate (дата звернення: 20.01.2026).

316. Asad T. Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity. Stanford, CA : Stanford University Press, 2003. 288 p.

317. Berger P. L., Davie G., & Fokas, E. Religious America, Secular Europe?: A Theme and Variations. Aldershot : Ashgate, 2008. 168 p.

318. Peter L. Berger (ed.). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C.: Ethics and Public Policy Center ; Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1999. VIII, 135 с.

319. Berger P. L. *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. Boston/Berlin: De Gruyter, 2014. 163 p.

320. Bretherton L. *Christianity and Contemporary Politics: The Conditions and Possibilities of Faithful Witness*. Oxford ; Hoboken: Wiley-Blackwell, 2010. 272 p.

321. Casanova J. *Public Religions in the Modern World*. Chicago; London: University of Chicago Press, 1994. 330 c.

322. Casanova, José. *Beyond Secularization: Religion, Secularity, and the Dynamics of Our Global Age*. Washington, D.C.: Georgetown University, Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 2017. 262 c.

323. Charter of Fundamental Rights of the European Union: 2012/C 326/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> (дата звернення: 24.10.2025).

324. Charter of Paris for a New Europe (Paris, 21 November 1990). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf> (дата звернення: 24.10.2025).

325. Charter of the United Nations: signed 26 June 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата звернення: 24.10.2025).

326. Ciocan T.-C. Interfaith Dialogue as a Tool for Combating Discrimination: Theological Insights and Practical Applications. *Dialogo: Journal of the Dialogue between Science & Theology*. 2024. Vol. 11, Iss. 1, P. 518–548 URL: https://www.researchgate.net/publication/386566482_Interfaith_Dialogue_as_a_Tool_for_Combating_Discrimination_Theological_Insights_and_Practical_Applications (дата звернення: 15.11.2025).

327. Confession. *Cambridge Dictionary Online*. URL: <https://dictionary.cambridge.org> (дата звернення: 03.11.2025).

328. Confession. *Merriam-Webster.com Dictionary*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/confession> (дата звернення: 03.11.2025).

329. Confession. *Oxford English Dictionary Online*. URL: <https://www.oed.com> (дата звернення: 03.11.2025).

330. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Rome, 4 November 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 25.01.2025).

331. Costidis, Marissa. Ecumenical Patriarch Bartholomew *Interview With ukrinform.ua. Orthodox Observer*, [21.08.2021]. URL: <https://orthodoxobserver.org/ecumenical-patriarch-bartholomew-ukraine/> (дата звернення: 12.04.2025).

332. Council in Trullo (A.D. 692): Canons і тексти Собору у траулі / New Advent. org. URL: <https://www.newadvent.org/fathers/3814.htm> (дата звернення: 20.01.2026).

333. Davie G. *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*. London: SAGE, 2013. 328 p.

334. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. UN General Assembly Resolution A/RES/36/55, 25 November 1981. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-all-forms-intolerance-and-discrimination> (дата звернення: 20.09.2025).

335. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities: UN General Assembly resolution 47/135 of 18 December 1992. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (дата звернення: 24.10.2025).

336. *Freedom of religion or belief and security: policy guidance / OSCE ODIHR*. Warsaw, 2023. 64 с.

337. Geraskov, S. (2017). Religion and Politics in Contemporary Ukraine: The Problem of Interaction. *Annual Review of the Institute for Advanced Social Research*, 14, 21–36.

338. Historical decision: the ugcc in ukraine switches to a new calendar / Department for Information *Ukrainian Greek Catholic Church*. [06.02.2023]. URL: <https://pdf.ugcc.ua/en/data/historical-decision-the-ugcc-in-ukraine-switches-to-a-new-calendar-232/> (дата звернення: 13.01.2026).

339. Information about UCCRO: vrciro.org.ua. URL: <https://vrciro.org.ua/en/council/info> (дата звернення: 24.10.2025).
340. International Commission for Human Rights and Religious Freedom: веб-сайт. URL : <https://www.ichrrf.org> (дата звернення: 08.07.2025).
341. International Religious Freedom Report 2010: Ukraine / U.S. Department of State. 2010. URL:<https://www.refworld.org/reference/annualreport/usdos/2010/en/76060> (дата звернення: 10.11.2025).
342. José Casanova concludes discussion series on public religions in the COVID-19 world / Berkley Center for Religion, Peace & World Affairs, Georgetown University. Washington, D.C.: Berkley Center, 21.05.2021. URL: <https://berkleycenter.georgetown.edu/features/jose-casanova-concludes-discussion-series-on-public-religions-in-the-covid-19-world> (дата звернення: 12.12.2025).
343. Justinian I - Ecclesiastical policy. *Encyclopædia Britannica* /Written by Joan Mervyn Hussey, fact-checked by Britannica Editors. Last updated: Jan. 1, 2026. URL: <https://www.britannica.com/biography/Justinian-I/Ecclesiastical-policy> (дата звернення: 15.01.2026).
344. Kondratyeva I., Fenno I. The role of religion in the formation of solidarity and social cohesion in independent Ukraine. *Skhid. Journal of Social Sciences*. 2022. Vol. 3. Issue 4. P. 23–30.
345. Konrad-Adenauer-Stiftung (Фонд Конрада Аденауера): веб-сайт. URL : <https://www.kas.de/en/web/ukraine> (дата звернення: 06.07.2025).
346. Latinovic V., Mannion G., Phan P. C. Pathways for Inter-Religious Dialogue in the Twenty-First Century. New York : Palgrave Macmillan, 2015. 276 с.
347. Lomachinska I., & Kravet, M. Christian religious philanthropy as a spiritual determinant of national resilience under conditions of war. *Skhid*. 2025. 7(4). P. 68–78.
348. Langenscheidt's Dictionary: English ⇔ German. *Langenscheidt*, онлайн. URL: <https://www.langenscheidt.com> (дата звернення: 03.11.2025).
349. Meeting with Representatives of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations: address by His Holiness John Paul II, 24 June 2001 /

Vatican.va. Rome, 24.06.2001. Mode of access. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/2001/june/documents/hf_jp-ii_spe_20010624_ucraina-meeting-panucr.html (дата звернення: 24.09.2025).

350. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic Church in Eastern Galicia and Transcarpathia: collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marchuk, Ye. B. Kish etc. – Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. – 212 p

351. Metropolitan Onufriy of the UOC-MP calls on Putin to immediately stop the fratricidal war [24.02.2022]. URL: https://risu.ua/en/metropolitan-onufriy-of-the-uoc-mp-calls-on-putin-to-immediately-stop-the-fratricidal-war_n126383 (дата звернення: 23.02.2026).

352. Patriarch Filaret: Kharkiv Council of 1992 Organized by Security Services. *RISU - Religious Information Service of Ukraine*. URL: https://risu.ua/en/patriarch-filaret-kharkiv-council-of-1992-organized-by-security-services_n53316 (дата звернення: 23.02.2026).

353. President Poroshenko took part in the Easter service at St. Michael's Cathedral. *Religious Information Service of Ukraine (RISU)*. 29 Apr. 2019. URL: https://risu.ua/en/president-poroshenko-took-part-in-the-easter-service-at-st-michael-s-cathedral_n97789 (дата звернення: 22.04.2025).

354. Professor Grace Davie to deliver annual Cadbury Lectures / University of Birmingham. Birmingham: University of Birmingham [24.02.2016]. URL: <http://birmingham.ac.uk/news-archive/2016/professor-grace-davie-to-deliver-annual-cadbury-lectures> (дата звернення: 15.12.2025)

355. Religiosity, trust in the Church, confessional division and inter-church relations in Ukrainian society (October, 2024). Razumkov Centre. Published: 29 Jan. 2025 / *Razumkov Centre Official Website*. URL: <https://razumkov.org.ua/en/component/k2/religiosity-trust-in-the-church-confessional-division-and-inter-church-relations-in-ukrainian-society-october-2024> (дата звернення: 22.02.2026).

356. Robbins T., Robertson R. Church-State Relations: Tensions and Transitions. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1987. 306 p.

357. Russia continues to torture priests and destroy Ukrainian churches - IRF released new report / Institute for Religious Freedom. 29.03.2024. URL: <https://irf.in.ua/p/105> (дата звернення: 22.08.2025).

358. Russia's Targeting of Religious Minorities in Ukraine. *Human Rights Watch*. New York, 2024. URL: <https://www.hrw.org/report/2024/01/15/russia-targeting-religious-minorities-ukraine> (дата звернення: 19.02.2026).

359. Russian Federation and Russian Orthodox Church destroy religious freedom in the occupied territories of Ukraine. *Foreign Ministry: ukr. natl. news*, 04 Feb. 2025. URL: <https://unn.ua/en/news/russian-federation-and-russian-orthodox-church-destroy-religious-freedom-in-the-occupied-territories-of-ukraine-foreign-ministry> (дата звернення: 15.12.2025).

360. Russian Synod condemns Patriarch Bartholomew's anti-canonical visit to Ukraine. *OrthoChristian.com*. [24.09.2021]. URL: <https://orthochristian.com/41987.html> (дата звернення: 10.10.2025).

361. Sandberg R., Doe N. *Church–State Relations in Europe. Religion Compass*. 2007. Vol. 1, No 5. Pp. 561–578 (дата звернення: 10.12.2025).

362. Sagan, Oleksandr and Yanauer, Mechyslav (2025) «The Social Policy of Churches in Ukraine Today: Theoretical Foundations and Practical Implementation». *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 45 : Iss. 8, Article 8*. P. 126-143. (1,3 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2659> Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol45/iss8/8>

363. Sagan, Oleksandr and Yanauer, Mechyslav (2025) «The Social Policy of Churches in Ukraine Today: Theoretical Foundations and Practical Implementation». *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 45 : Iss. 8, Article 8*. P. 126-143. (1,3 д.а.) DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2659> Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol45/iss8/8>

364. Stepan A. Religion, Democracy, and the “Twin Tolerations”. *Journal of Democracy*. Oct. 2000. Vol. 11, No. 4. P. 37-57 (дата звернення: 26.10.2025).

365. Studia in.ua. Сутність та умови забезпечення свободи совісті. URL: <https://buklib.net/books/33447> (дата звернення: 14.12.2025).

366. The religious dimension of intercultural dialogue : *report* | Doc. 12553, 25 March 2011 / *Parliamentary Assembly* (PACE). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17973&lang=en> (дата звернення: 10.09.2025).

367. Ukraine never was, never will be Russian Orthodox Church's canonical territory – Poroshenko. *Interfax*. 14.10.2018. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/general/537998.html> (дата звернення: 22.06.2025).

368. Ukraine: New law raises religious freedom concerns / Human Rights Watch. 30 Oct. 2024. URL: <https://www.hrw.org/news/2024/10/30/ukraine-new-law-raises-religious-freedom-concerns> (дата звернення: 05.10. 2025).

369. Ukraine: Religious Freedom Under Threat in Occupied Territories / Amnesty International. London, 2023. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/09/ukraine-religious-freedom-threats> (дата звернення: 19.02.2026).

370. Ukrainian Greek-Catholic Church. 7. *Pseudo-council and liquidation 1946*. Ukrainian Greek-Catholic Church, History of UGCC. URL: <https://ugcc.ua/en/church/history/pseudo-council-and-liquidation/> (дата звернення: 11.01.2026).

371. Ukrainian Protestants Wrestle With War and Faith / David Kirichenko. *Kyiv Post*. [13.04.2025]. URL: <https://www.kyivpost.com/post/50589> (дата звернення: 30.01.2026).

372. Ukrainian Society, State and Church in War: Church and Religious Situation in Ukraine 2023. Київ: Razumkov Centre, 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/02/12/2023-Religiya-ENGL.pdf> (дата звернення: 22.09.2025).

373. Ukrainian Society, State and Church in War. Church and Religion in Ukraine 2024 / Razumkov Centre. Київ, 2025. 64 p. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/27/2024-Religiya-religion-ENGL.pdf> (дата звернення: 15.12. 2025).

374. UNHCR - Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. *Ukraine Emergency: Displacement data and response overview*. URL: <https://www.unhcr.org/emergencies/ukraine-emergency> (дата звернення: 20.01.2026).

375. Universal Declaration of Human Rights (UDHR), adopted by the United Nations General Assembly, 10 December 1948, Resolution 217 A (III). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 10.11.2025).

376. United States Department of State. *July-December, 2010 International Religious Freedom Report - Ukraine* / Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. - 13 Sept. 2011. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/usdos/2011/82448> (дата звернення: 20.05.2025).

377. Utter G. H., & Store, J. W. *Religion and Politics: A Reference Handbook*. CA : ABC-CLIO ; Bloomsbury Academic, 2002. 356 p.

378. Vaskul S. Religious institutions in the transformation processes of Ukrainian identity in wartime conditions. *Skhid: Journal of Social Sciences*, 2025. Vol.7. Issue 2. С. 19–25.

379. Vienna Concluding Document of the CSCE Follow-up Meeting (Vienna, 15 January 1989). URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/a/7/40881.pdf> (дата звернення: 24.10.2025).

380. Wallis J. *God's Politics: Why the Right Gets It Wrong and the Left Doesn't Get It*. New York, NY : HarperCollins Publishers, 2005. 256 p.

381. Wanner C. *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2022. 246 p.

382. Yuvsechko Y. Transformation of the religious landscape of Ukraine under war conditions. *Philosophy and Governance*. 2025. Vol. 3. P. 43–50.

ДОДАТКИ**Додаток А****Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації****Статті в наукових фахових виданнях України категорії Б:**

1. Мельничук І. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій як об'єднавчий центр релігійної єдності в часі війни рф проти України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип.17. С. 138–145.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-18>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/issue/view/19/19>

2. Мельничук І. Гудь Б. Як об'єднати українське православ'я? *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія / Карпатський національний університет імені Василя Стефаника*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 19. С. 254–262.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-24>

URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/161/158>

3. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024) – політико-правові підстави прийняття і ймовірні наслідки для православних церков в Україні. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Число 31. С. 162–169.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.25>

URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/566/497>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Мельничук І. Відділення церкви від держави: політико-правове та релігійне розуміння. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний вимір*: збірник матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–9 травня 2025 р.). Електронне видання. Івано-Франківськ: Карпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2025. С.103-105.

URL:<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23619/1/Pronoza%20I.pdf>

5. Мельничук І. Вплив спадщини СРСР на державно-церковні відносини в Україні. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 6–7 березня 2025 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2025. С. 186–190.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c2deffb-82b8-4d59-8121-348c8cf78bb9/content>

6. Мельничук І. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій в українському медіапросторі в умовах війни. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника за 2023 рік (м. Івано-Франківськ 1–5 квітня 2024 р. Електронне видання. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 80–82.*

URL: https://drive.google.com/file/d/1w5y6w0g0W5BpT_cblrbonZBCF-77kba0/view

7. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» як запорука релігійної безпеки в умовах війни. Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. – Харків : Право, 2024. С. 21–23.

URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/conf-31-10-24-released.pdf>

8. Мельничук І. Православна Церква України як важливий геополітичний гравець. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і*

прикладний аспекти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XXXIX Харків. політол. читань), м. Харків, 28 берез. 2025 р. / [редкол.: Л. М. Герасіна (голова), О. Ю. Панфілов, В. А. Прудников та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2025. С. 15–19.

URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=5569&download_id=1984&srsId=AfmBOopsU-AzBWyA0YE1uc9A-RxCzCQIvtQKu1ENUqgdJM1mxmI7hsV3

9. Мельничук В. І., Мельничук І. В. Православна церква України як провідник національної ідентичності. *Церква в суспільному і духовному житті Покуття (до 100-ліття храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Торговиця Городенківської громади)*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Торговиця, 4 вересня 2025 р.). Львів – Торунь: Liha Pres, 2025. С. 66–70.

Апробація матеріалів дисертації. Основні наукові положення і результати дисертаційної роботи представлено на семи всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях: Наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів з Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника а 2023 рік (м. Івано-Франківськ, 1–5 квітня 2024 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (м. Харків, 28 березня 2025 р.), IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри: матеріали» (м. Одеса, 6–7 березня 2025 р.), II Всеукраїнська наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 жовт. 2024 р.) / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Козловець М. А., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики; Харків. асоц. політологів. – Харків, IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (м. Івано-Франківськ 8–9 травня 2025 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Церква в суспільному і духовному житті Покуття» (с. Торговиця 4 вересня 2025 р.).

Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні

Варфоломій, милістю Божою Архієпископ Константинополя, Нового Риму і Вселенський Патріарх.

«Ви приступили до гори Сіонської... і до Церкви первородних» (Євр. 12:22-23), блаженний серед народів Апостол Павло говорить усім вірним; і дійсно, Церква є горою, тому міцною і стійкою, непорушною та непохитною. Хоча одним стадом та одним тілом Христовим є і називається Церквою Божою, яка повсюди має сповідання православної віри, спільність в таїнствах у Дусі Святому та непорушність апостольського спадкоємства та канонічного порядку, але ще від апостольських часів складається з Церков, розташованих по місцях і країнах, внутрішньо самоврядованих власними пастирями та вчителями, і служителями Євангелія Христового, тобто кожного місця єпископами, з причин не лише історичного значення міст і країн у світі, але й внаслідок особливих пастирських потреб у них.

Отож, оскільки благочестива та Богом бережена земля України укріплена та звеличена вищим промислом та отримала свою повну політичну незалежність, державні та церковні керівники якої вже тридцять років палко просять її церковного самоврядування та пліч-о-пліч з народом й суголосно з давніми його проханнями, свого часу зверненими до святішого Апостольського Константинопольського Престолу, котрий за багатовіковим канонічним переданням зобов'язаний турбуватися про Святі православні Церкви, які мають в цьому потребу, а найдужче про ті, які від початку з ним зв'язані канонічними узами, як-от історична Митрополія Київська, – то наша Мірність з Преосвященними при нас Митрополитами та всечесними, улюбленими в Святому Дусі братами та співслужителями, з обов'язку турботи Великої Христової Церкви за Православний світ, для зцілення постійно загрожуючих розколів та розділів у помісних Церквах, однодумно визначаємо та проголошуємо, щоб уся Православна Церква, що знаходиться в межах політично сформованої та

цілковито незалежної держави України разом із Священними Митрополіями, Архієпископіями, Єпископіями, монастирями, парафіями та всіма в них церковними установами, котра знаходиться під покровом Засновника Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви Боголюдини Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа, існувала віднині канонічно автокефальною, незалежною та самоврядованою, маючи Першого в церковних справах і визнаючи кожного канонічного її Предстоятеля, який носить титул «Блаженніший Митрополит Київський і Всієї України», – не допускається якогось доповнення чи віднімання від його титулу без дозволу Константинопольської Церкви, – який є головою Святішого Синоду, котрий щороку скликається з Архієреїв, запрошуваних почергово за їхнім старшинством, з числа тих, що мають єпархії в географічних межах України. Таким чином управлятимуться справи Церкви в цій країні, як проголошують божественні та святі Канони, вільно й у Святому Дусі, та безперешкодно, без будь-якого іншого зовнішнього впливу.

До того ж, цим підписаним Патріаршим і Синодальним Томосом ми визнаємо та проголошуємо встановлену в межах території України Автокефальну Церкву нашою духовною донькою та закликаємо всі світові Православні Церкви визнавати її як сестру та згадувати під іменем «Святіша Церква України», як таку, що має своєю кафедрою історичне місто Київ, не може ставити єпископів чи засновувати парафії за межами держави; вже існуючі відтепер підкоряються, згідно з порядком, Вселенському Престолу, який має канонічні повноваження в Діаспорі, бо юрисдикція цієї Церкви обмежується територією Української Держави.

І ми надаємо їй привілеї та всі суверенні права, належні автокефальній церковній Владі, так що відтепер Митрополит Київський і Всієї України, здійснюючи богослужіння, поминає «Усіх Єпископів Православних», а сонм найсвятіших Архієреїв при ньому поминає його ім'я як Першого та Предстоятеля Найсвятішої Церкви в Україні. Те, що стосується внутрішнього церковного управління, розглядається, судиться та визначається виключно ним і Священним Синодом, слідуючи євангельському та іншому вченню, згідно зі священним

Переданням і шанованими канонічними постановами нашої Святої Православної Церкви, і настановою 6-го канону I Нікейського Вселенського Собору, який визначає, що «якщо ж при спільному голосуванні всіх, яке буде справедливим і згідно церковного канону, двоє чи троє через власну схильність до суперечок будуть [це] заперечувати, то нехай має силу рішення більшості». до того ж зберігається право всіх архієреїв та іншого духовенства на апеляційне звернення до Вселенського Патріарха, який має канонічну відповідальність приймати безапеляційні судові рішення для єпископів та іншого духовенства помісних Церков, згідно з 9-м і 17-м священними канонами IV Халкідонського Вселенського Собору.

Прояснюємо до вищесказаного, що Автокефальна Церква в Україні визнає головою Святіший Апостольський і Патріарший Вселенський Престол, як і інші Патріархи та Предстоятелі, та має разом з іншими канонічними обов'язками та відповідальностями насамперед збереження нашої Православної Віри неущожденою та канонічної єдності та спілкування з Вселенським Патріархатом й іншими помісними Православними Церквами непорушними. І до цього, Митрополит Київський і Всієї України, як і Архієреї Найсвятішої Церкви України, обираються віднині відповідно до належних положень божественних і священних Канонів і згідно з відповідними положеннями її Статуту, які мають в усьому обов'язково відповідати положенням цього Патріаршого і Синодального Томосу. Усі архієреї зобов'язані турбуватися, щоб боголюбно пасти народ Божий, провадячи в страху Божому мир і згоду в країні та в своїй Церкві.

Але щоб в усьому перебував не применшений зв'язок духовної єдності та спілкування святих Божих Церков, бо ми навчилися «зберігати єдність духа в союзі миру» (Еф. 4:3), то кожний Блаженніший Митрополит Київський і Всієї України повинен поминати за давніми Переданнями святих Отців наших Вселенського Патріарха, Блаженніших Патріархів та інших Предстоятелів помісних Православних Церков, у ряду Диптихів, згідно з канонічним порядком, отримавши своє місце після Предстоятеля Церкви Чехії і Словачії в священних Диптихах і на церковних зібраннях.

Таким чином, Православна Церква в Україні, через свого Першого чи канонічного місцеблюстителя Київського Престолу, зобов'язана брати участь стосовно важливих канонічних, догматичних та інших питань у міжправославних нарадах, які збираються час від часу, за священним звичаєм, від початків усталеним Отцями. Перший же, настановлений, зобов'язаний обов'язково посилати необхідні належні Мирні Грамоти до Вселенського Патріарха та до інших Предстоятелів, і сам має право від них отримувати, починаючи свої мирні поїздки від Першопрестольної Церкви Константинополя за звичаями, отримуючи від неї і Святе Миро, для вияву духовної єдності з нею. Для вирішення значних питань церковного, догматичного та канонічного характеру слід Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України від імені Священного Синоду своєї Церкви звертатися до нашого Святішого Патріаршого і Вселенського Престолу, прагнучи від нього авторитетної думки та твердого взаєморозуміння, причому права Вселенського Престолу на Екзархат в Україні та священні ставропігії зберігаються неприменшеними.

Отже, на всіх цих умовах наша Свята Христова Велика Церква благословляє та проголошує Православну Церкву в Україні Автокефальною та щедро закликає на Ієрархію на Українській землі, непорочний клір і благочестивий народ її, з невичерпного скарбу Святого Духа, божественні дари, молячись, щоб Перший і Великий Архієрей Ісус Христос, заступництвом всенепорочної і всеблагословенної Владичиці нашої Богородиці і пріснодіви Марії, святого славного і рівноапостольного князя Володимира і святої славної княгині Ольги, преподобних і богоносних Отців наших, подвижників і монахів Києво-Печерської Лаври та інших монастирів, укріпив назавжди її в тілі Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви таким чином зараховану Автокефальну Церкву України і подав їй благостояння, єдність, мир і зростання, на славу Його і Отця і Святого Духа.

Таким чином, таке вирішене та розсуджене і в радості сповіщене вам від шанованого Центру Православ'я було соборно затверджено, для постійного збереження видається цей Патріарший і Синодальний Томос, написаний і

підписаний в Кодексі нашої Великої Христової Константинопольської Церкви, вручений в точній і ідентичній копії Блаженнішому Предстоятелю Святішої Церкви України, кір Епіфанію та його високопревосходительству, Президенту країни пану Петру Порошенку, для вічного доказу та постійного представлення.

Року дві тисячі дев'ятнадцятого, місяця січня, 6 числа, індікціона 12.

† Вселенський Патріарх Варфоломій, в Христі Бозі вирішує

† митрополит Вріульський Пантелеймон,

† митрополит Італійський і Мальтійський Геннадій

† митрополит Германський Августин

† митрополит Транупольський Герман

† митрополит Нью-Джерський Євангел

† митрополит Родоський Кирилл

† митрополит Ретімнський і Авлопотамський Євгеній

† митрополит Корейський Амвросій

† митрополит Сингапурський Контантин

† митрополит Австрійський Арсеній

† митрополит Сімський Хризостом

† митрополит Чиказький Нафанаїл

**Джерело: дані отримані з джерела [199]*

Додаток В

Зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»

№	Тематичний напрям змін	Зміст змін / мета	Законопроекти / ініціативи
1	Термінологічне уточнення видів релігійних організацій	Уточнення правового статусу різних форм релігійних об'єднань	Постатейні зміни до Закону, наприклад, законопроекти № 4128
2	Освітні, майнові та фінансові питання	Врегулювання права на землю, майно, фінансування діяльності релігійних організацій	Законопроекти № 2249, 2347
3	Соціальне забезпечення представників релігійних організацій	Надання соціальних та пенсійних пільг служителям релігійних організацій	Законопроекти № 2491, 3184
4	Право на відмову від безконтактних носіїв інформації	Захист права віруючих на відмову від отримання цифрових носіїв інформації	Законопроекти № 2765, 3021
5	Унормування деструктивної діяльності	Визначення правових підстав для протидії деструктивним релігійним організаціям	Законопроекти № 3050, 4073
6	Уточнення назв організацій із центрами за кордоном	Регулювання статусу та діяльності підпорядкованих закордонним центрам	Законопроекти № 3271, 3345
7	Запровадження капеланства	Правове закріплення інституту капеланства у військових формуваннях	Законопроекти № 2532, 3678
8	Усунення погоджувальної процедури	Спрощення проведення публічних зібрань та богослужінь	Законопроекти № 2210, 3330
9	Процедури зміни юрисдикційної підлеглості	Забезпечення права релігійних громад на вільний вибір підпорядкування	Законопроект № 4128

		релігійним центрам	
10	Процедури реєстрації релігійних організацій	Удосконалення механізму державної реєстрації релігійних об'єднань	Законопроекти № 2250, 3115

**Джерело: авторська розробка*

Свобода віросповідання: Україна – Європейський Союз

Критерій	Україна	Держави ЄС
Конституційна / правова основа	Ст. 35 Конституції України; профільне законодавство	Ст. 9 ЄКПЛ; національні конституції та закони
Модель державно-конфесійних відносин	Світська держава, відокремлення церкви від держави	Плюралістичні моделі: від жорсткої світськості до кооперативної
Статус свободи віросповідання	Формально гарантована, з підвищеною роллю державного регулювання	Фундаментальне право, обмеження - виняток
Роль судової практики	Переважно національні суди; орієнтація на ЄСПЛ	Провідна роль ЄСПЛ у формуванні стандартів
Допустимі обмеження	Громадський порядок, національна безпека, права інших осіб	Законність, легітимна мета, пропорційність
Свобода церкви	Гарантована, але чутлива до політичного контексту	Інституційно стабільна, з чіткими межами втручання
Світоглядний плюралізм	У процесі утвердження	Сталий елемент демократичного ладу
Політична функція релігії	Відчутний вплив на націєтворення та ідентичність	Переважно деполітизована сфера

**Джерело: авторська розробка*

Порівняння правового становища в УНР – Україні

Критерій	УНР (1917–1921)	Сучасна Україна
Форма закріплення свободи совісті	Універсали УЦР, Статут УНР	Конституція України (ст. 35), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»
Статус церкви	Жодна релігія не є державною	Церква відокремлена від держави
Міжконфесійна рівність	Проголошена як принцип	Гарантована законом
Політична роль релігії	Елемент національного державотворення	Елемент громадянського суспільства та національної безпеки
Зовнішній релігійний вплив	Усвідомлювався як загроза суверенітету	Визнається фактором гібридної агресії
Метод регулювання	Декларативно-нормативний	Інституційно-правовий

**Джерело: авторська розробка*

Додаток Е

Порівняльна характеристика моделей державно-релігійних відносин

Критерій аналізу	Радянська модель	Пострадянські моделі	Західноєвропейські моделі
Тип політичного режиму	Тоталітарний	Перехідний / гібридний / авторитарно-демократичний	Демократичний
Ідеологічна основа	Державний атеїзм, марксизм-ленінізм	Ідеологічний плюралізм із залишками державного контролю	Ліберальна демократія, правовий плюралізм
Модель секуляризації	Примусова, ідеологізована	Нерівномірна, фрагментована	Еволюційна, постсекулярна
Статус релігійних організацій	Обмежена правоздатність, відсутність автономії	Формальна автономія, часто асиметрична	Повна інституційна автономія
Роль держави	Домінуюча, контролююча	Арбітражна або селективно-партнерська	Нейтральна або кооперативна
Правовий режим свободи совісті	Декларативний	Частково інституціоналізований	Повністю інституціоналізований
Релігія в публічному просторі	Витіснена	Контрольовано реінтегрована	Легітимна складова публічного дискурсу
Взаємодія з громадянським суспільством	Мінімальна	Ситуативна	Системна
Політична функція релігії	Об'єкт обмеження	Інструмент легітимації або ідентичності	Партнер у соціальній політиці
Ризики для свободи совісті	Репресії, маргіналізація	Селективність, дискримінація меншин	Інституційна бюрократизація

*Джерело: авторська розробка

Хронологічна таблиця основних подій і рішень щодо автокефалії

Дата / Рік	Подія	Опис / Значення
2018 р.	Початок процесу надання автокефалії Українській Церкві	Ініціатива Вселенського Патріархату щодо надання Томосу про автокефалію; стратегічне значення для незалежності та національної безпеки України.
15 грудня 2018 р.	Синод Вселенського Патріархату ухвалює рішення про надання автокефалії	Формально надано право на незалежність Українській Православній Церкві; підкреслено духовну та національну автономію.
6 січня 2019 р.	Об'єднавчий собор Української Православної Церкви	Створення Православної Церкви України; визначення структури та керівництва; участь державних інституцій у забезпеченні законності процесу.
Січень 2019 р.	Заява Президента України щодо державного значення автокефалії	Автокефалія визначена як питання національної безпеки та державної незалежності; підкреслено її роль у зміцненні національної ідентичності та відході від колоніального минулого.
Січень 2019 р.	Реакція російської федерації	Скликання Ради безпеки рф для обговорення загрози впливу рпц в Україні; демонстрація геополітичного та безпекового виміру процесу.
2019 – дотепер	Реалізація принципів державно-церковного партнерства	Держава забезпечує свободу діяльності церкви, невтручання у внутрішні справи; церква надає державі морально-етичну основу; забезпечення релігійної безпеки, міжконфесійного миру та правової рівності всіх громад.

**Джерело: авторська розробка*

Додаток 3

Фактори автокефалія 2008 року та 2018 року порівняльна характеристика

Фактор	2008 рік	2018 рік
Позиція УПЦ МП	Не готова до розриву з московією. Присутні розбіжності серед архієреїв.	УПЦ (МП) пройшла часткову українізацію, більшість ієрархів відкрито підтримували об'єднання.
Патріарх Філарет	Категорично хотів очолити процес самостійно, не готовий до компромісу.	Поступився, погодився на об'єднання та підтримав ПЦУ.
Політичний контекст	Політична підтримка автокефалії обмежена.	Анексія Криму та війна на Донбасі - питання автокефалії стало питанням національної безпеки і підтримки державності.
Міжнародний контекст	Консервативне православ'я, боязнь конфлікту з московією.	Фанар і світове православ'я були більш готові до рішучих кроків, враховуючи кризу та міжнародний тиск.
Еволюція українізації	Початкова стадія, внутрішні трансформації у церковних структурах лише починалися.	Значна українізація ключових церковних фігур і готовність до автокефалії.
Готовність суспільства	Низька - автокефалія не була "на часі" для більшості населення.	Висока - війна і загроза незалежності України зробило автокефалію національно важливим питанням.

*Джерело: авторська розробка

Додаток І

Позиції православних церков щодо автокефалії

Сторона	Релігійна позиція	Політична / ідеологічна позиція	Основні стратегії та дії
УПЦ-Київський патріархат (УПЦ КП)	Проголошує себе автокефальною, намагається здобути канонічне визнання через Константинополь. Головний інструмент - Томос про автокефалію від Константинополя.	Орієнтація на державу України, підтримка незалежності та національного консолідаційного процесу. Прагнення до української церкви в межах національної держави.	Увійти під омофор Константинопольського патріархату тимчасово для отримання томосу. Отримати втокефалію у майбутньому. Консолідувати єпархії та парафії, що бажають перейти від УПЦ мп.
Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)	Готова поступитися формальною автокефалією заради канонічного визнання через Константинополь. Основна мета – канонічне – врегулювання статусу та входження в православний світ.	Вважає проблему не політичною, а кризою церковної свідомості; прагне оздоровлення життя Церкви та духовної єдності.	Залучення провідних богословів Константинополя для реформування церковної свідомості. Поступка у статусі заради визнання. Відновлення церковної єдності понад політичними впливами.
РПЦ та її філії Українська православна церква (УПЦ мп)	Автокефалія можлива тільки на Помісному соборі рпц, категорично відкидає самостійне усамостійнення українських Церков.	Просування доктрини «руського мира», наднаціональний контроль; православ'я як основа цивілізаційної та геополітичної ідентичності рф; блокування	Використання геополітичного та ідеологічного впливу росії. Ігнорування компромісних пропозицій УПЦ КП та УАПЦ. Відкритий контроль над українськими парафіями та єпархіями.

		української автокефалії.	Піднесення геополітичних інтересів над канонічним правом.
--	--	--------------------------	---

**Джерело: авторська розробка*

Додаток І

Хронологія об'єднувчих процесів православних церков в Україні (1991–2018)

Рік	Подія	Значення
-----	-------	----------

1991	Відновлення автокефального церковного руху в Україні.	Виникають передумови створення незалежної української церкви; формується дискусія щодо канонічності.
1992	Утворення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) за підтримки держави (Президент Л. Кравчук).	Легітимізація нової церкви; політична підтримка стає ключовим фактором.
2004–2005	Помаранчева революція; піднесення української національної свідомості.	Прискорює процес українізації релігійних структур, включно з УПЦ мп.
2008	Перша серйозна спроба отримати автокефалію.	Не відбулося через непорозуміння між церквами та низького суспільного запиту.
2014	Початок війни за незалежність України; різке падіння авторитету УПЦ мп	Питання єдиної церкви стає критично важливим для державної безпеки та національної ідентичності.
2015 (8 червня)	Спільне засідання комісій УПЦ КП та УАПЦ у Михайлівському монастирі щодо скликання Об'єднавчого Собору.	Координація об'єднавчого процесу двох церков за участю спостерігачів Вселенського патріархату.
2015–2018	Переговори та підготовка до об'єднання; розгляд релігійних та міжнародних аспектів.	Визначаються умови для майбутнього Томосу про автокефалію; вирішуються спірні релігійні питання (апостольське преемство, акт 1686 року).
2018 (15 грудня)	Об'єднавчий собор: створення Православної церкви України (ПЦУ).	Утворюється 15-та церква у диптиху світового православ'я; ПЦУ визнається Вселенським патріархатом.
2019–дотепер	На території України діють дві православні структури ПЦУ та УПЦ мп.	Формується нова релігійна реальність України; відбувається поступова консолідація церков навколо Томосу про автокефалію за сприяння держави.

**Джерело: авторська розробка*

Релігійна карта України

Конфесія	1992	2004	2015	2023
Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)	1489	1209	1231	-
Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП)	-	3639	5074	-
Українська Православна Церква московського Патріархату (УПЦ мп)	5469	10940	12660	10919
Православна Церква України (ПЦУ)	-	-	-	8295
Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ)	2643	3532	3534	3681
Римо-Католицька Церква (РКЦ)	452	1021	1115	1136

**Джерело: таблиця складена автором на основі джерел [51], [93],[238]*